B4157

SZABÓ ERZSÉBET

Ikerföldek, episztemikus világok, szövegvilágok.

Szövegértés és szövegmagyarázat

Az Irodalomtudományi Doktori Iskola keretében készített értekezés
a doktori (PhD) fokozat megszerzésére

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

A doktori program vezetője: Dr. Szajbély Mihály
Témavezető: Dr. Bernáth Árpád

2005.

TARTALOM

Bevezetés, avagy *kivel találkozott Innstetten 1877. november 14-én?* **3**

1. A referálás kauzális-történeti elmélete **16**

1.1. Előzmények: John Stuart Mill, a millianizmus és a nevek leíró elmélete 17

1.2. Az elmélet alapváltozata: Saul A. Kripke és a tulajdonnevek. 'Nixon' és 'Sherlock Holmes' 22

1.3. Az elmélet kiterjesztése: Hilary Putnam, a természeti fajtanevek és más, a fajtanevekhez hasonló, indexikusan meghatározott kifejezések. 'H_2O' és 'XYZ' 28

2. Világhipotézisek aktuálisként és tényellentétesként való felfogása **37**

2.1. A kétdimenziós szemantika keretelmélete 37

2.2. Az elmélet metaszemantikai értelmezése: Robert Stalnaker és 'Julius' 39

2.3. Az elmélet episztemikus értelmezése: David Chalmers és az 'XYZ-világ' 42

2.4. Irodalmi interpretáló világok mint központosított lehetséges világok 46

3. Narratív irodalmi szövegek mint episztemikus világok többközpontú és hiányos leírásai **50**

3.1. A leírás lehetséges többközpontúsága. Szerzők és elbeszélők 50

3.1.1. Käte Hamburger és az 'itt-és-most-énközpontok' 54

3.2. A leírás hiányossága 66

3.2.1. A szöveg szemantikai, strukturális és logikai hiányossága: Roman Ingarden, Wolfgang Iser és Lubomir Doležel 67

4. A narratív irodalmi szöveg elsődleges értelmezése, avagy hogyan értjük meg az episztemikus világok többközpontú és hiányos leírásait? **80**

4.1. Az elsődleges jelentésdimenzió metaszemantikai értelmezése és annak korlátai: Geert von Innstetten, Armand Leon von Ardenne és Albrecht Winter, avagy *ki találkozott Otto von Bismarckkal 1877. november 14-én?* 84

4.2. Az episztemikus értelmezés, a kontingencia és a szükségszerűség 91

5. Szövegértés és szövegmagyarázat **105**

5.1. Az attribútumokkal való bírás szükségszerűsége. A szövegvilág aletikus struktúrája és a szöveg kifejezéseinek episztemikus értelmezése 105

5.2. Az attribútumváltozás szükségszerűsége. Paul Ricoeur, a cselekmény egysége és a narratív identitás 109

6. Történetek közti kapcsolatok: a szövegköziség **116**

6.1. Az inter- és a transztextualitás mint létmód és mint leíró fogalom: Julia Kristeva és Gérarde Genette 118

6.2. Az intertextualitás mint ismétlődés és ismétlés: Bernáth Árpád 132

6.3. Az intertextualitás mint metareferencia: Orosz Magdolna 136

7. Theodor Fontane: *Effi Briest* **141**

7.1. A regény műmodellje: a cselekmény- és az elbeszélésséma 143

8. Összegzés, avagy *Innstetten és Bismarck találkozója 1877. november 14-én* **147**

Függelék **153**

Irodalom **167**

Bevezetés, avagy *kivel találkozott Innstetten 1877. november 14-én?*

> Ez december 2-án történt. Egy hét múlva Bismarck megérkezett Varzinba, és Innstetten tudta már, hogy karácsonyig, sőt talán azután sem gondolhat nyugodt napokra. A herceg [...] Versailles óta vonzódott hozzá, és valahányszor vendégei voltak, gyakran hívta meg Innstettent, de meghívta egyedül is, mert a fiatalos [...] kerületi főnököt a hercegnő éppúgy kegyelte, mint a herceg.
> 14-ére kapta az első meghívást. (73, 79)[1]

Ahogy a folytatásból kiderül, báró Geert von Innstetten, e meghívásnak eleget téve, 1877. november 14-én reggel valóban elutazott Bismarck varzini fogadására, ahonnan – s ez az egyedüli információ, amit a fogadásról még megtudunk – enyhén mámoros állapotban csak másnap reggel hat órakor érkezett haza. Persze ha valaki nem elégszik meg ezzel az információval, és nem köti le a figyelmét az ezzel az eseménysorral párhuzamosan zajló, s a narráció kizárólagos tárgyát képező eremitage-beli és kessini kísértethistória, az a kritikai kiadás jegyzetapparátusát fellapozva azt is megtudhatja, hogy az idézetben szereplő 'Bismarck' név Otto von Bismarck (1815-1898) kancellárra utal, aki feleségével, az idézetben 'Fürstin'-ként említett Johanna von Puttkamer hercegnővel (1824-1894) szívesen időzött az 1867 óta a család tulajdonában lévő varzini lovagi birtokon. A jegyzetíró azt is megemlíti, hogy Bismarck Innstetten iránti szimpátiája valószínűleg az 1870. szeptember 20-tól 1871. január 18-ig, I. Vilmos császárrá koronázásáig terjedő időszakból származik, amelyet a kancellár a német csapatok versaillesi főparancsnokságán töltött.[2] A jegyzetapparátus által sugallt nyomozási módszert alkalmazó olvasó persze legkésőbb Bismarck *Gedanken und Erinnerungen* (1898) című önéletírását olvasgatva rájöhet arra, hogy gondolatmenetébe hiba csúszott: Bismarck egy sort sem ír állítólagos kedvencéről. És a kortárs történeti források sem említik a 'Geert von Innstetten' nevet. De akkor kivel találkozott Innstetten 1877. november 14-én? Kire, vagy mire referál a műben többször és többféleképpen[3] felbukkanó 'Bismarck' név?

Az irodalomtudomány és a nyelvfilozófia régóta különös figyelmet szentel a fenti

---

[1] Theodor Fontane *Effi Briest* című regényét a továbbiakban a cím és az oldalszám megadásával az alábbi német és magyar nyelvű kiadásokból idézzük: 1. Fontane, Theodor (1894/1998): Effi Briest. Szerk. Hehle, C. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 15. Berlin. Magyarul (1975[5]): Uő. *Effi Briest*. Ford. Vas, I. Budapest. Itt: *Effi Briest*: 73, 79. (A továbbiakban az első számadat a magyar, a második a német kiadás oldalszámára utal).

[2] Hehle 1998b: 436-438.

[3] A klein-tantowi pályaudvartól a Kessin felé vezető út a *Bismarck herceghez* címzett vendéglőnél ágazik kétfelé: jobbra Kessin, balra Varzin felé. Vö. *Effi Briest:* 44, 49.

kérdésben kifejezésre jutó, és hagyományosan a *"fikcionális nevek problémája-"*ként számon tartott kérdéskörnek. A probléma általános megfogalmazása szerint az elméletalkotóknak meg kell tudni határozni, hogy *mire referálnak az általuk fikcionálisnak és irodalminak tekintett szövegekben előforduló tulajdonnevek, és milyen szemantikai tulajdonságokkal bírnak az ilyen neveket tartalmazó mondatok.* Ha áttekintjük az utóbbi évtizedekben e probléma kapcsán megfogalmazott álláspontokat, azt láthatjuk, hogy azok – az irodalmi szövegek által ábrázolt világok ontológiai komplexitására vonatkozó implikációik alapján – két kategóriába sorolhatók.

Az első, ma már széles körben elutasított kategóriához tartozó koncepciók az irodalmi szövegek által megjelenített világokat fenti gondolatmenetünkhöz hasonlóan ontológiailag különböző státuszú elemekből felépülő *heterogén* világoknak tekintik: szerintük tehát a szövegek *fiktív* és *valós* entitásokra is referálnak, következésképpen fikcionális és valódi neveket[4] is tartalmaznak.[5] Ahogy azonban fenti példánkból is láttuk, ez a ma már többnyire csak néhány mérsékelt realista által képviselt álláspont számos problémát vet fel: alkalmazása a tulajdonságtulajdonításból származó szemantikai és episztemikus ellentmondásai miatt meglehetősen kérdéses.[6]

A befolyásosabb kategóriához tartozó koncepciók szerint az irodalmi szövegek által megjelenített világok ontológiailag / konceptuálisan azonos státuszú tárgyakból felépülő *homogén* világok. A tárgyak státuszának *a 'fikcionális' – 'valós' fogalompár viszonylatában* történő megítélése – a fogalompár alkalmazása, illetve elvetése – alapján ezen koncepciók két osztályba sorolhatók. A ma kevésbé népszerű osztályba tartozó elméletek az irodalom hagyományos, a *'fikció' vs. 'valóság' fogalompáron alapuló* definíciójából indulnak ki és az irodalmi szövegek által ábrázolt tárgyakat, így például a példánkban szereplő Bismarckot és Innstettent, a valós tárgyaktól eltérő ontológiai státusszal bíró – *fiktív* – entitásokként határozzák meg. Ha tovább vizsgálódunk, azt is láthatjuk, hogy ezen az osztályon belül a fiktív tárgyak létmódját illetően két további alosztály különíthető el. 1. Az egyik alosztályhoz tartozó elképzelések szerint a fiktív tárgyak úgynevezett *nemlétezők,* azaz a valós világban, esetenként: más világokban sem létező dolgok. A róluk szóló beszéd ennélfogva komolytalan, a rájuk utaló jelek pedig

[4] A 'valódi név' kifejezést preexplikatív módon, 'nem fikcionális' értelemben használjuk.

[5] Kripke 1972/1981[2], Plantinga 1976, Rescher 1975; De ide sorolható pl. Barthes 1994. Ezen álláspont képviselői a 'fiktív' / 'valós' kifejezéseket a *dolgok létmódjára* utaló ontológiai fogalmakként használják, a 'fikcionális' / 'valódi' kifejezéspárral pedig a fiktív, illetve valós dolgokról folyó *beszéd státuszára* utalnak.

látszat/üres tulajdonnevek (Austin, Frege, Mill), illetve nem is nevek, hanem álcázott határozott leírások (Russell).[7] 2. A másik alosztályhoz tartozó elképzelések ezzel szemben amellett érvelnek, hogy a fiktív entitások világunkban, esetenként: más világokban is *létező* dolgok. Ezen elképzelések a fiktív dolgok létmódjára vonatkozó megállapításaik alapján két csoportba sorolhatók. a) A "kreacionisták"[8] szerint a fiktív entitások valamely (többnyire autoriális) nyelvi "kreáció", azaz $a_{1)}$ egy fikcionális szemantika segítségével konstruált fikcionális világ (Doležel); egy tényellentétes modális rendszer utasításainak megfelelően létrehozott párhuzamos világ (Ronen); egy tényellentétes deontikus rendszer által leírható poétikus világ (Bernáth); egy konceptuális/enciklopédikus struktúra (Eco); egy leírás/történet (Salmon, Thomasson); egy leíró rendszer (Goodman); az irodalomelméleti diskurzus (van Inwagen, Braun); stb. viszonylatában létező, és az aktuális világban is lokalizálható *absztrakt* entitások vagy *fogalmi* konstrukciók (Abstracta Creacionists),[9] $a_{2)}$ a történeti szerző nem-referenciális, "Mintha móduszú" (ikonikus) jel- (név-)használata (beszédaktusa) következtében létrejött "színlelt" referencia által teremtett *imaginárius* entitások (Pretense-Theoretical Creacionists),[10] $a_{3)}$ a történeti szerző által működtetett elbeszélő funkció által létrehozott "Mint-struktúrájú" látszatvilághoz (Schein-Wirklichkeit) tartozó *látszat*-entitások (Hamburger),[11] $a_{4)}$ a diskurzus kettős – a történeti szerző és egy általa létrehozott imaginárius beszélő általi – meghatározottsága következtében kettős ontológiai természetű: a szerző vonatkozásában *imaginárius*, a beszélő vonatkozásában pedig *valós* objektumok (Martínez-Bonati, Ryan, Scheffel),[12] amelyekről, s ez az elképzelés

---

[6] Vö. pl. Haller 1986.

[7] Austin 1962 /m. 1990, Frege 1892/1986 /m. 2000, Mill 1843, Russell 1905, 1919. A fregeanizmus fikcióelméleti kritikája vonatkozásában vö. Doležel 1982, Bernáth 1997, Evans 1982, a millianizmus kritikája kapcsán Frege 1892/1986 /m. 2000, Russell kritikája vonatkozásában Doležel 1998.

[8] A 'Creationists' terminust Ben Caplannal azonos értelemben használjuk. Az 'Abstracta Creacionists' és a 'Pretense-Theoretical Creacionists' terminusokat Jeffrey Goodman-től kölcsönözzük. Vö. Caplan 2004a, Goodman 2004. A kreacionizmus kritikája vonatkozásában vö. Kroon 1996, Yagasiwa 2001,.

[9] Doležel 1988, Pavel 1986; Ronen 1994; Bernáth 1990; Eco 1979; Salmon 1998, Thomasson 1999, Goodman 2003, van Inwagen 1977, Braun (megjelenés alatt).

[10] Sidney 1595/m. 1990, Searle 1974/75, Smith 1978, Vaihinger 1911, Ricoeur 1983/m. 1990, 1984/n. 1989, 1985/m. 1990, de többen ide sorolják Ingarden 1931/m 1972-t, és részben Genette 1991/n 1992-t is. A pozíció befogadásesztétikai (antropologizáló) variációja, azaz a fikcionalitás mint "make-believe" ("azt-játsszuk-hogy") vonatkozásában vö. Evans 1982, Walton 1990, és Sutrop 2000. Searle és a "pretense"-elmélet ("színlelés-elmélet") kritikája vonatkozásában vö. pl. Cohn 1990, Genette kritikája vonatkozásában Martínez-Bonati 1990.

[11] Hamburger 1957/1987, Ricoeur 1970/m. 1999, Cohn 1990, valamint részben Bernáth 1997. Hamburger kritikája vonatkozásában vö. Gabriel 1975, Ronen 1994, Weimar 1974.

[12] Martínez-Bonati 1981, Ryan 1984, Scheffel 1997. A pozíció kritikája vonatkozásában vö. Bernáth 2004 (kézirat).

valamennyi kreacionista sajátja, az adott kreáció vonatkozásában igaz kijelentések tehetők. b) A meinongisták ezzel ellentétben úgy vélekednek, hogy a fiktív entitások nem térben és időben létező, hanem *időtlen* "entitások" (nonentitások), amelyek bizonyos tulajdonságokban való részesedésük folytán egyfajta aktuális *mivolt*tal, *fennállás*sal (Sosein, Bestand) is bírnak.[13]

A világok homogenitását képviselő kategória alá rendelhető másik osztályhoz az irodalom hagyományos, a 'fikció' fogalmán alapuló definícióját *a 'fikció' vs. 'valóság' ellentétpár relativizálásával* megkérdőjelező nézetek tartoznak. A relativizálás módja alapján ezen az osztályon belül is két alosztály különíthető el. 1. Az egyik alosztályhoz tartozó koncepciók a 'valóság' fogalmának átértelmezésével módosítják a fogalompár tagjainak egymáshoz való viszonyát. Ezen elméletek szerint az irodalminak tekintett szövegek által ábrázolt entitások, így a fenti szövegrészletben szereplő Innstetten és Bismarck is a) egy a szöveg alapján létrehozott – és a mindenkori nyelvhasználó közösség valósként kitüntetett, stabilizált és vitábilis valóságkonstruktuma függvényében reálisnak vagy fikcionálisnak ítélt világkonstrukció vonatkozásában értékelt *reális, realisztikus vagy fantasztikus* tárgyak (radikális konstruktivizmus), b) a művészetnek a valóság szükségszerű – az eszkatológiai gondolkodást kompenzáló – fikcionalizálási folyamatának ellenében zajló antifikcionalizálódásán belül meghatározható, egy a *fiktívtől* a *"kontrafiktívig"* terjedő skálán elhelyezkedő entitások (Marquard), c) a reális, fiktív és imaginárius triadikus viszonyában a reális és az imaginárius között közvetítő – a reális fikcionálásával az imaginárius megjelenítő –, a szöveg figurativitása által fiktívként, azaz *irrealizálandóként* leleplezett "[Mintha]" jeltárgyak (Iser), d) egy – világverziókból alkotott – világverzió viszonylatában valósnak tekintett entitások, amelyek valóságossága semmiben nem különbözik más vonatkoztatási rendszerek (világok) viszonylatában értelmezett entitások valóságosságától (Goodman).[14] 2. A másik alosztályhoz tartozó koncepciók az irodalmi szövegek által ábrázolt tárgyakat a valóság fogalma segítségével határozzák meg. a) A modális realisták szerint az irodalmi szövegek által ábrázolt entitások egy tényellentétes logikai-szemantikai rendszer alapján megvalósult (aktuális) lehetséges világban létező, a tényleges tárgyakkal azonos státuszú,

[13] Meinong 1904, Parsons 1980, Reimer 2001, Routley 1980. A meinongizmus (platonizmus) értékelése vonatkozásában vö. Kanyó 1980c.

[14] Vö. pl. a) Schmidt 1984, Barsch 1997; b) Marquard 1989/ m. 1998, Assmann 1980; c) Iser 1991/m. 1997 és m. 2001, d) Goodman 1978/m 1997. További képviselők, valamint nézeteik kritikája vonatkozásában vö.

azokkal hasonlósági viszonyokat fenntartó *valós* entitások.[15] És végül: b) Az általunk vizsgált Fontane regény megjelenésekor (1894) általánosan elfogadott realista esztétikák amellett érvelnek, hogy a fiktív tárgyak, így Innstetten és Bismarck is, az alakok modelljeként szolgáló valós (prózai) tárgyaknak a mű ideája által irányított "megtisztításával" (Verklärung) (Fontane, Freytag, Keller, Raabe, Schmidt, Spielhagen, Storm), illetve idealizálásával, átpoetizálásával (Idealisierung, Poetisierung) (Carriere, Vischer, von Kirchmann) nyert lényegiségekként – *ideális* tárgyakként – határozhatók meg.[16]

A mű homogenitását képviselő teoretikusok vélekedése szerint tehát a példánkban szereplő Innstetten egy magával azonos ontológiai státuszú, és az 'Otto von Bismarck' nevet viselő entitással találkozott 1877. november 14-én. A 'Bismarck' névnek és más hozzá hasonló tulajdonneveknek a valódi nevekhez fűződő – és az ezen kategóriához tartozó álláspontokon belül magyarázatra szoruló – viszonyát az álláspont képviselői a mű *kompozitórikus motiváltságára* vonatkozó feltevéseik függvényében[17] vagy *kontingens* és jelentőség nélküli,[18] vagy pedig az egyedi műre vonatkoztatott konstrukciós szabályrendszer által meghatározott *szükségszerű* kapcsolatként értelmezik, és realitás-effektusnak (Barthes), "valószínűség-effektusnak" (Arisztotelész),[19] vagy pedig valamely szövegkonstituáló eljárással – intertextualitás, transztextualitás, ismétlés, referencia, metareferencia, interpretáció stb.[20] – létrehozott, jelentéses elemnek tartják.

Mindazonáltal jelen értekezésnek ez a kérdés csak egy részproblémáját alkotja. A dolgozat ugyanis a fikcionalitás problémájával, azon belül *a fikcionálisnak és irodalminak tekintett narratív szövegek* (a továbbiakban: narratív irodalmi szövegek) *értelmezésével* foglalkozik. Ám a kérdésre a fenti fejtegetések felhasználásával, *a fikcionális nevek problémájából kiindulva* válaszol. Nem vállalkozik arra – a szinte

---

Pfeiffer 1990. A [mintha] zárójelbe tételének ontológiai vonatkozása tekintetében lásd 1991/m. 1997: 80k.

[15] Lewis 1973, 1986, Unger 1984, Yagasiwa 1988.

[16] Carriere 1859, Vischer 1846-1857, von Kirchmann 1868. A 'Verklärung' fogalma vonatkozásában lásd Eisele 1976, Preisendanz 1963, 1976, Aust 1981. A fenti kategóriák és a 'mimézis' fogalma közti viszony tekintetében, valamint a realista és a hegeli esztétika vonatkozásában lásd Plumpe 1996a, 1997^{2}a.

[17] A *'kompozitórikus motiváció'* (kompositorische Motivation) fogalma Matias Martineznél az egyes elemeknek a történet egészében betöltött funkcionalitását jelöli, mely – szemben a történet szintjén ható *kauzális* és *finális* motivációval – a történet "egész"-ségéért felelős és annak teleologikus struktúráját biztosítja, vö. Martinez 1986: 13-36. Martinez a 'kompozitórikus motiváció' fogalmát Borisz Tomasevszkij poétikai munkáiból veszi át, lásd Tomasevszkij 1925/1985/m. 2001: 280-282.

[18] Lewis 1968.

[19] 'Effets de réel'. Barthes 1994; Arisztotelész i.e.40/m 1997.

[20] A felsorolás rendjében vö. pl. Kristeva 1967/n. 1997, Genette 1982/m. 1996, Bernáth 1971a, Lachmann 1990, Orosz 1997, Bernáth 2004 (kézirat).

minden előzményt nélkülöző és a dolgozat keretein belül eleve megoldhatatlan – feladatra, hogy áttekintse és értékelje a fentiekben vázolt valamennyi koncepciót.[21] Ennek oka a keret behatároltságán túl legfőképpen az, hogy a koncepciók bemutatása és értékelése csak az azok alapjául szolgáló komplex elméletek bemutatásával, az elméletek egymással való ütköztetésével és a parttalanság veszélyét rejtő hosszadalmas terminológiai diszkussziókkal lenne elvégezhető. A dolgozat ezért a fikcionalitás problémájára, valamint a narratív irodalmi szövegek megértésének és magyarázatának kérdéseire *ex negativo*, azaz *a fenti koncepciók által egyöntetűen elutasított, az irodalminak tekintetti szövegek heterogenitását képviselő álláspont felülvizsgálatával kíván választ adni.*

Ennek az eljárásnak, nyilvánvaló célszerűségén túl, három mozgatórugója van. Először is az a meggyőződésünk, hogy az ezen álláspontot megalapozó modális szemantikai elmélet, *a referencia-kauzális történeti elmélete,* adekvát magyarázattal szolgál a *mindennapi nyelvhasználatban* előforduló valós tulajdonnevek szemantikai viselkedésére. Az elmélet klasszikus megfogalmazását alapul véve úgy gondoljuk tehát, hogy egy nyelvhasználó közösség valamely tagja által kimondott tulajdonnév, mondjuk – hogy a következő fejezet egyik példáját is megelőlegezzük – a 'Sir Arthur Conan Doyle', a nyelvhasználók közti kauzális-történeti láncolat révén minden lehetséges világban még akkor is az eredeti referensre, azaz Sir Arthur Conan Doyle-ra referál, ha a nyelvhasználó a referensről nagyon kevés, vagy csak téves információkkal rendelkezik. Másodszor: Az elmélet, amint azt az elmúlt években magunk is tapasztaltuk, az irodalmi művek átlagolvasói számára is rendkívül vonzó. Az *intuíciójára* hagyatkozó átlagolvasó az irodalmi szövegekben szereplő tulajdonnevek egy részét minden további nélkül a hétköznapi nyelvhasználatban előforduló tulajdonnevekhez hasonlóan kezeli, és azokat az aktuális világban létező, vagy létezett történeti személyekre, eseményekre vagy helyszínekre vonatkoztatja: vagyis példának okáért úgy gondolja, hogy a 'Bismarck' kifejezés az első német kancellára, Otto von Bismarckra, a 'Varzin' az ő családi birtokára Varzinra, 'Berlin' a császári Németország fővárosára, a 'Tag von Königgrätz' pedig a

[21] A fikció fogalmát tárgyaló áttekintő munkák – Iser 1991/m. 1997 és 2001, Kanyó 1980d, Lamarque és Olsen 1994, Mihailescu és Hamarneh 1990, Pavel 1986, Pfeiffer 1990, Rühling 1997, Scheffel 1997 stb. – Doležel és Zipfel kivételével többnyire csak azt a hagyományt követik nyomon, amelybe a megfogalmazott koncepció belehelyezkedik. Lásd Doležel 1998 és Zipfel 2001.

königgrätzi csata évfordulójára, azaz július 3-ra referál.[22] Az intuitív elképzeléseknek az igazságkeresésben játszott vitathatatlan szerepén kívül az álláspont felülvizsgálata mellett szól végül az a *tudományközi helyzet* is, amely meglátásunk szerint jelenleg jellemzi a modális szemantika és az irodalomtudomány viszonyát. Több jel is arra mutat, hogy ma a két diszciplina egy szerkezetében a hetvenes évekhez hasonlítható, kölcsönösen produktív kapcsolatban áll egymással. Akkoriban a modális logika hirtelen fejlődése arra ösztönözte az irodalom teoretikusait – a francia (Tzvetan Todorov, Claude Bremond), majd az olasz (Umberto Eco), a román/francia (Thomas G. Pavel), a cseh (Lubomir Doležel) és a magyar (Bernáth Árpád, Csúri Károly és Kanyó Zoltán) strukturalistákat, – hogy felvessék a lehetséges logikai világok és az irodalmi szövegvilágok formális hasonlóságának a kérdését. A modell alkalmazása közben felmerült problémák – a szövegvilágok hiányosságából, ellentmondásosságából származó kérdések – és az azokra adott irodalomelméleti válaszok ugyanakkor az alapkutatás medrébe visszajutván maguk is szemléletváltást eredményeztek a lehetséges világok logikai elméletén belül: eredményeik nemcsak a fikcionalitás értelmezésében hoztak változásokat,[23] hanem beépültek mind a lehetetlen világok[24] mind a modális fikcionalizmus elméletébe.[25] A modális szemantikának az utóbbi években tapasztalható – többek között a referencia kauzális-történeti elméletének kritikája és újraértelmezése által inspirált[26] – fejlődése a modális szemantika és az irodalomtudomány között mára a 70-es évekbeliekhez hasonló interdiszciplináris helyzetet eredményezett: úgy tűnik, hogy az alkalmazás és az alapkutatás feltételei ismét kölcsönösen kiegészítik egymást.

Jelen értekezés középpontjában tehát a fikcionálisnak és irodalminak tekintett[27] narratív szövegek értelmezésének a kérdése áll. A kérdést a 'fikcionalitás' és az

---

[22] A *kulturális pszichológia* területén végzett legújabb kutatások arra engednek következtetni, hogy ebben a tekintetben szisztematikus különbségek figyelhetők meg a különböző kultúrákhoz tartozó nyelvhasználók között. Az okcidentális kultúrák nyelvhasználó intuitív módon a kauzális-történeti szemléletet alkalmazzák, míg például a kelet-ázsiai nyelvhasználók a leíró elméleteket részesítik előnyben. Vö. pl. Norenzayan et.al. 2002, Machery et.al. 2004.

[23] A hetvenes évek közepéig a lehetséges világok logikai elméletei a fikcionalitást logikai abnormitásként kezelték és szinte teljesen ignorálták. Vö. Ronen 1994: 1.

[24] Első (még elutasító) említésük Lewisnél egy lábjegyzetben vö. Lewis 1986. Az elmélet jelenleg legbefolyásosabb képviselői: Lycan 1988, Nolan 1997, Yagisawa 1988.

[25] Pl. Divers 1999, Rosen 1990.

[26] Vö. különösen az elmélet kétdimenziós szemantikán belüli értelmezésével, valamint Soames 2002-vel.

[27] A továbbiakban tehát az 'irodalmiság' és a 'fikcionalitás' fogalmait egymástól független fogalmakként kezeljük, jelentésüket pedig, a *petitio principii* problémájának elkerülése érdekében, preexplikatív módon határozzuk meg, vagyis úgy, ahogy azt korunk egy elméletileg nem különösebben művelt átlagolvasója teszi.

'irodalmiság' preexplikatív értelmezésével összeegyeztethető *kauzális-történeti referenciaelméletnek* a fikcionális nevek problémájára adott nyilvánvalóan helytelen válaszából kiindulva hat lépésben, azaz hat fejezetben tárgyaljuk. Az elsőben a tulajdonnevek és a természeti fajtanevek referenciájának a kérdése kapcsán kidolgozott kauzális-történeti referenciaelmélet két klasszikus koncepciójával foglalkozunk. Az elmélet *alapváltozatát* a legegyszerűbb eset, a tulajdonnevek referenciájának a tárgyalásán keresztül Saul A. Kripke gondolatmenetét követve mutatjuk be. A referenciaelmélet általános jelentéselméletté való *kiterjesztését* Hilary Putnamnak a természeti fajtanevek extenzójával és intenziójával kapcsolatos vizsgálódásai alapján tekintjük át. A fejtegetések során mindkét esetben kitérünk arra, hogy az elmélet adott változata milyen megoldást kínál a fikcionalitás – pontosabban a fikcionális tulajdonnevek (Kripke) és, implicit módon, a fikcionális szövegek (Putnam) referenciájának és jelentésének – a problémájára. Rámutatunk továbbá az adott alkalmazás során e problémakör kapcsán fellépő ellentmondásokra, és azok okaira. Ezt követően, a második fejezetben, Putnam elméletének a narratív irodalmi szövegekre vonatkozó implikációival foglalkozunk. Bemutatjuk, hogy a narratív irodalmi szövegek által ábrázolt világok putnami *Ikerföld*ként való felfogása, valamint a szövegalkotó kijelentések aktuálisként és tényellentétesként való értelmezése miként specifikálható *a kétdimenziós modális szemantika* metaszemantikai, illetve episztemikus értelmezésének eszközeivel. Tételünk az lesz, hogy a narratív irodalmi szövegek *központosított lehetséges világok nem kanonikus* (többközpontú és hiányos) *leírásaiként,* a szövegalkotó kifejezések *látszatmondatpéldányok*ként, a szöveg által ábrázolt világok pedig hiányos és többközpontú világokként (szövegvilágokként) értelmezhetők. A továbbiakban ezen tételek értelmezéséből kiindulva az irodalmi szövegek elsődleges értékelésével és magyarázatával foglalkozunk. A harmadik fejezetben a leírás 'többközpontúságának' és 'hiányosságának' fogalmait értelmezzük, a negyedik fejezetben a narratív irodalmi szövegek elsődleges értelmezésekor a szövegek többközpontúságából, valamint szemantikai és logikai hiányosságából származó problémákat és azok megoldását vizsgáljuk. Az ötödik fejezetben a narratív irodalmi szövegek megértését és magyarázatát, a hatodikban a szövegvilágok közti kapcsolatokat tárgyaljuk. Utóbbiak tárgyalása során szemléletünkben a Szegedi Szemiotikai Iskola eredményeire – különösen Bernáth Árpád és Csúri Károly tanulmányaira – valamint, az iskolán

keresztül, a Vladimir J. Propp, Claude Bremond, Algirdas J. Greimas és Paul Ricoeur nevével fémjelzett szövegmagyarázó hagyományra támaszkodunk. A dolgozatot végül Theodor Fontane *Effi Briest* (1895) című regényének egy, az elméleti rész fejtegetéseit a gyakorlatban is igazoló rövid elemzésével és egy összefoglaló fejezettel zárjuk.

A dolgozat kiindulópontja, a kauzális-történeti referenciaelmélet irodalomelméleti alkalmazásának a vizsgálata önmagában természetesen nem nélkülözi az előzményeket. Az elmélet kidolgozása és 1972-ben történt publikálása óta eltelt időszakban ketten is vizsgálták a koncepció irodalomelméleti alkalmazásának a lehetőségét. A hetvenes évek végén Thomas G. Pavel *Fiction and the Causal Theory of Names* (1979) címmel pár oldalas tanulmányt tett közzé az elmélet fikcióelméleti alkalmazásának lehetőségeiről. A kilencvenes évek közepén pedig Ruth Ronen volt az, aki a *Possible Worlds in Literary Theory* (1994) című nagyívű munkájának egy fejezetében Pavel gondolatmenetéhez kapcsolódva érvelt egy modifikált kauzális-történeti referencia-elmélet fikcióelméleti alkalmazása mellett.[28] Hogy értekezésünkben mégsem az ő eredményeikből, hanem az elmélet önálló kritikai vizsgálatából indulunk ki, annak az az oka, hogy ezen szerzők az elképzeléseiket Keith S. Donnellan üres nevekre vonatkoztatott Kripke-értelmezése alapján, a koncepció ontológiai beágyazottságára való reflektálás nélkül fogalmazták meg.[29]

Jelen értekezés eredetisége tehát nem elsősorban kiindulópontjának egyediségében rejlik. A dolgozat ismeretértéke három pontban összegezhető. 1. Tematikai újdonságok: az értekezés radikálisan új megvilágításba helyezi a fikcionálisnak és irodalminak tekintett narratív szövegek értelmezését. A narratív irodalmi szövegek interpretáló világának 'Ikerföld'-ként való értelmezése, az Ikerföldeknek a kétdimenziós szemantika leíró apparátusának segítségével való megragadása, valamint ezen értelmezésnek a narratív irodalmi szövegek magyarázó elméletével és az elbeszélt azonosság fogalmával való összekapcsolása a téma nemzetközi szakirodalmának összefüggésében is újdonságot képvisel. 2. Szisztematikusság: a dolgozat összefoglalja a téma jelentősebb hazai és nemzetközi

[28] Egy lábjegyzetben talán érdemes utalnunk Christopher Norris *Deconstruction, Naming and Necessity: Some Logical Options* (1983/m. 1994) című tanulmányára, amelyben a szerző Jacques Derrida, Paul de Man és Richard Rorty egyes munkáinak elemzése alapján amellett érvel, hogy vizsgálat tárgyává kellene tenni az általa a Saussure-Frege-Russell-féle nyelvfilozófiai hagyomány megkérdőjelezéseként értelmezett dekonstrukció és a kripkei szemantika viszonyát.
[29] Donnellan 1974.

szakirodalmát és rávilágít olyan új, a narratológiát érintő összefüggésekre, amelyeket a szakirodalom eddig külön tárgyalt. 3. Az alkalmazott szövegmagyarázó elmélet új felismerések megfogalmazásához vezet Fontane *Effi Briest* című regényének elemzése során.

SZEGED

Technikai jellegű megjegyzések:

(1) A dolgozatban explicit formában nem definiált fogalmakat ('elmélet', 'átlagolvasó', 'átlagbeszélő', 'hétköznapi nyelvhasználat', 'név' stb.) – Ockham borotváját használva – tudatosan *preexplikatív* értelemben alkalmazzuk mindazokban az összefügésekben, amelyek szisztematikus bevezetésüket nem teszik szükségessé.

(2) Az értekezésben mind az elméleti, mind a szövegelemző részekben egynyelvűségre, a magyar nyelv kizárólagos használatára törekedtünk: az általunk használt és hivatkozott idegennyelvű szövegeket már rendelkezésre álló és általunk jónak ítélt fordítások esetén idegen, egyébként pedig saját *fordításban közöljük.* Elméleti szövegek esetén ez a szakterminológia anyanyelvi megteremtését célzó gyakorlat nem igényel különösebb magyarázatot: általános tudományelméleti tétel, hogy minden elméletalkotónak törekednie kell arra, hogy koncepcióját szigorú, axiomatikus formában, kellő világossággal és határozottsággal, egy világos és egységes szerkezetű – egymással összefüggő kognitív sémák alapján konceptualizált – terminológiát használva fogalmazza meg.[30] Egy elméleti szöveg fordításban való közlése ezért (többnyire[31]) nem okoz különösebb nehézséget az olvasónak. Irodalmi szövegek fordításban való idézése természetesen más megítélés alá esik. Utóbbi mellett – az értekezés egynyelvűségére való törekvésen túl – Fontane regényének viszonylag jó magyar fordítása szól. Mivel azonban egy fordítás az eredetivel szükségszerűen nem egyenértékű, ezért esetenként – ahol az eltérés szempontunkból zavaró volt – módosítottuk az átvett fordításokat. Az idézeten belül használt szögletes zárójelek ezt a módosítást jelölik. Az idézetekben a kihagyásokat három ponttal, saját kiemeléseinket dőlt szedéssel, az idézett szerző kiemeléseit ritkított írásmóddal jelöljük. A rövid idézetekre kettős idézőjellel, szavak említéseire egyszeres idézőjellel utalunk. A folyamatos szövegben fordításban közölt idegennyelvű szövegrészeket, valamint az argumentáció részét képező, többször hivatkozott nyelvfilozófiai példamondatokat és gondolatkísérleteket függelékben közöljük.

---

[30] Például Popper 1934/m. 1997. Az elméleti fogalomalkotás problémájáról részletesen lásd Kertész 2004.

[31] Utóbbi években többen is foglalkoztak az elméleti terminusok metaforikusságával. Mi azokkal értünk egyet, akik úgy gondolják, "hogy abból a tételből, mely szerint a tudományos fogalomalkotásnak a fogalmi metaforaelmélet értelmében vannak metaforikus mozzanatai, sem az nem következik szükségszerűen, hogy a tudományos fogalomalkotás lényegében véve metaforikus folyamat, sem pedig az az általánosítás nem vonható le belőle minden további nélkül, hogy a tudományos megismerés egésze leírható

(4) *A főszövegben* a tanulmány- és műcímek után kerek zárójelben megadott évszám a mű keletkezésének, vagy első kiadásának évét jelzi. *A lábjegyzetekben elméleti munkák* esetén az első adat egy évszám, amely a felhasznált tanulmány megjelenésére utal, s egyben a szóbanforgó tanulmány címének és bibliográfiai adatainak a jele, amelynek feloldása az irodalomjegyzékből visszakereshető. Az évszámot alapesetben egy kettőspontot, majd a második adat: a forrásként használt kiadvány oldalszáma követi (1979: 23.). Abban az esetben, ha az első kiadás valamilyen okból számunkra nem volt hozzáférhető, az első adatot egy vessző, majd az általunk használt kiadás megjelenésének évszáma és a kiadás sorszáma követi (1971/1982[2]). A felhasznált kiadás nyelvére az évszámot megelőző index (m=magyar, n=német, a=angol), vagy annak hiánya (az eredetivel megegyező) utal. Ezekben az esetekben az évszámot követő kettőspont és oldalszám természetszerűleg a második évszámadatra vonatkozik (1905/1986[2]; 1905/m. 1986; 1905/n. 1986: 39.). Francia nyelvű tanulmányokra magyar fordítás hiányában német fordítások alapján hivatkozunk. *Irodalmi szövegekre* két adattal, a mű megjelenését és magyar nyelvű fordítását jelző évszámmal utalunk. Az évszámokat követő számadatok az idézetek oldalszámát jelölik: az első az eredeti, a tőle pontosvesszővel elválasztott második adat a fordítás oldalszámát adja meg (1895;1975: 24;32). A dolgozatban folyamatosan idézett *Effi Briest*-re a hasonló módon, ám a regény címével utalunk (*Effi Briest*: 5;5). Ha az idézet a forrásban a következő oldalon vagy oldalakon folytatódik, akkor ezt a magyar fordításra vonatkozóan az oldalszám után *k* betűvel, a német vagy angol szövegkiadásra vonatkozóan pedig a szokásos *f* betűvel jelöljük. *Az irodalomjegyzékben* a tudományos munkákban bevett gyakorlatnak megfelelően járunk el.

Végezetül köszönetet mondok mindazoknak, akiknek a segítsége és tanácsai nélkül ezen értekezés jelen formájában nem jött volna létre: Dr. Bernáth Árpád egyetemi tanárnak, aki figyelmemet a lehetséges világok filozófiai elméletére, valamint Theodor Fontane életművére irányította és tudományos szemléletmódom nagymértékben alakította, Dr. Vecsey Zoltánnak, aki felhívta figyelmemet Hilary Putnam életművére, valamint a kétdimenziós szemantika keretelméletére, és végül, de nem utolsó sorban Dr. Hanna Delf

volna a fogalmi metaforaelmélet eszköztárával." Vö. Csatár, Kertész, Rákosi 2004 (megjelenés alatt).

von Wolzogennek, a Theodor-Fontane-Archiv vezetőjének, aki munkám elkészültét szakirodalmi tanácsaival és ösztöndíj juttatással támogatta.

1. A referencia kauzális-történeti elmélete

Az értekezés első fejezetében tehát az átlagolvasó intuícióját követve azt vizsgáljuk, hogy valóban kiterjeszthető-e *a kauzális-történeti referenciaelméletként* számontartott referenciaelmélet érvénye a fikcionalitás területére, s ha igen, akkor milyen következményekkel jár a kiterjesztés a fikcionális tulajdonnevek és a narratív irodalmi szövegek referenciájára és értelmezésére nézve. Ehhez elsőként az elmélet megfogalmazásához vezető utat vázoljuk: röviden bemutatjuk a nevekkel kapcsolatos vitákat elindító milliánus elméletet, majd a millianizmus kritikáját – a kauzális-történeti referenciaelmélet közvetlen előzményét –, a nevek leíró elmélet tekintjük át. Ezt követően a referencia kauzális-történeti elméletével foglalkozunk. A elmélet *alapváltozatát* a legegyszerűbb eset, a tulajdonnevek referenciájának a tárgyalásán keresztül Saul A. Kripke gondolatmenetét követve mutatjuk be. A referenciaelmélet általános jelentéselméletté való *kiterjesztését* Hilary Putnamnak a természeti fajtanevek extenzójával és intenziójával kapcsolatos vizsgálódásai alapján tekintjük át. A fejtegetések során mindkét esetben kitérünk arra, hogy az elmélet adott változata milyen megoldást kínál a fikcionalitás – pontosabban a fikcionális tulajdonnevek (Kripke) és, implicit módon, a fikcionális szövegek (Putnam) referenciájának és értelmezésének – a problémájára. A tárgyalás során nem vizsgáljuk az elmélet egyéb változatait.[32] Nem térünk ki az elmélettel szemben felhozott klasszikus ellenvetésekre sem,[33] mivel hatékonyságuk az általunk tárgyalt két szerző álláspontjával szemben elenyésző: Kripke, alapvonalakban kidolgozott koncepciója további finomításának szükségességére utalva, maga is megfogalmazta őket,[34] Putnam álláspontjával szemben pedig tarthatatlanok.[35]

[32] A kérdésről kiváló áttekintést nyújt Schwartz 1977 – a kötet David Kaplan, Alvin Plantinga, Keith Donnellan stb. tanulmányai mellett egy átfogó bibliográfiát is tartalmaz –, valamint Braun 2003.
[33] Vö. pl. Evans 1973, Chisholm 1979, Devitt 1981, Wilson 1982, Sterelny 1983, Reimer 2004.
[34] Kripke többször is hangsúlyozza, hogy célja nem egy, a nevek leíró elméletét felváltó új elmélet részletes kidolgozása; nézeteit csupán főbb vonalakban vázolja. Vö. pl. Kripke 1972/1981[2]: 93f.
[35] Vö. jelen értekezés 61, 87. és 122. lábjegyzetével.

1.1. Előzmények: John Stuart Mill, a millianizmus és a nevek leíró elmélete

A tulajdonnevek jelentésével kapcsolatos újkori vitákat John Stuart Mill *A System of Logic* (1853) című írása indította el. Az elmélet máig meghatározó: a tulajdonnevekről szóló értekezések szerzőinek többsége saját álláspontját ma is Mill, a milliánusok, neo-milliánusok (David Braun, Fred Adams és Robert Stecker, Nathan Salmon, Scott Soames, Marga Reimer stb.),[36] valamint régi és újabb kritikusaik (Gottlob Frege, Bertrand Russell, John R. Searle, Peter Stawson, Frederick Kroon, Michael Nelson, Stanley and Williamson stb.) által megfogalmazott érvek és ellenérvek kontextusában pozícionálja.[37]

Mill az *A System of Logic* (1853) című művében amellett érvel, hogy az egyedi dolgokra referáló *leíró* kifejezések és a *predikátumok*, azaz az 'Anglia jelenlegi miniszterelnöke', vagy a 'fehér' típusú nyelvi kifejezések szemantikájának magyarázatához két dolgot kell számba venni. Először is azt, hogy ezen kifejezésekhez kapcsolódik egy attribútum, amit Mill úgy fejez ki, hogy a kifejezések *konnotálnak* (connote) egy attribútumot, esetünkben például az "Anglia-jelenlegi-miniszterelnökének-lenni", illetve a "fehérnek-lenni" tulajdonságokat. Másodszor meg azt, hogy a kifejezések jelölik (signify), vagy *denotálják* (denote) az összes olyan dolgot, amely rendelkezik ezen tulajdonságokkal: Anglia jelenlegi miniszterelnökét, illetve a fehér dolgok osztályát.[38]

Mill szerint az egyedi dolgokra referáló kifejezések másik típusával, a tulajdonnevekkel, más a helyzet. A tulajdonnevek ugyanis *nem konnotatívak* (non-connotativ): nem jelzik, és nem vonják maguk után a szóban forgó individuum egy attribútumát sem. Egyetlen szemantikai szempontból érdekes tulajdonságuk az, hogy milyen individuumot jelölnek.[39] Mill – Kripke által is idézett – példájával: lehetséges ugyan, hogy a 'Dartmouth' név használatával valóban egy olyan angliai településre utalunk, amely a Darth folyó torkolatánál fekszik, ez az információ azonban, mégha helyes is, nem része a név jelentésének: a folyó folyásának megváltozása nem vonná

[36] Lásd Adams és Stecker 1994, Braun 2003, Salmon 1998, Soames 2002, Reimer 2001.
[37] Frege 1892/1986 /m. 2000, Russell 1905/m. 1985, Searle 1958, Strawson 1959, Kroon 1981, Nelson 2002, Stanley és Williamson 1995.
[38] Mill 1853: 19-34.
[39] Vö. Mill 1853: 34. Kaplan 1989 szóhasználatát követve az elméletet ezért néha "a direkt referencia elméletének" (theory of direct reference) is nevezik.

szükségszerűen maga után Dartmouth nevének módosítását.[40] A tulajdonnevek tehát, így Mill, *jelentés nélküli címkék* (unmeaning marks).[41] Nyelvi szerepük abban áll, hogy a denotált objektumok ideájának felidézésével lehetővé tegyék azok azonosítását.

A milliánus és a neo-milliánus elméletek részben eltérnek Mill álláspontjától.[42] Többségük ugyanis kombinálja Mill téziseit azzal az általánosan elfogadott felfogással, miszerint a kijelentő mondatok jelentése a mondat által kifejezett propozíciónak felel meg. Ezen nézetek szerint ezért a tulajdonnévnek van jelentése: az az objektum, amelyre referál. A tulajdonnév mindig a denotált objektummal járul hozzá a mondat propozíciójához. Az ilyen propozíciók tehát a név viselőjének és a tárgyhoz, vagy személyhez tartozó tulajdonságnak a rendezett párosaiként foghatók fel. 'A Kripke filozófus' által kifejezett propozíciót például a <Kripke, 'filozófusnak-lenni'> reprezentálja.[43]

A millianizmussal kapcsolatban két fő ellenvetés létezik: a *kognitív jelentőségben* rejlő ellenvetés és annak az *attitűdtulajdonításhoz* kapcsolódó speciális alesete, valamint az *üres nevekkel* kapcsolatos ellenvetés és annak a *negatív egzisztenciális* állításokra való megfogalmazása. A *kognitív jelentőségben* rejlő ellenvetést – az úgynevezett "Frege-rejtvényt" – Gottlob Frege fogalmazta meg az *Über Sinn und Bedeutung* (1892) című írásában. Frege érvelése szerint ha a nevek egyetlen, a jelentés szempontjából releváns vonása valóban az lenne, hogy mire referálnak, akkor a korreferáló neveknek, például a 'Hajnalcsillag'-nak és az 'Alkonycsillag'-nak ugyanúgy kellene hozzájárulniuk egy mondat jelentéséhez. Ez pedig nyilván nem így van, hiszen míg egy $a=a$ típusú azonosság-állítás – mondjuk a 'Hajnalcsillag azonos a Hajnalcsillaggal' – a priori tudható, addig egy $a=b$ típusú mondat – mint amilyen a 'Hajnalcsillag azonos az Alkonycsillaggal' – tudásunk értékes kiterjesztésének tekinthető. E nevek referensükön kívül egy másik fontos szemantikai tulajdonsággal, az okfejtésben és a tudásban játszott szerepüket (kognitív jelentőségüket, vagy ismeretértéküket) reprezentáló értelemmel (Sinn)[44] is bírnak.[45] Ezt bizonyítja az is, hogy a korreferáló nevek, ellentétben a millianizmus

[40] Vö. Mill 1853: 34. (Kripke 1972/1981^2: 26).
[41] Mill 1853: 37.
[42] Mill tehát, miként azt például David Braun is hangsúlyozza, nem volt milliánus. Braun 2003/m. 2003: 24.
[43] A példát Reimer említi, lásd Reimer 2001: 492.
[44] Frege 'Sinn' fogalma sok fejtörést okozott a fordítóknak. Angol fordítása meglehetősen egységesen 'sense' (Kripke is így használja). Magyar fordítása ingadozik. Mi a továbbiakban Kelemen javaslatát követve az 'értelem' szót használjuk. Kelemen 2002: 130.
[45] Vö. Frege 1892/1986 /m. 2000: 40, 118.

tanításával, nem mindig felcserélhetők. Például olyan valaki, aki nem tudja, hogy a Hajnalcsillag azonos az Alkonycsillaggal, 'a Hajnalcsillag a Nap által megvilágított égitest' mondatot igaznak, 'az Alkonycsillag a Nap által megvilágított égitest' mondatot pedig hamisnak tarthatja.[46] Hasonlóképpen: ha a millianizmusnak igaza lenne, akkor az 'x azt hiszi, hogy a Hajnalcsillag azonos a Hajnalcsillaggal', és a 'x azt hiszi, hogy a Hajnalcsillag azonos az Alkonycsillaggal' *attitűdtulajdonítások* ugyanazt a propozíciót kellene hogy kifejezzék: e mondatokban ugyanis pontosan ugyanúgy tulajdonítjuk x-nek a hit attitűdjét, kivéve, hogy az elsőben a 'Hajnalcsillag' szerepel azon a helyen, ahol a másodikban az 'Alkonycsillag'. Ámde az első lehet igaz, még ha a második hamis is.

A millianizmus ellen megfogalmazott másik fő ellenérv *az üres neveket* tartalmazó mondatokból származik. Ha a nevek jelentése kizárólag referenciájukban lenne keresendő, akkor az olyan jelentés nélküli szavakat tartalmazó mondatok, mint 'A Pegazus repül',[47] vagy 'A Merkúr keringési rendellenességeit a Vulkán okozza'[48] jelentés nélküliek lennének. Ez pedig aligha egyeztethető össze azzal az intuíciókkal, hogy e mondatok jelentenek valamit és igazságértéket is hordoznak. Hasonló problémák merülnek fel a *negatív egzisztenciális* állítások – mint például 'A Pegazus nem létezik', 'A Vulkán nem létezik' – értelmezése kapcsán: ha a milliánus elméleteknek igaza lenne, akkor e mondatok nem rendelkeznének jelentéssel, következésképpen igazságértékkel sem. Csakhogy mindkét mondat igaz! Tehát a milliánus elmélet téved.[49]

A millianizmussal kapcsolatos problémák számos filozófust arra indítottak, hogy elfogadják *a tulajdonnevek leíráselméleteit* – többek között Gottlob Frege, Bertrand Russell, John R. Searle, Peter Nelson, Thomas Stanley és Elisabeth Hannah Williamson stb. koncepcióit. Ezen elméletek alapötlete az, hogy a tulajdonnevek jelentése bizonyos *határozott leírásokkal* (definite descriptions) adható meg. Egy különösen egyszerű leíráselmélet szerint egy beszélő minden egyes névhez, amelyet használ, egy határozott leírást társít. Vagyis ha a beszélőtől megkérdezik, hogy ki vagy mi *N*, illetve kit vagy mit

---

[46] Lásd ua: 47, 125.

[47] A 'Pegazus' nevet itt tulajdonnévként kezeljük. Köznévi használatával kapcsolatban lásd Bernáth 1997/1998: 211. (= 1. lábjegyzet).

[48] Két 19. századi csillagász, J. Babinet és U. Le Verrier a Merkúr bolygó viselkedésében tapasztalható keringési rendellenességeket egy addig még meg nem figyelt égitest pályamódosító hatásával magyarázta. Ezen égitest azonosítására vezették be a 'Vulkán' nevet. A későbbi tudományos kutatások során bizonyossá vált, hogy hipotézisük helytelen volt.

[49] Nemrégiben többen is rámutattak arra a különös tényre, hogy e probléma Mill elméletével szemben nem vethető fel. Mill szerint minden név denotál, méghozzá vagy egy valós, vagy egy képzelt tárgyat. Lásd pl. Salmon 1998, Sainsbury 2005: 6f.

ért *N* alatt, azt a leírást adja meg, amelyet *N*-hez társít. A "Kicsoda Arisztotelész?" kérdésre például egy ilyen beszélő így válaszol: "Az az ókori filozófus, aki a *Metafizikát* írta". Amikor tehát e beszélő azt mondja, hogy 'Arisztotelész éles eszű volt', akkor azt a propozíciót állítja, hogy "az az ókori filozófus, aki a *Metafizikát* írta, éles eszű volt". Az általa kimondott 'Arisztotelész' referense megegyezik a határozott leírás referensével.

Más leíráselméletek fontos aspektusokban különböznek ettől az egyszerű változattól, ugyanakkor mindegyik elméletre illik a következő, David Braun által vázolt séma:

> Ha *S* beszélő, *N* pedig tulajdonnév *S* nyelvében, *L*-ben, akkor van olyan *P* tulajdonság, amelyre:
> 1. *P* kielégíti *C* feltételt.
> 2. *S* hiszi, hogy van egy és csakis egy olyan dolog, amely *P*.
> 3. *S* határozottan társítja *P*-t *N*-hez.
> 4. *N L*-ben akkor és csak akkor referál az *o* objektumra, ha *o* az egyetlen olyan dolog, amely *P*.
> 5. Van egy *P* predikátum és egy *L'* nyelv, amely a magyar oly módon kiterjesztett változata, hogy *F P*-t fejezi ki *L'*-ben, és az *L*-beli *N* szinonímája az *L'*-beli "az- *F*"-nek.[50]

Mindez igen meggyőzően hangzik; van azonban egy probléma, amely a közkeletű értelmezés szerint azonnal feszültséget idéz elő a leíráselmélet ezen egyszerűbb változatának képviselői (köztük Frege és Russell) számára. Úgy tűnik, hogy e teoretikusok azt feltételezték, hogy az a tulajdonság, amelyet a beszélő határozottan kapcsol a névhez viszonylag egyszerű. A leíráselmélet későbbi hívei (például Wittgenstein, Strawson és Searle) megkérdőjelezték, hogy a beszélők ténylegesen elemi tulajdonságokat kapcsolnának a nevekhez. Rámutattak arra, hogy különböző beszélők különböző alkalmakkor eltérő válaszokat adnak a "Kicsoda *N*?" kérdésre. Egyikük szerint például az 'Arisztotelész' értelmét a "Platón leghíresebb tanítványa", másikuk szerint a "Nagy Sándor nevelője", harmadikuk szerint pedig a "*Poétika* szerzője" leírás adja meg. Ez pedig ellentmond annak, hogy a nevek értelme (Russellnél az a leírás, amelyet a név

[50] Braun 2003/m. 2003: 26.

rövidít) a nyilvános nyelv része, és ezért a nyelv minden kompetens beszélője számára ismert.[51] A leíráselmélet ezen hívei ezért gyakran az úgynevezett *nyalábleíráselmélet* mellett törnek lándzsát. Ezen elméletek szerint a nevekhez nem egyetlen leírás, hanem egy P_1, P_2, P_3,...P_n formájú tulajdonságnyaláb (bundle of properties), azaz alternatív leírások egy csoportja kapcsolódik,[52] melyeket a mindenkori beszélők W módon súlyoznak. Ezen elméletek szerint tehát az 'Arisztotelész' név jelentése valami olyasmi, hogy: "a *Poétika* szerzője, *vagy* Platón tanítványa, *vagy* Nagy Sándor nevelője, *vagy* a *Metafizika* szerzője *vagy*....". A beszélő N referensének e tulajdonságok W módon súlyozott elégséges nyalábját tulajdonítja, ahol is W módját a beszélőre vonatkozó, a beszélő természetével kapcsolatos bonyolult tények határozzák meg.

[51] Frege említést tesz erről a problémáról az *Über Sinn und Bedeutung* egyik lábjegyzetében, de nem egészen világos, hogy megjegyzése – miszerint a jelentés ingadozásai mindaddig nem okoznak gondot, amíg a jelölet ugyanaz marad – hogy oldja a fenti feszültséget. Lásd Frege 1892/1986 /m. 2000: 42, 120.

[52] A nyelvfilozófiai hagyomány a megoldás szerzőjeként John R. Searle-t említi. Searle úgy gondolja, hogy koncepciója közvetít Mill és Frege között: meglátása szerint Millnek igaza van abban, hogy a tulajdonneveknek nincs deskriptív tartalma; Frege viszont azt látja helyesen, hogy egy tárgy minden megnevezéséhez értelem (a tárgy megadásának módja) is kapcsolódik. Lásd Searle 1958.

1.2. Az elmélet alapváltozata: Saul A. Kripke és a tulajdonnevek. 'Nixon' és 'Sherlock Holmes'

A kauzális-történeti referenciaelméletként számon tartott referenciaelmélet hozzávetőleges kidolgozása az amerikai filozófus és logikus Saul A. Kripke nevéhez köthető. Kripke 1970-ben a Princeton University-n tartott és a *Naming and Necessity* (1972) című művében összegyűjtött előadásaiban többek között egy, az azonosság kérdésköréhez, pontosabban *a világokon és idősíkokon át érvényes azonosság* (*transworld identity*) kérdésköréhez tartozó jelentéselméleti kérdést vizsgál: vajon van-e különbség 'A Hajnalcsillag azonos az Alkonycsillaggal' és a 'Nixon az az ember, aki megnyerte az 1968-as választásokat' típusú azonosság-állítások között?[53] Érvényes-e ez utóbbi világokon és idősíkokon át? Más szóval, helyes-e a jelentés Fregének és Russellnek tulajdonított leíró elmélete,[54] amely szerint a tulajdonnevek értelmét olyan (határozott) leírásokkal adhatjuk meg, amelyeket a név jelölete kielégít? Vajon meghatározza-e az értelem a jelöletet?

Kripke azt állítja, hogy a két azonosítás különbözik, hiszen – így az intuitív érvelés – "bár az előfordulhatott volna, hogy 1970-ben olyan valaki az USA elnöke, aki különbözik az 1970-es amerikai elnöktől (lehetett volna például Humprey az elnök), Nixonon kívül senki más nem lehetne Nixon",[55] a Hajnalcsillagon kívül semmi más nem lehetne a Hajnalcsillag, az Alkonycsillagon kívül pedig semmi más nem lehetne az Alkonycsillag. Vagyis míg a *határozott leírások* referenciája *a világ egyes lehetséges állapotaiban és történeteiben* (possible states or histories of the world[56]), vagy *a különböző idősíkokban* eltér*het* a valóstól,[57] addig a *tulajdonnevek merev jelölők* (rigid

---

[53] Kripke 1972/1981[2]: 40. Az angol eredetiben a két tulajdonnevet, illetőleg a tulajdonnevet és a határozott leírást a "be" ("lenni") ige egyes szám 3. személyű alakja kapcsolja össze. Mivel a magyar nyelvben a névszói állítmányhoz nem járul ige, a probléma, amelyet itt Kripke tárgyal, az angolban és a magyarban grammatikailag eltér, logikailag azonban megegyezik.

[54] Ismert tény, hogy a két koncepció különbözik egymástól – lásd például Russell írásait, valamint Evans, vagy Kelemen ismertetését –, mi itt Kripke interpretációját ("the Frege-Russell view") követjük. Russell 1905/m. 1985, Kripke 1972/1981[2]: 27, 53. Evans 1982, Kelemen 2002: 148-153.

[55] Kripke 1972/1981[2]/ m. 1997: 48; 417.

[56] Kripke e művében a *'tényellentétes / kontrafaktuális helyzet'* ('counterfactual situation' – a magyar fordításban helytelenül: "tényellenes helyzet"), vagy *'a világ egy lehetséges állapota' / 'története'* ('possible state or history of the world') terminusok bevezetését javasolja a *'lehetséges világ'* ('possible world') terminus helyett, amely szerinte félrevezető és zavarkeltő lehet. Lásd. pl. uo: 20; 423. A fogalomhasználatról lásd még Huoranszki 2001: 133-167.

[57] Kripke érve arra a megfigyelésre támaszkodik, hogy "bármilyen *F* jelentést feltételezzünk is egy *a* névről, '*a* lehet, hogy nem *F*' igaz." Vö. Read 1995/m. 2001: 137. Kripke természetesen nem zárja ki azt sem, hogy

designators), azaz minden lehetséges világban (és idősíkban[58]) ugyanazt az objektumot jelölik ki – feltéve persze, hogy az ott létezik. Kripke ugyanis azt nem követeli meg, hogy az objektumok minden lehetséges világban létezzenek is. Szemantikája megengedi az individuumok (objektumok) leltárának változását a különböző definíciós tartományok között. Visszatérve azonban az azonosság problémaköréhez: a szerző előadásaiban arra a következtetésre jut tehát, hogy a két azonosítás jelentésének a különbségét a tulajdonnevek merev jelölésének a tétele magyarázza. A mondatok jelentése eltérő, hiszen míg a tulajdonnevek azonosságát állító, és a valós világra igaz kijelentések a jelölés merevsége miatt valamennyi lehetséges világban is igazak, addig a tulajdonneveket és leírásokat azonosító mondatok esetében ez nem szükségképpen van így. A leíró kijelentések igazságértéke modális kontextusokban megváltozhat. E meglátás konzekvenciáit végiggondolva a szerző egy, a (metafizikai) *szükségszerűség* és az (episztemológiai) *a prioritás* – Kantnál még összetartozó – fogalmaihoz kapcsolódó felismerést is körvonalaz: egy tulajdonneveket azonosító, *a=b* típusú, valamennyi lehetséges világban igaz kijelentés *szükségszerű,* mindazonáltal nemcsak a priori tudható, hanem empirikus, *a posteriori* megismerhető igazságot is kifejezhet. A Nixon-típusú azonosítások ellenben általában *a posteriori kontingensek.* De hogyan kapcsolódik mindehhez a kauzalitás és a történetiség?

Kripke a kauzalitás és a történetiség fogalmait a referálás képességének a magyarázatára vezeti be. A referálás képessége, mondja, nem függ a nyelvhasználóknak a dolgokra vonatkozó tudásától. Az egyedi dolgok azonosítása nem alapvető tulajdonságaik (Frege, Russell), vagy releváns tulajdonságaik egy nyalábja (Searle), illetve családja (Wittgenstein)[59] alapján történik. A referálás egy a nyelvhasználók közötti, a mindenkori aktuális nyelvhasználótól a tulajdonnév bevezetőjéig vezető *kauzális / történeti láncolat* (causal / historical chain)[60] fennmaradásától függ. A tulajdonnév bevezetője ugyanis az, aki *egy kezdeti névadási esemény, egyfajta "keresztelő" során* (initial "baptism"[61]) egy *osztenzív úton* (by ostension) meghatározott,

---

léteznek merev leírások is.

[58] Kripke a neveknek ezt a tulajdonságát később *'a nevek temporális merevségének'* ('temporally rigidity of names') nevezi. Vö. pl. Kripke 1976/1979[2].

[59] Vö. Frege 1892/1986/ m. 2000, Russell 1912/m. 1996, Searle 1958, Wittgenstein 1953/ m. 1992.

[60] Kripke distinkció nélkül használja a megjelöléseket. Mi a továbbiakban a mai nyelvtudományi gyakorlatot követjük, és a láncolatot 'kauzális-történeti láncolat'-nak nevezzük.

[61] A terminus – *kezdeti* névadás – jelzi, hogy Kripke elméletével összeegyeztethető a dolgok egy t_1 későbbi időpontban történő *átnevezése*, lásd jelen értekezés Stalnakerről szóló 2.2. fejezetét.

vagy *leírással* (by a description) *kijelölt (*stipulated)[62] objektumhoz kauzálisan egy nevet kapcsol.[63] *Ezzel egyértelműen rögzíti a név referenciáját*, és egyben meghatározza a névadásnál jelenlévők nyelvhasználatát. A név használatának az elsajátítása a továbbiakban a névadásnál jelenlévő és jelen nem lévő, majd a korábbi és a későbbi nyelvhasználók közötti kauzális-kommunikációs interakciók során történik. Az eredeti referencia mindazonáltal csak akkor marad meg, ha a mindenkori új jelhasználó *szándéka* is az, hogy a nevet helyesen, vagyis ugyanazzal a referenciával használja, mint az, akitől a nevet hallotta, és mint valamennyi, a névhasználat kauzális-történeti láncolatában előtte lévő tag.[64] Kripke – Strawsont bírálva[65] – azt is megjegyzi, hogy a beszélőnek a helyes referáláshoz azt sem kell feltétlenül tudnia, hogy a nevet kitől hallotta, mivel a referencia meghatározásánál nem a beszélő véleménye szerinti láncolat és referencia (egy későbbi írásában Kripke ez utóbbit *speaker's reference*-nek, azaz *a beszélő vélekedése szerinti referenciának* nevezi), hanem a név használói között ténylegesen fennálló kauzális vagy történeti láncolat (a későbbiekben: *semantic reference*, azaz *szemantikai referencia*) a mérvadó.[66] A nevek merev, referenciális használatát tehát nem az intenzió (valamely a nevekkel társítható határozott leírás vagy értelem – *Sinn*) ismerete és nem is a beszélő vélekedései, hanem a nyelvhasználók közötti tényleges kauzális-történeti (nem-episztemikus) láncolat teszi lehetővé. E láncolat biztosítja, hogy az aktuális beszélő a nevet végső soron úgy használja, mint az, aki azt a *valós* világban *eredetileg bevezette*, és azok, akik az elnevezéskor jelen voltak.

De vajon mi a helyzet a fikcionális tulajdonnevekkel? Kripke a *Naming and Necessity* 1972-ben megjelent első kiadásában nem beszélt erről a kérdésről; a problémát csak egy, a tanulmány 1980-as második kiadásához írt kiegészítő részben tárgyalja – ott is mindössze két oldalon. E rövidség oka részben az, hogy a szerző itt csupán a *Semantical Considerations on Modal Logic* (1963) című, a modális szemantika alapjait lefektető írásának a fikcionális nevek kapcsán megfogalmazott téziseit korrigálja

---

[62] Kripke szerint ugyanis a leírás, bár nem része a név jelentésének, *kijelölheti a referenst*. Ez az álláspont annyiban tér el a leíró elméletektől, hogy Kripkénél a leírás, miután betöltötte ezt a feladatot, többé nem játszik szerepet a név referenciájának meghatározásában. Vö. pl. Kripke 'Hasfelmetsző Jack' példájával.

[63] A név egyedüli oka a rámutatással, vagy leírással kijelölt objektum.

[64] Vagyis használhatjuk a 'Napóleon' nevet akár szomszédunk jelölésére is, ha referáló szándékunk eltér a névhasználat kauzális-történeti láncolatában előttünk lévők intenciójától.

[65] Strawson volt az első, aki a referálás képességét a nyelvhasználók közötti kauzális láncolattól tette függővé. Vö. Strawson 1959: 181.

[66] Kripke 1977. Kripke itt többek között arra hoz példát, hogy a kommunikáció akkor is sikeres, ha a beszélők egyformán rosszul vélekednek – mondjuk azt gondolják, hogy Smith-re a 'Jones' név használatával

előadásainak szellemében. Ezekben az előadásokban, és az új kiadáshoz írt előszavában Kripke a lehetséges világokkal kapcsolatos *mérsékelt realizmus (moderate realism)* egy válfaja mellett érvel. A mérsékelt realisták szerint a lehetséges világok módok; totális, azaz maximálisan specifikált módjai annak, ahogyan a világ lehetett volna. Nem alkotnak konkrét valóságokat, nem bolygók és nem távoli országok, amelyeket hatalmas távcsövek segítségével fürkészhetünk, hanem *absztrakt* entitások, amelyeket világunk természeti és logikai törvényszerűségeinek és szabályszerűségeinek megfelelve létrehozunk.[67] Mivel a lehetségesség ezekben az elméletekben mindig a világ egy *aktuálisan fennálló állapota, vagy története* vonatkozásában meghatározott, a lehetséges (az aktuálisnak tekintett *tényekkel ellentétes*, azaz *kontrafaktuális*) világok a szó egy bizonyos értelmében az aktuálisnak tekintett világ részeit alkotják.[68]

Visszatérve azonban a kiinduló problémánkhoz: Kripke a *Naming and Necessity* második kiadásakor jön rá arra, hogy a *Semantical Considerations*ben a fikcionális nevek kapcsán megfogalmazott tétele, miszerint "[Sherlock] Holmes nem létezik, de más körülmények között létezhetett volna"[69] tarthatatlan. Ez könnyen belátható, hiszen azt mondani, hogy valamely w_1 világ egy tőle eltérő w vonatkozásában lehetséges, nemcsak a mérsékelt realizmuson, hanem a lehetséges világok legtöbb filozófiai koncepcióján belül is ugyanazt jelenti: azt, hogy valamennyi w-ben fennálló szituáció lehetséges w_1-ben is.[70] Vagyis ha Holmes más körülmények között létezhetett volna, akkor létezik. Ha pedig Holmes egyszerre létezik, és nem létezik, az ellentmondás.[71] A függelékben Kripke kénytelen tehát felülbírálni korábbi kijelentését, hangsúlyozza azonban, hogy e nyilvánvaló paradoxon ellenére is helyesnek gondolja tanulmányának azt az intuíción alapuló tételét, miszerint az individuumok listája az egyes világokban változhat, vagyis lehetségesnek tartja, hogy egyes lehetséges világokban hiányozhatnak olyan individuumok, amelyek a valós világban léteznek, illetve felléphetnek olyanok, amelyek a valós világból hiányoznak. E kijelentést igaznak tételezve Kripke ezt követően a fikcionális tulajdonnevek kapcsán két új tézist fogalmaz meg. Az első egy

---

referálnak.

[67] Kripke 1972/1981[2] /m. 1997: 44; 423. Kripke itt, anélkül hogy említené, a lehetséges világok eredeti, Gottfried Wilhelm von Leibniz által megfogalmazott, majd Johann Jacob Bodmer és Johann Jacob Breitinger által is átvett és az irodalomra is alkalmazott *metafizikai* koncepciójától határolódik el.

[68] Kripke ezért is tartja félrevezetőnek a *lehetséges világ* terminust, lásd 56. lábjegyzet.

[69] Vö. Kripke 1963/1971[2]: 65.

[70] Ua: 64.

[71] Kripke érvelése eltér a mienktől: ő a nemlétezők kapcsán felállított két tézisének a fikcionális

episztemológiai tézis, amely kimondja, hogy a leíró elmélet a fikcionális tulajdonnevekre vonatkoztatva sem működik: a fikcionális tulajdonnevek is merev jelölők; referenciájuk nem azonosítható – kontingens tulajdonságokat rögzítő – határozott leírások alapján.[72] A második egy *metafizikai* tézis, amely az elsőből, valamint Kripkének a világokról alkotott felfogásából következik, és azt mondja ki, hogy abban az esetben, ha egy fikcionális tulajdonnév által jelölt entitás az aktuális világban nem létezik, akkor a név "igazi" referenciája egyáltalán nem azonosítható. Hiszen mi alapján is dönthetnénk el például, hogy több, eltérő tulajdonságokkal bíró, valós és fiktív jelentkező közül ki az igazi Sherlock Holmes: az olvasó csak ugyanahhoz a névhez kapcsolt egyenértékű leírások közül választhatna, amelyek, lévén kontingens tulajdonságokat rögzítenek, nem elégségesek ahhoz, hogy a név referenciáját meghatározzák. Még csak azt sem tudhatnánk – így Kripke –, hogy a különböző leírások egyazon individuum, vagy több hasonló individuum leírásai-e.[73] De akkor mi alapján tekinthetjük a fikcionális neveket mégis merev jelölőknek? Bevezetésükre hol és hogyan kerül sor? Igaz lehet-e egy kijelentés, ha olyan kifejezést is tartalmaz, amely aktuálisan nem létező, ismeretlen individuumot jelöl? És egyáltalán: hogyan állapíthatjuk meg, hogy egy terminus létezőre, vagy valamilyen nemlétezőre vonatkozik?[74] Kérdések, amelyekről Kripke lehetséges világokról alkotott felfogása nem ad, és paradoxon nélkül, mint láttuk, nem is tud számot adni.

Összefoglalásképpen elmondható tehát, hogy Kripke szerint a valós és a fikcionális tulajdonnevek intenzió nélküli merev jelölők – referenciális használatukat, szemantikai referenciájuk változatlanságát egy a nyelvhasználók közötti, a bevezetéstől az aktuális használatig vezető kauzális-történeti láncolat biztosítja. Láttuk azonban, hogy ez az elgondolás a fikcionális nevek kapcsán Kripke számára is feloldhatatlan ellentmondáshoz vezet, hiszen olyan lehetséges-de-nem-valós entitások feltételezését követeli meg, amelyeket *a koncepció keretelmélete, a lehetséges világokról mint kontrafaktuálisokról alkotott felfogás eleve kizár.*

Mint ismeretes, Kripke az eredményeit a természeti fajtákat jelölő szavak – azaz a biológiai faj- és anyagnevek (mint pl. 'tigris' és 'arany'), a természeti jelenségeket jelölő

---

tulajdonnevekre való kiterjesztésével bizonyítja korábbi állítása tarthatatlanságát.

[72] Hasonlóan a 2. kiadáshoz írt előszó egy lábjegyzetében is, lásd . Kripke 1972/1981[2]: 21.

[73] Kripke 1972/1981[2]: 157f.

[74] Ezt a kérdést Fehér Márta is felveti, vö. Fehér 2000: 99.

terminusok (mint pl. 'hő' vagy 'hang') és az ezeknek megfelelő melléknevek (pl. 'forró', 'hangos') – esetére is kiterjeszthetőnek tekintette.[75] Véleménye szerint azok a tulajdonnevekhez *hasonló* szemantikai tulajdonságokkal rendelkeznek, vagyis referenciáikat modális környezetben is ugyanazokra az – *osztenzív úton*, vagy *leírással* kijelölt, majd a beszélők közötti kauzális-történeti láncolatok által átörökített – homogén *környezeti (aktuális világbeli) mintákra* vonatkozóan határozzák meg.[76] Hogy a kauzális-történeti referenciaelmélet kiterjesztését mégsem az ő gondolatmenete, hanem Hilary Putnam felfogása alapján mutatjuk be, annak – a két szerző álláspontjának hasonlósága mellett – három oka van. Először is az, hogy Kripke az elmélet általa javasolt kiterjesztéséről csak hozzávetőleges képet festett: sem a *Naming and Necessity* lapjain, sem későbbi írásaiban nem határozta meg pontosan, hogy a természeti fajtanevek szemantikai viselkedése miben hasonlít és miben tér el a tulajdonnevekétől.[77] Másodszor az, hogy Putnam az elmélet hatókörével kapcsolatban több tekintetben is Kripkétől eltérő és gondolatmenetünkhöz szorosabban kapcsolódó álláspontot képvisel. Úgy gondolja, hogy a természeti fajtanevek szemantikai viselkedése nem különbözik a nem természeti fajtákra utaló egyéb kifejezések viselkedésétől. Az elmélet a természetes nyelv szinte minden kifejezésére, sőt – tehetjük hozzá –, a mienktől eltérő modális térben működő logikai-szemantikai rendszerekre is kiterjeszthető. Végül pedig az, hogy Putnam, Kripkével ellentétben, az elméletet jelentéselmélettel is összekapcsolja, vagyis koncepciójának felvázolása közben tárgyalja a kifejezések jelentéstartalmának kérdését is. Meglátásunk szerint Putnam ezekkel a megfontolásokkal olyan irányba bővíti a kauzális-történeti referenciaelméletet, amely *alkalmas arra, hogy a fikcionális nevek kapcsán a lehetséges világok kripkeánus (mérsékelt realista) felfogásából származó ellentmondásokat feloldja.*

[75] Vö. Kripke 1972/1981[2]: 134.
[76] Ua: 136.
[77] A *Naming and Necessity* befejezetlen szemantikai programjáról lásd Soames 2002: 241-263.

1.3. Az elmélet kiterjesztése: Hilary Putnam, a természeti fajtanevek és más, a fajtanevekhez hasonló, indexikusan meghatározott kifejezések. 'H_2O' és 'XYZ'

Putnam a referencia kauzális-történeti elméletének kiterjesztését Kripkével szinte egyidőben, de tőle függetlenül a *The meaning of 'meaning'* (1975) című, a jelentés "Chomsky-Fodor-féle" mentalista magyarázatai ellen és a nyelvi *externalizmus* mellett érvelő írásában az egy természetes nyelvhez tartozó természeti fajtanevek, azaz – az ő meghatározásában – a természeti szubsztanciákat és a biológiai fajtákat jelölő kifejezések jelentése kapcsán fogalmazza meg.[78] Kripkéhez hasonlóan ő is azt állítja, hogy a természeti fajtanevek a tulajdonnevekhez hasonló merev jelölők, vagy miként ő fogalmaz *indexikusok (indexical)*: extenzióik nem mentális reprezentációk és nem leírások által, hanem *környezeti (aktuális világbeli) mintákra vonatkozóan meghatározottak.* Mit jelent mindez?

Putnam tanulmányában abból indul ki, hogy a tulajdonnevekhez hasonlóan a természeti fajtákat jelölő szavak *bevezetése* (introducing event) is kétféle módon történhet: *osztenzív* úton *(ostensive definition)* – például 'ez [a folyadék] víz'; 'ez [a gyümölcs] citrom'; 'ez [az állat] tigris'[79] – vagy *leírással (description)*. A leírás általában egy, vagy több szintaktikai és / vagy szemantikai klasszifikációs jegyből (pl. 'főnév', 'elvont' / 'állat', 'növény'), valamint a fajta sztereotipikus – pontosabban az adott nyelvi közösségen belül sztereotipikusnak számító – példányának szabványosított leírásából áll.[80] Putnam a lehetséges világok *mérsékelt realista* fogalmát felhasználva amellett érvel, hogy a szavak bevezetésének mindkét módja voltaképpen ugyanazt a funkciót tölti be: egy, a nyelvhasználó fizikai, vagy társadalmi környezetében (az aktuális világban) föllelhető paradigmatikus példány kijelölésével megadja a fajtához tartozás (fajtaazonosság) kritériumát, és a fajtanév extenzióját az aktuális világban, valamint valamennyi lehetséges világban az *ugyanolyan fajta, mint ez a mintapéldány-relációhoz* (*bears the relation same*$_L$) rögzíti.[81] Vagyis a továbbiakban az a dolog, amely nem ugyanolyan, mint az így meghatározott környezeti minta, a nyelvhasználó idiolektusában nem tartozik a fajtanév extenziójához.

---

[78] Putnam elméletét 1967-68-ban a Harvardon tartott előadásaiban dolgozta ki, majd Putnam 1973-ban és – bővebb formában – Putnam 1975-ben publikálta.
[79] Vö. Putnam 1975: 229.
[80] Vö. ua: 229f.

Mi következik mindebből a referálás sikerére nézve? Putnam szerint az, hogy a természeti fajtanevek használatához – s meglátása szerint ez az, ami a természeti fajtaneveket a tulajdonnevektől megkülönbözteti – a nyelvhasználóknak ismeretekkel kell rendelkezniük az adott fajtáról, vagy legalábbis a fajta egy koncepciójáról.[82] Putnam úgy gondolja, hogy *a "teljes" tudás csak a kollektív testületként elgondolt nyelvhasználó közösségben* van jelen, s hogy a közösség azt a tagjai között a munkamegosztáshoz hasonlóan megosztja. A nyelvhasználók többségének a természeti fajtákra vonatkozó tudása nem megy túl a fajta néhány "fontos felszíni tulajdonságának" az ismeretén.[83] Ők a mintához való hasonlatosságot a lehetséges világokban is *kontingens felszíni tulajdonságjegyek* (*superficial characteristics*) összehasonlítása alapján ítélik meg. A nyelvhasználók tudós / szakértő körei ("expert" speakers) ellenben a fajta rejtett mélystruktúráját (hidden structure, the same "essence") – a természeti anyagok kémiai összetételét és a biológiai fajok genetikai kódját – is ismerik. Ők a mintához való hasonlóságot modális környezetben is a tudományos kutatás révén felfedezett *szükségszerű mélyszerkezeti tulajdonságok* összehasonlítása alapján döntik el.[84] Putnam szerint a nyelvhasználók az esetek többségében felszíni tulajdonságjegyek egybevetése alapján is képesek helyesen dönteni arról, hogy kimondhatnak-e egy természeti fajtanevet valamire, vagy sem.[85] Azokban az esetekben pedig, amikor tudásuk hiányosságai miatt egyes fajtanevek jelentése és kimondhatósága vonatkozásában bizonytalanok, akkor e szavak használatakor a szakértők szóhasználatára támaszkodnak és a szavak kimondásával a *nyelvi munkamegosztás* (*division of linguistic labor*) útján[86] – például a nyelvhasználók közötti kauzális-történeti láncolatok segítségével[87] – a szó szakértők által

---

[81] Vö. ua: 232.

[82] Putnam szerint a tulajdonnevek helyesen használhatók akkor is, ha a nyelvhasználó egy referensről nem tud többet annál, mint hogy őt 'Kripke'-nek, vagy 'Gödel'-nek hívják. Ua: 247.

[83] Putnam 1975: 232, 238-240.

[84] A mélystruktúra hiánya, vagy eljelentéktelenedése esetén a fajtához tartozás szükségszerű kritériumának szerepét valamely felszíni tulajdonság is átveheti. Ua: 241.

[85] Ennek oka az, hogy a természeti fajták felszíni tulajdonságait mélyszerkezetük összetartja. Vö. Putnam 1971.

[86] Vö. Putnam 1975: 228. A *nyelvi munkamegosztás univerzalitásáról szóló hipotézis* (hypothesis of the universality of the division of linguistic labor) Kelemen megfogalmazásában így hangzik: "Minden nyelvi közösségen belül érvényesül a nyelvi munkamegosztás, mivel minden nyelvben vannak olyan terminusok, melyek alkalmazási kritériumait csak a beszélők egy része ismeri, s melyeket a közösség többi tagja csak az ilyen beszélőkkel való kooperáció következtében tud használni." Kelemen 2002: 53f.

[87] Ennélfogva Putnam elméletével szemben nem vethető fel a referenciarögzítés kauzális-történeti elméleteivel szemben leggyakrabban felhozott ellenvetés, miszerint a referenciát rögzítő láncolat meglehetősen bonyolult, és nem minden esetben kauzális (vö. pl. Evans 1973, Devitt 1981). Putnam maga sem állít mást. A láncolat nyelvhasználó közösségekre való szűkítése hatásos érv azokkal szemben is, akik

ismert extenziójára referálnak. Putnam hangsúlyozza azonban, hogy a fajtához tartozás relációjának ezen megítélései nem minden esetben megbízhatóak: a felszíni tulajdonságok kontingenciája már a mi világunkon belül is megmutatkozik, egy új elmélet, vagy módszer fényében pedig időnként a mélystruktúraként elfogadott struktúra szükségszerűsége is tévesnek bizonyul. A tulajdonnevekhez hasonlóan a természeti fajtaneveknél is előfordulhat tehát, hogy egy természeti fajtanévnek az egyes *nyelvhasználók*, vagy *a nyelvi közösség tudása alapján meghatározott extenziója* eltér a fajtanév *valós extenziójától*, vagyis a mintareferenciához valóban hasonló dolgok osztályától.[88] Egy beszélő természeti fajtanevet tartalmazó kijelentései ezért csak akkor fejeznek ki igazságot, ha az a dolog, amelyre a fajtanevet kimondja, valóban ugyanolyan, mint a név bevezetésekor rögzített környezeti minta.[89]

Putnam elméletét egy egyszerű *gondolatkísérlettel* szemlélteti.[90] Tegyük fel, mondja, hogy valahol a világegyetemben létezik bolygónk egy hasonmása, az *Ikerföld* (*Twin Earth*), amely a Földtől mindössze annyiban különbözik, hogy ott a 'víz' szóval jelölt folyadék nem H_2O, hanem egy sok összetevőből álló, bonyolult szerkezetű vegyület, amelynek a képletét az egyszerűség kedvéért XYZ-nek rövidítjük. Tegyük fel továbbá, hogy mint mindennek és mindenkinek, úgy minden földi lakosnak – magának az olvasónak is – megvan a maga ikerföldi hasonmása ("Doppelgänger"-e): a hasonmásoknak ugyanolyan az elméje, mint a földieknek, ugyanolyan társadalomban élnek, mint a földiek, egy részük ugyanúgy magyarul, angolul, franciául, németül stb. beszél, mint a földiek egy része, és így tovább.[91] Ha mármost egy földi expedíció egyszer eljutna az Ikerföldre, és, ezzel párhuzamosan, egy ikerföldi a Földre, akkor azt kellene mondanunk, hogy a 'víz' szó másra vonatkozik, ha a földi Oszkár_1, és másra, ha az ő

úgy vélik, hogy a referenciaváltozás problémát okoz az elmélet számára, vö. pl. Evans 'Madagaszkár' példájával, Evans 1973.

[88] Könnyen belátható, hogy Putnam fenti állítása kis változtatással megfeleltethető Kripke azon kijelentésének, hogy egy tulajdonnévnek *a beszélők vélekedése szerinti referenciája* eltérhet a név *szemantikai referenciájától.*

[89] Kripkéhez hasonlóan Putnam is megjegyzi, hogy egy nyelvhasználó közösség tagjai akkor is képesek használni egy fajtanevet, ha egyforma módon tévednek a név extenziója tekintetében. Vö. jelen értekezés 50. lábjegyzetével.

[90] A gondolatkísérlet tekintetében vö. Putnam 1975: 223f. Az *externalizmus-internalizmus vitát* – bár vannak a hagyományos filozófiában komoly előzményei – Putnam ezen gondolatkísérlete indítja el.

[91] Nyilvánvaló, hogy Putnam hipotézise nem koherens. Elég csak arra gondolnunk, hogy a Putnam által egymás *Doppelgänger*eiként tételezett, azaz "molekuláról molekulára azonos" (Putnam 1975: 227) individuumok ha másban nem is, fizikai jellemzőikben kétségtelenül különböznek egymástól: egyikük teste H_2O-t, másikuké pedig XYZ-t tartalmaz. Mivel azonban ez az ellenérv Putnam tézisét nem ingatja meg – a vizet minden további nélkül helyettesíthetjük egy olyan anyaggal, amely az emberi szervezetben nem fordul

ikerföldi hasonmása $Oszkár_2$[92]szájából hangzik el, még akkor is, ha $Oszkár_1$ és $Oszkár_2$ vízről alkotott mentális reprezentációi, és a víz általuk ismert leírásai is megegyeznek. $Oszkár_1$ ugyanis ikerföldi látogatásakor is mereven a földi mintára, azaz a H_2O-ra, $Oszkár_2$ pedig a Földön is az ikerföldi mintára, vagyis az XYZ-re referál. És ezen az sem változtatna, ha a látogatás nem a jövőben történne, hanem már a daltoni kémia kifejlesztése előtt, mondjuk 1750-ben megtörtént volna. *A két kifejezés referenciája, következésképpen jelentése is, már akkor más lett volna.* A jelentés (intenzió) ugyanis, így Putnam, részben a szemantikai extenzió által meghatározott, egészen pontosan egy *két komponensű leírás ("jelentésvektor")* segítségével: *a kifejezések szemantikai extenziójának, valamint beszélők szerinti (az egyén, vagy a közösség kompetenciáját tükröző) "extenziójának"* felírásával – a szintaktikai és a szemantikai klasszifikációs jegyekkel és a sztereotípiákkal – értelmezhető.[93] A jelentés így egészen addig megmarad, míg a világra vonatkozó ismeretek bővülése nem teszi szükségessé egy korrekció végrehajtását.

Gondolatmenete lezárásaképpen Putnam megismétli az *Is Semantics possible?* (1971) című írásának egy intuíción alapuló *hipotézisét* és tézise kiterjeszthetősége mellett érvel.[94] Nemcsak a természeti fajtanevek jelentése tartalmaz indexikus összetevőt, és nemcsak a természeti fajtanevek jelentése társadalmilag meghatározott, mondja. *A legtöbb szó indexikus, és szinte minden szó használata a nyelvhasználók strukturált együttműködésén alapul.* Indexikusok *a mesterséges fajtanevek*, így például a 'ceruza', a 'szék' vagy a 'palack', indexikusok az úgynevezett *egy-kritérium-meghatározottságú* igék és melléknevek,[95] mint például, a 'növekedni', meg a 'piros', indexikusok *az elméleti terminusok*, mondjuk az 'elektron', és – mint láttuk –, indexikusok a *tulajdonnevek*, például az 'Oszkár' is; e kifejezések használatakor azt feltételezzük, hogy az általuk jelölt objektumok olyanok, mint egy a környezetünkben fellelhető szokványos Ceruza, Szék, és Palack, olyan színűek, mint a környezetünk által meghatározott Piros-színminta, úgy

elő (vö. Farkas 2003) – , a továbbiakban nem foglalkozunk vele.

[92] Természetesen mindkettőjüket egyszerűen *Oszkárnak* hívják, ahogy a távoli bolygót is csak mi nevezzük *Ikerföldnek*, ott Föld a neve.

[93] Vö. Putnam 1975: 269. A szavak jelentésének a vizsgálata így Putnam szerint egyrészt a pszicholingvisztika, másrészt a szociolingvisztika körébe tartozik. Ua: 268-271.

[94] Lásd Putnam: 1971: 113.

[95] *'One-criterion' words*. Vö. Putnam 1975: 244. A szöveg alapján úgy tűnik, hogy a kifejezéssel Putnam olyan szavakra utal, amelyeknek a referenciáját *egy* világos kritérium rögzíti.

viselkednek, mint Növekszik-paradigmánk,[96] és – *az indexikusság speciális eseteiként* – megfelelnek az 'elektron' terminus bevezetéskor adott leírásának,[97] illetve azonosak az eredetileg 'Oszkár'-nak keresztelt személlyel.[98] Ami pedig a jelentés társadalmi meghatározottságát illeti: Putnam nem határozza meg pontosan a nyelvi munkamegosztás hatálya alá tartozó szavak körét, de hangsúlyozza, hogy azoknak a szavaknak a száma, amelyek nem tartoznak a nyelvi munkamegosztás hatálya alá, nagyon alacsony. A társadalmi munkamegosztás növekedésével és a tudomány fejlődésével ez a szám is folyamatosan csökken.

Összegezve az eddig elmondottakat: Putnam azt állítja tehát, hogy a természetes nyelvekhez tartozó szavak többsége indexikus. Elgondolása szerint egy hétköznapi nyelvhasználó e szavakat bevezetésükkor egy, a saját környezete által szolgáltatott mintareferenciával – egy, az adott nyelvi közösségre jellemző paradigmával – társítja. Az ahhoz való külső hasonlatosság alapján aztán az esetek nagy részében világa modális környezetében is el tudja dönteni, hogy egy entitás a mintareferenciával azonos név alá sorolható-e, vagy pedig nem. A hétköznapi nyelvhasználó tehát nincs mindig tisztában a szavak helyes használatának *pontos* ismérveivel. Csak a szavak hétköznapi, paradigmatikus használatát ismeri, kétséges esetekben pedig a nyelvi munkamegosztás útján, például a nyelvhasználók kauzális-történeti láncolatán keresztül, a szakértők által a fajta mélystruktúrájának ismeretében megállapított extenzióra referál – helyesen, a szavak szemantikai extenziójával megegyezően, vagy helytelenül, azaz attól eltérően. Putnam azt is hangsúlyozza, hogy a szavak jelentésében mindkét komponens: a szemantikai extenzió és a beszélők szerinti extenzió szabványosított leírása is szerepet kap.[99]

---

[96] E hipotézis helyességét azóta – Putnamra való hivatkozás nélkül – többen is igazolták, vö. például Soames 2002, Braun 2003.

[97] Az elméleti terminusok indexikalitása vonatkozásában lásd Csatár, Kertész, Rákosi 2004 (megjelenés alatt).

[98] Putnam *egyik általunk ismert írásában sem fejti ki, hogy pontosan mit is ért azon, hogy a tulajdonnevek referenciája indexikális*. Az álláspont mindazonáltal nem ismeretlen a nyelvfilozófiában: néhányan, pl. Braun, Vecsey, a tulajdonneveket indexikus kifejezéseknek tartják. Lásd Braun 2003/m. 2003, illetve – a magyar nyelv vonatkozásában – Vecsey 2004 (megjelenés alatt).

[99] Érveléstechnikai szempontból Putnam álláspontja azért tűnhet érdekesnek, mert a természeti fajtanevek jelentéstartalmának meghatározását úgy terjeszti ki a tulajdonnevekre, hogy azok jelentéstartalmát valójában nem is tárgyalja. Közismert, hogy Kripke a *Naming and Necessity* című munkájában hasonló módon jár el. Koncepcióikat a nyelvtudomány jelenleg többnyire *milliánus* elképzelésekkel kapcsolja össze.

De vajon hogyan jár el az elmélet a fikcionális nevek tekintetében? Noha Putnam a kérdést nem tárgyalja, úgy véljük, hogy gondolatkísérlete a fikcionálisnak tekintett narratív szövegek – így közvetve a fikcionális nevek – vonatkozásában is tanulságos. Amennyiben ugyanis az irodalmiságot kiinduló feltevésünknek megfelelően pragmatikai kritériumok alapján határozzuk meg, akkor Putnam gondolatkísérletét – vagy mint helyenként maga is fogalmaz *science-fiction történetét*, *Ikerföld-fikcióját*[100] – minden további nélkül *irodalmi történetként is* értelmezhetjük. Mondhatjuk, hogy a történet (fabula, histoire[101]) négy, az űrexpedíció cselekménysémáját realizáló *egyszerű eseménysor*[102] összekapcsolásával jön létre, amelyek közül kettő egy-egy jövőbeni eseményről, egy földi űrhajó ikerföldi, és egy ikerföldi űrhajó földi látogatásáról, kettő pedig ezekkel megegyező, csak pár száz évvel korábbi expedíciókról szól. Mondhatjuk továbbá, hogy mindegyik eseménysort ugyanaz az elbeszélő közvetíti az olvasó felé, és mindegyik eseménysor középpontjában a 'víz' szó extenziójának a látogatók általi meghatározása – hipotézisek megfogalmazása, illetve a hipotézisek felülvizsgálata és értékelése – valamint e törekvéseknek az elbeszélő általi értékelése áll stb. Érdemes tehát alaposabban is szemügyre vennünk, hogy mi az az Ikerföld, és hogy milyen módszert ajánl Putnam az ikerföldiek kijelentéseinek a vizsgálatára.

Az hamar feltűnik, hogy Putnam sem a fenti gondolatkísérletben szereplő XYZ-Ikerföldet, sem a későbbi munkáiban leírt egyéb Ikerföldeket – az Ikerföldet, ahol a citrom szilikon alapú, ahol a Szíriuszról távirányított robot-macskák élnek vagy ahol a ceruzák organikusak stb.[103] – *nem nevezi lehetséges világnak.* Ennek az oka nyilvánvaló: mivel Putnam szerint egy világ lehetségességét világunk természeti törvényei, és annak következményei – azaz a nomologikus szükségszerűségek[104] – kötik ki, "nem tekinthető

---

[100] Pl. Putnam 1975: 225.

[101] Az elbeszélő szöveg *cselekmény* és *cselekménymondás* aspektusainak elkülönítését az irodalomelméleti hagyomány Borisz Tomasevszkij nevével hozza összefüggésbe *(fabula / szüzsé).* Az aspektusok ma leginkább elfogadott Genette-féle megnevezése *histoire / récit, narration* (magyarul: *történet / elbeszélés, narráció*) Tomasevszkij terminusainak francia fordításából (Todorov: *histoire / discours*) származtatható. Vö. Tomasevszkij 1925, Todorov 1966, Genette 1972.

[102] *Minimal story,* azaz olyan *állapotváltozást* leíró történet, ahol a végállapot a főszereplő egy kezdőállapot-beli tulajdonságának ellenkező előjelűvé változásával ('szegény' vs. 'gazdag, 'beteg' vs. 'egészséges', itt: 'nem ismer' vs. 'ismer') jön létre, vö. Prince 1973.

[103] Putnam 1988. A Putnam 1981-ben a fa nélküli planétáról, és a tartályban lebegő agyakról szóló eseteket ismerjük meg.

[104] Putnam a *metafizikai szükségszerűség* fogalmát korlátozott értelemben, a *nomologikus szükségszerűség* fogalmával megegyezően használja. A metafizikiai szükségszerűség fogalmának e korlátozott értelmű használatáról lásd Stalnaker 2003: 202.

lehetséges világnak az, ahol a víz nem H_2O".[105] De ha ez a világ nem az aktuálisnak tekintett tényleges világból elérhető, *elágazások* révén létrejövő lehetséges világ, akkor vajon micsoda? Putnam nem ad ugyan választ erre a kérdésre, megadja azonban a válaszadáshoz szükséges lényegi információt: annak, hogy könnyedén el tudunk képzelni olyan világokat, ahol a tényleges világ szükségszerű igazságai nem érvényesek – mondja Kripkére hivatkozva, – a szükségszerűség és a lehetőség fogalmaiban rejlő kétértelműség az oka, vagyis az, hogy a *szükségszerűség és a lehetőség metafizikai és episztemikus fogalmai különböznek egymástól.*[106] Putnam nem foglalkozik e kijelentés következményeivel, ami azonban számára érdektelen, gondolatmenetünk szempontjából lényeges, hiszen e következmények egyike egyben válasz is fenti kérdésünkre: az XYZ-Ikerföld olyan a természetes nyelv, esetünkben: a magyar nyelv által – egy az Ikerföldre, a nyelvhasználók mentális állapotaira, valamint a magyar nyelv ikerföldi dialektusának szemantikájára vonatkozó *leírással* – létrehozott koherens *hipotetikus entitás*, amely megfogalmazásának időpontjában nem metafizikai (nomologikus), hanem *episztemikus lehetőséget jelenít meg*; a gondolatkísérlet során a szerző ezt a maximálisan specifikált hipotetikus konstrukciót az értelmezhetőség érdekében *transzformálja*, és a ténylegessel nemcsak logikailag, hanem ontológiailag is párhuzamosan létező – önálló egzisztenciával és önálló modális struktúrával bíró –, metafizikailag lehetséges világként (továbbiakban: *párhuzamos világként*[107]) is tételezi. Ebben a beszélői/látogatói számára aktuális és megtapasztalható világban aztán Putnam szerint a kifejezések szemantikai extenziója ugyanúgy a világra, a világban tapasztalható mintákra rögzített, ahogyan a mi aktuális világunkban.

Mi következik mármost mindezekből kiinduló problémánkra, a fikcionalitás kérdéskörére nézve? Ha elfogadjuk a fenti gondolatmenetet, és Putnam Ikerföld-fikciói valamint a fikcionálisnak tekintett narratív irodalmi szövegek között strukturális analógiát tételezünk, akkor azt kell mondanunk, hogy az Ikerföldeken elhangzó kifejezésekhez hasonlóan a narratív irodalmi szövegeket alkotó kifejezések szemantikai extenziója és "jelentése"[108] is a világunkkal párhuzamosan létező, episztemikus lehetőséget megjelenítő lehetséges világok externális tényei által meghatározott: *az*

[105] Vö. Putnam 1975: 233.
[106] Uo. (Kripke 1972/1981^2: 142.)
[107] A *'párhuzamos világ'* ('parallel world') fogalma vonatkozásában vö. Ronen 1994: 8f.
[108] Putnam a *jelentés* (*meaning*) idézőjelek közé tételével a jelentés indexikus meghatározottságára utal, vö.

irodalmi szöveget alkotó tulajdonnevek minden, az adott aktuális világból elérhető lehetséges világban ugyanarra a bevezetésükkor rögzített objektumra, a természeti fajtanevek és a nem természeti fajtákra utaló egyéb kifejezések pedig az adott aktuális világ tényei alapján meghatározott paradigmatikus mintákhoz hasonlatos dolgokra utalnak.

Észre kell azonban vennünk, hogy a merev jelölés gondolatának a hipotetikus, vagy párhuzamos világokra való putnami kiterjesztése feloldja ugyan az irodalmi kifejezések értelmezésével kapcsolatban Kripke koncepcióján belül felmerült – a világok elérhetőségi relációiból származó – ellentmondásokat, felvet azonban egy újabb problémát. Nevezetesen: az irodalmi kifejezések *interpretáló világa* az olvasó számára nem ismert, és nem megtapasztalható. Ennek hiányában pedig az irodalmi szövegek értelmezésére, a szavak extenziójának és jelentésének felfedezésére az olvasónak mégcsak esélye sincs.

Még akkor is csak látszólag oldódik meg ez a probléma, ha belátjuk, hogy Putnam az általa vizsgált kifejezések, így például a 'víz' szó ikerföldi jelentésének meghatározásakor maga sem végez – hiszen nem is végezhet – tapasztalati vizsgálódásokat. Noha álláspontja szerint az értelmező csak akkor jár el helyesen, ha *az ikerföldi szavak* jelentésének indexikus komponensét az Ikerföld viszonylatában, a világ *externális* tényeinek figyelembevételével, azaz "extra-teoretikus úton" ("extra-theoretic way")[109] határozza meg, ő maga valójában mást csinál. Elemzése nem érzékszervi benyomásokra, hanem egy, *a világ leírásán alapuló* (meglehetősen triviális) *kondicionálisra* épül: 'ha az Ikerföldön a 'víz' szó egy a földi vízzel mindenben megegyező, ám XYZ-struktúrájú anyagmintához hasonlatos dolgokra referál, akkor az Ikerföldiek a 'víz' szó kimondásával XYZ-re referálnak'. Másképp fogalmazva: míg a földi hajó legénysége a 'víz' szó jelentését földi tapasztalataik alapján, a világ *tényellentétességéből* kiindulva határozza meg,[110] addig Putnam a jelentés ikerföldi indexikus komponensének meghatározásakor a világ *aktuálisságából* indul ki, és a 'víz' szó extenzióját egy *Ikerföld-hipotézis*: a világ jelenségeire, a nyelvhasználók mentális állapotaira, valamint a nyelvhasználatra (a jelentés referenciális komponenseire)

Putnam 1975: 223. A továbbiakban a kifejezést idézőjelek nélkül használjuk.

[109] Putnam 1975: 237.

[110] Ua: 223. A legénység az ikerföldi víz felszíni jellemzőinek *a földi víz-mintával* való hasonlatossága alapján jut el ahhoz a feltételezéshez (supposition), hogy a 'víz' szó "jelentése" az Ikerföldön is H_2O.

vonatkozó *maximális leírás függvényében, fogalmi elemzéssel* adja meg – indexikus függőség helyett tehát episztemikus függőséget vizsgál.[111] Hogy a fenti probléma megoldásához ez a zavarba ejtő – a koncepció belső ellentmondására rámutató – felismerés sem visz minket közelebb, annak ezen ellentmondás mellett az is az oka, hogy a gondolatkísérlet által implikált eljárás nem megoldja, hanem örökíti kiinduló problémánkat: miként nem ismerjük az irodalmi szövegek interpretáló világát, úgy nem ismerjük e világok egy adott állapotának, vagy állapotainak maximális leírását sem. De akkor hogyan zajlik egy ilyen gondolatkísérletszerű interpretáció? Milyen eszközeink vannak annak megállapítására, hogy egy gondolatkísérletben elgondolt és meglátogatott világ beszélőinek környezete miképp határozza meg a beszélők által használt nyelvek kifejezéseinek az extenzióját és a jelentését? Úgy tűnik, hogy a kérdés Putnam koncepcióján belül nem megválaszolható.

A válaszról meglátásunk szerint mégsem kell lemondanunk. A tények jelentésmeghatározó szerepének a kérdése ugyanis a nyolcvanas évek közepén, a *kétdimenziós modális szemantika* körvonalazódásával újra a szemantikai és a nyelvfilozófiai érdeklődés középpontjába került. Martin Davies, Lloyd Humberstone, Gareth Evans, David Kaplan és Robert Stalnaker[112], a kétdimenziós szemantika *keretelméletének* kidolgozói ekkoriban – anélkül, hogy a kapcsolatot ők, vagy mások felismerték volna – újra kirajzolták az Ikerföld-példák által implikált értelmezési pozíciókat: szinte egybehangzóan érveltek amellett, hogy a kifejezések jelentése egy lehetséges világ viszonylatában kétféle módon, a világot aktuálisnak és tényellentétesnek tekintve is meghatározható. E gondolat értelmezésére, így a minket érdeklő kérdés – miként kaphatnak a kifejezések "aktuális" jelentéseket – megválaszolására a 2D-szemantika keretelméletének megfogalmazása óta többféle elképzelés is született. Köztük két olyan alapvető koncepció – a kétdimenziós szemantika *metaszemantikai és episztemikus* értelmezése –, amely a tények aktuálisként és tényellentétesként való felfogását, valamint a kifejezések e világok viszonylatában történő értékelését Putnam-értelmezésünkhöz hasonlóan, Putnam Ikerföld-példáival összeegyeztethető módon, eljárását utólagosan is legitimálva képzelik el.

---

[111] Putnam a nyolcvanas, kilencvenes években közölt elméleti írásaiban egyre közelebb kerül ehhez a nézeteinek itt még diametrikusan ellentmondó álláspontho z. Vö. Putnam 2000.

[112] Davies és Humberstone 1980, Evans 1979, Kaplan 1989a and 1989b, Stalnaker 1978.

2. Világhipotézisek aktuálisként és tényellentétesként való felfogása

2.1. A kétdimenziós szemantika keretelmélete

A kétdimenziós modális szemantika keretelmélete abból a klasszikus szemantikai belátásából indul ki, hogy a nyelvi kifejezések extenziója és jelentése a tényektől, pontosabban: a világ lehetséges állapotaitól függ. A kétdimenziós szemantika alapgondolata szerint ez a függési viszony az értelmezőnek *a világ állapotára vonatkozó hipotézisei* függvényében kétféleképpen is megragadható. Egy kifejezés *elsődleges* intenziója (primary intension) azt mutatja meg, hogy hogyan függ a kifejezés értéke a világtól akkor, ha azt *aktuálisnak,* egészen pontosan: a mi aktuális világunknak tekintjük (*consider a possibility as actual*). A kifejezés *másodlagos* – "hagyományos értelemben vett" –intenziója (secondary intension) pedig a kifejezésnek egy *tényellentétesnek* vélt – azaz az aktuális világhoz viszonyítva elgondolt – világtól való függőségét mutatja (*consider a possibility as counterfactual*).[113] A *kétdimenziós* intenzió (two-dimensional intension) a kifejezések másodlagos intenziójának az aktuálistól való függőségét ragadja meg, tehát olyan függvényként definiálható, amely aktuálisnak tekintett – a keretelmélet terminológiájában: a világ természetét egy *i* individuum és egy *t* időpillanat rendezett párosával megadható központból reflektáló, azaz *központosított – lehetséges világokat* (centered possible worlds) rendel másodlagos intenziókhoz.[114]

De pontosan mit mutat meg a kétdimenziós intenzió? Mit az elsődleges, és mit a másodlagos? És egyáltalán: mit teszünk akkor, amikor egy világot aktuálisként, és mit, amikor kontrafaktuálisként gondolunk el? A keretelmélet többféle értelmezési, ergo többféle válaszlehetőséget is megenged. Az alábbiakban ezért először az elmélet két legismertebb és legtöbbet vitatott értelmezési változatát – Robert Stalnaker *metaszemantikai*, és David Chalmers *episztemikus* értelmezését – mutatom be e

---

[113] A feltevések közötti intuitív különbséget jól érzékelteti a *kontrafaktuális feltevések* ('Ha Oswald nem ölte volna meg Kennedyt, ...') és az *aktuálisan igaznak tekintett feltevések* ('Ha Oswald nem ölte meg Kennedyt, ...') közötti különbség. Lásd Stalnaker 2001/2003 / m. 2003: 145; 110. A példát Adams vezeti be Adams 1970-ben.

[114] Mivel az elmélet terminológiája és jelölésrendszere jelenleg sem egységes, a továbbiakban Chalmers által a Chalmers 1996-ban és 2002a-ban bevezetett és az utóbbi időben az általunk tárgyalt másik szerző, Stalnaker által is átvett szóhasználatot és jelöléseket követjük. Más szerzők a kétféle intenziót másképpen nevezik. Kaplan *karakterről* (character) és *tartalomról* (content) (Kaplan 1978, 1989a), Stalnaker korai írásaiban *diagonális propozícióról* (diagonal proposition), és *kifejezett propozícióról* (propositional expressed) (Stalnaker 1978), Jackson *A-intenzióról* (A-intension) és *C-intenzióról* (C-intension) (Jackson

kérdésekre, különösen a számunkra érdekes elsődleges intenzió meghatározásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszaik alapján.[115] Ezt követően az értelmezések és Putnam gondolatkísérletei közötti kapcsolatokat vizsgálom. Amellett fogok érvelni, hogy a Putnam gondolatkísérletei által implikált interpretációs eljárások – bár mindkét értelmezés elemeit tartalmazzák és mindkettővel kapcsolatba hozhatók – Chalmers felfogásához állnak közelebb.

1998) beszél.

[115] A keretelméletnek számtalan különböző értelmezése létezik: a fentiek mellett figyelemre méltó még Vlach (1973) *temporális*, Davies és Humberstone (1980) *modális*, Kaplan (1989a) *kontextuális* és Jackson (1994) *szemantikai* interpretációja. Vö. Davies és Stoljar 2004.

2.2. Az elmélet metaszemantikai értelmezése: Robert Stalnaker és 'Julius'

Robert Stalnaker a kétdimenziós szemantikával foglalkozó, értelmezését konkurrens értelmezésekkel ütköztető *On considering a Possible World as Actual* (2001) című tanulmányában a keretelmélet *metaszemantikai* értelmezése mellett érvel. Álláspontjának bemutatásához egy Gareth Evanstól származó példa újraértelmezéséből indul ki. A példát Evans a *Reference and Contingency* (1979)[116] című, Kripkének az *esetleges a priori* igazságok kérdéséről kifejtett álláspontját tárgyaló írásában az esetleges a priori igazságok illusztrálására hozza fel.[117] Ha a 'Julius' nevet leírással vezetjük be úgy, hogy arra a személyre referáljon (bárki is legyen az), aki a cipzárt feltalálta, akkor a 'Ha valaki feltalálta a cipzárt, akkor az Julius volt'[118] állításról a következőket mondhatjuk. 1. Mivel a névadás aktusa alapján tudjuk, hogy a cipzár feltalálója nem lehet más, csakis Julius, ezért az állítás igazsága *számunkra a priori* belátható. 2. Az állítás ugyanakkor (felszíni) *kontingens* is, hiszen egy olyan világ viszonylatában, ahol nem az fedezte volna fel a cipzárt, aki a mi aktuális világunkban, hanem valaki más, a kondicionális előtagja igaz lenne, utótagja viszont hamis. 3. Aktuális, s nem tényellentétes világok viszonylatában értékelve a mondat mindig (mélyen) *szükségszerű.*[119]

Stalnaker meglátása szerint a 'Julius a cipzár feltalálója' állítás a referenciarögzítés aktusának (a leírásnak) a státuszára vonatkozó elképzeléseinktől függően másképp is elemezhető. Evans interpretációja, amelyet Stalnaker *szemantikainak* (semantic interpretation) nevez, abból indul ki, hogy a leírás 'Julius' jelentésének a megadására szolgál, vagyis a 'Julius' név a 'dthat [a cipzár feltalálója]' komplex szinguláris terminus rövidítését jelenti, ahol is a 'dthat' olyan operátor, amely "az aktuális jelentéseket megtartva merev jelölőkké változtatja a szinguláris terminusokat".[120] Az alternatív, és Stalnaker szerint helyes *"metaszemantikai"* magyarázat (metasemantic interpretation)

---

[116] In: Evans 1979/1985.

[117] Kripke klasszikus méterrúd-példája vonatkozásában lásd Kripke 1972/1981[2]: 54-57.

[118] Vö. Evans 1979/1985: 193.

[119] Többen – de különösen Davies és Humberstone – a szükségszerűség és a kontingencia két – *superficially* and *deep* (felszíni és mély) – fogalmának megkülönböztetése miatt Evanst többen a 2D-szemantika egyik előfutárának is tartják. Davies és Humberstone 1980.

[120] Stalnaker 2001/2003/m. 2003: 197; 117. Stalnaker a *'dthat'* operátort Kaplantól veszi át (Kaplan 1978). Kaplan az *Afterthougts* nevű írásában azt sugallja, hogy Stalnaker használata nem felel meg eredeti elképzeléseinek. Vö. Kaplan 1989b. Lényeges, hogy Evans módosítja Kripke koncepcióját. Kripke számára *a leírás* a név referenciájának *rögzítésére*, nem pedig *jelentésének megadására* szolgál. Evans állápontja szerint az ún. *deskriptív nevek* (descriptive names) szemantikai profiljához leíró tartalmú információk is kapcsolódnak. Vö. Evans 1979/1985.

szerint viszont a leírás Whitcomb L. Judson, a cipzár feltalálójának az *átkeresztelésére* (renaming) szolgál, vagyis a nevet rögzítő kauzális-történeti magyarázat részét képezi.[121] A beszélő a 'Julius a cipzár feltalálója' mondattal – függetlenül attól, hogy tud-e róla, vagy sem – W. L. Judsonra referál.[122]

Milyen tanulságokkal szolgál ez az elemzés a kétdimenziós szemantika keretelméletének interpretálására nézve? Stalnaker úgy gondolja, hogy 'Julius' esete modellként szolgál a valóságos nevek és a természetes nyelv egyéb kifejezéseinek értékeléséhez. A valóságos nevek és a nyelv egyéb kifejezéseinek viselkedése ugyanis annyiban hasonlít 'Julius'-ra, hogy referenciájuk és jelentésük az aktuális aktuális világ viszonylatában meghatározott. Márpedig ha ez így van, akkor a kétdimenziós keretelmélet értelmezésekor abból kell kiindulni, hogy a jelentésnek egy dimenziója van, a másodlagos intenzió. De akkor mit mutat meg a kifejezések értékelésének elsődleges dimenziója? Mit ismerünk meg akkor, amikor egy állítást egy aktuálisnak tekintett (központosított) világ viszonylatában értékelünk? Stalnaker úgy véli, hogy *a beszélőnek az aktuális aktuális világ faktuális és szemantikai tényeire vonatkozó (tév)információit (semantic and factual (mis)information).*[123] Egy állítást egy aktuális világ viszonylatában értékelni ugyanis Stalnaker szerint azt jelenti, hogy elképzelünk egy olyan beszélgetési helyzetet, amelyben valaki más – például O'Leary – kimond, vagy leír egy mondatot, mondjuk azt, hogy 'A Hajnalcsillag nem azonos az Alkonycsillaggal'. Mivel minden általa kimondott és leírt mondatpéldány számunkra is hozzáférhető információkat tartalmaz arra nézve, hogy melyek azok a dolgok, amelyeket kijelentései megtételekor a világ *faktuális*, és e faktuális tényektől függő *szemantikai* tényeire vonatkozóan adottnak vesz, azaz igaznak gondol,[124] és mert ez a heterogén információhalmaz – Stalnaker terminológiájában: *kontextus* – olyan függvényként működik, amely értelmezésünk köréből kizárja azokat a lehetséges hipotetikus szituációkat, amelyek ezzel a tudással összeegyeztethetetlenek, a mondatpéldány hallatán képesek leszünk meghatározni azokat a szituációkat, amelyek O'Leary álláspontja szerint fennállnak. O'Leary kijelentésének

---

[121] A 'metaszemantika' és 'szemantika' terminusokat Stalnaker ugyancsak Kaplantól veszi át, vö. Kaplan 1989b: 574.

[122] Meglátásunk szerint a példa kritikai szemléletű továbbgondolása megoldást nyújt a kauzális-történeti referenciaelmélettel szemben gyakran megfogalmazott egyik problémára, a referenciaváltozás jelenségére is. Vö. pl. Evans 1973, Dewitt 1981.

[123] Kripkével szólva *a beszélők vélekedése szerinti referenciát.* Vö. jelen értekezés 66. lábjegyzetével.

[124] Ezt könnyen beláthatjuk, hiszen különben nem jönne létre köztünk kommunikáció. Stalnaker kijelentés-elmélete vonatkozásában lásd Stalnaker 2004.

elsődleges értékelésekor fel tudjuk tehát tenni (mégha tudatában is vagyunk annak, hogy nem igaz), hogy az aktuális világ valójában O'Leary elképzeléseinek felel meg. Ha feltesszük, hogy a világ olyan, amilyennek O'Leary hiszi, akkor el kell fogadnunk, hogy a Hajnalcsillag és az Alkonycsillag két különböző dolog, és a 'Hajnalcsillag' és az 'Alkonycsillag' (mereven) két különböző dologra referál. Vagyis e feltevés szerint olyan lehetséges világban vagyunk, amelynek tényei eltérnek az általunk aktuálisnak tekintett világ asztronómiai és szemantikai tényeitől, s hogy miben és miképpen, azt a másodlagos intenziók átértelmezésével nyert elsődleges intenzió (propozíció) mutatja meg.[125]

A kétdimenziós keretelmélet metaszemantikai értelmezése szerint tehát a kétdimenziós intenziók[126] teljes képet adnak arról, hogy egy kimondott, vagy leírt mondatpéldány referenciája, vagy tartalma hogyan függ a tényekről alkotott elképzeléseinktől. A kétdimenziós modális szemantika itt elsősorban olyan társalgási szituációk leírására szolgál, amelyekben az egyik fél nincs tisztában az aktuális aktuális világ faktuális és szemantikai tényeivel. Tévedésének alapjául szolgáló tényekhez az értelmező *a másodlagos intenziókból kiindulva*, a normál szemantika *átértelmezésével (reinterpretation)* juthat el.[127] S hogy e gondolatmenetet teljesen lezárjuk: könnyen belátható, hogy Evans példájára nézve Stalnaker értelmezése azzal a következménnyel jár, hogy a 'Julius a cipzár feltalálója' állítás a priori státusza bizonytalanná válik. Talán a mondat elhangzásának pillanatában Evans Juliusra vonatkozó tudása valóban a priori volt. S talán ugyanez igaz ránk is, amikor Evans döntéséről olvasunk. A későbbi nyelvhasználók tudása azonban már tőlünk – a mi információközlésünktől – függ.

---

[125] Stalnaker 2001/2003/m. 2003: 199f; 119k. Stalnaker másik kedvenc példája ugyancsak O'Leary-re vonatkozik, aki a példában a változatosság kedvéért azt gondolja, hogy az arany ón és réz keverékéből áll. Vö. Stalnaker 2003: 209f. (Az eljárás természetesen a fejezet kezdetén említett 'Julius a cipzár feltalálója' kijelentésre is kiterjeszthető.)

[126] Stalnaker a 'kétdimenziós intenzió' terminusa helyett a *'propozícionális fogalom'* (propositional concept) terminusát, az 'elsodleges intenzió' helyett pedig egy mondatpéldányokat és világokat összekapcsoló négyzetes mátrix alapján a *'diagonális propozíció'* (diagonal proposition) terminusát használja.

[127] Vö. Stalnaker 2004: 305.

2.3. Az elmélet episztemikus értelmezése: David Chalmers és az XYZ-világ

David Chalmers, a kétdimenziós keretelmélet *episztemikus* értelmezésének (epistemic understanding) kidolgozója szerint *az a kérdés, hogy a referencia rögzítésének folyamata a szemantika, vagy a metaszemantika részét képezi-e, csekély jelentőségű. A döntő felismerés az, hogy "a referencia rögzítése attól függ, hogy milyennek bizonyul az aktuális világ".*[128] Az aktuális világ ismeretében ugyanis már a priori következtethetünk az értékelendő kifejezések extenziójára és jelentésére. Ennek bizonyításához Chalmers a kétdimenziós szemantika episztemikus értelmezésének egyfajta alapváltozatát leíró *The Foundations of Two-Dimensional Semantics* (2002), és a *The Components of Content* (2002) című tanulmányaiban a keretelmélet alapgondolatából indul ki: a nyelvi kifejezések szemantikai értékét a tények függvényében két hipotézist követve, a tényeket (a világot) aktuálisnak, illetve tényellentétesnek elgondolva is meghatározhatjuk. Chalmers szerint a világ aktuálisként, illetve tényellentétesként való elgondolása a *lehetőségekről való gondolkodás* két módját tükrözi. Ha a világot aktuálisnak tekintjük, akkor azt egy *D* maximálisan specifikált, szemantikailag semleges terminusokból félépülő, a priori nem cáfolható koherens leírásnak – egy *D kanonikus deskripciónak* (canonical description D)[129] – megfelelően *megvalósult episztemikus lehetőségként* (epistemic possibility) – Chalmers szóhasználatával *szcenárióként* (scenario), azaz egy lehetséges világ, egy időpont és egy beszélő rendezett hármasából álló *V központosított metafizikailag lehetséges világként* (centered possible worlds)[130] – gondoljuk el. A másodikban pedig azt posztuláljuk, hogy a világ olyan *metafizikai lehetőséget* (metaphysical possibility) fejez ki, aminek megfelelő W_1 *lehetséges világgá* az *aktuális* aktuális világ válhatott volna, ha az nem jelenlegi, maximálisan specifikált leírásának (D_r), hanem egy abból levezethető (szubjungálható) D_{r1} maximális kanonikus deskripciónak megfelelően alakul.

Könnyen belátható, hogy ebben a megközelítésben a nyelvi kifejezésekhez rendelt két különböző intenzió a *jelentés két különböző dimenziójaként* értelmezhető. Egy

[128] Vö. Chalmers 1996: 366, 25. lábjegyzet.

[129] A kanonikus leírással szemben támasztott követelmények vonatkozásában vö. Chalmers 2004: 188f. A kanonikus leírás lehetőségével kapcsolatos vitákról lásd Schroeter 2004: 228,

[130] A *központosított világok* gondolata és terminológiája Willard van Orman Quine-tól, a *szcenárió* terminus pedig Christopher Peacocke-tól származik. Chalmers hangsúlyozza, hogy mindkét esetben eltér az eredeti használattól, a különbségeket azonban – mivel azok gondolatmenete szempontjából irrelevánsak -,

tetszőleges nyelvi kifejezés *elsődleges* vagy *episztemikus jelentéséhez* (primary or epistemic intension) akkor férhetünk hozzá, ha a hipotetikus világot a mi aktuális világunknak tekintjük és megnézzük, hogy miképp függ a vizsgált kifejezés referenciája ettől a hipotetikusan aktuálisnak tekintett világtól. Ha a kifejezés jelentésének *másodlagos* vagy *modális dimenziójához* (secondary or modal intension) akarunk eljutni, akkor pedig azt vizsgáljuk, hogy hogyan függ a kifejezés tényellentétes referenciája az aktuálisnak tekintett világhoz viszonyítva elgondolt tényellentétes világtól. Tekintve, hogy a függőség az első esetben a világ *D* leírása, a másodikban pedig a kifejezés merevnek tekintett elsődleges intenziója, utóbbi meg az aktuális világ által meghatározott, Chalmers a jelentésnek az első, episztemikus típusát *Frege 'értelem'* ('Sinn') *fogalmához hasonló intenziónak* (quasi-Fregean intension)[131], a másodikat pedig *Kripke merev jelölő fogalmához hasonló intenziónak* (quasi-Kripkean intension) is nevezi.[132] Érvelése szerint az elsődleges és másodlagos intenziók ilyeténvaló megkülönböztetése alkalmas a jelentés, az értelem (reason) és a lehetőség fogalmai közti kapcsolatok újradefiniálására is. Míg ugyanis a hagyományos egydimenziós szemantikában az extenziók és intenziók mindig az aktuális világ empirikus tapasztalatához kötődnek, és csak *a posteriori* megismerhetők, addig a jelentés elsődleges dimenziója *a priori* módon, azaz pusztán fogalmakra és a beszélők racionális képességeire támaszkodva is megragadható: *ha ugyanis feltesszük*, hogy e z é s e z az episztemikus helyzet éppen aktuális számunkra, akkor alapvető kognitív képességek birtokában a p r i o r i következtethetünk arra, hogy e z é s e z az általunk vizsgált szavak elsődleges intenziója.[133]

Nyilvánvaló, hogy ezen értelmezés szerint a kijelentések értékelése is kétféleképpen történhet. Ha egy *S mondatpéldány* (a sentence token S) – például 'A víz

---

nem fejti ki.

[131] Lásd Chalmers 2002a/m. 2003: 80. Chalmers hagsúlyozza, hogy az *értelem* (Sinn) és az *episztemikus intenzió* fogalmai nem teljesen azonosak. Míg például az *értelem* (az aktuális világ merevsége miatt) abszolút módon igaz, vagy hamis, addig az *episztemikus intenzió* különböző beszélők különböző *t* időpontokban megfogalmazott, és aktuálisnak tételezett világhipotézisei függvényében az. A két fogalom közti különbségekről lásd Chalmers 2002d, 2004. Frege 'Sinn' fogalmának fordítása kapcsán lásd jelen értekezés 44. lábjegyzetét.

[132] Chalmers 2002a/m. 2003: 80.

[133] Lásd Chalmers 2004: 176. Chalmers ezt az elgondolást a leíró nyelv viszonylagos "ökonómiájára" utalva *a 'szcrutabilitás eszméjének'* ('idea of scrutability') nevezi. A kijelentésnek az 'aprioricitás' és a 'szükségszerűség' fogalmaira vonatkozó következményeiről lásd Chalmers 2002a/m. 2003, illetve Chalmers 2004.

H_2O'[134] – igazságértékét elsődlegesen, azaz mondjuk egy aktuálisnak tekintett H_2O-világ, és egy aktuálisnak tekintett XYZ-világ viszonylatában is meg kívánjuk határozni, akkor Chalmers szerint a *'ha D ⊃ S episztemikusan szükségszerű, akkor S igaz'*[135] kondicionális logikája alapján kell gondolkodnunk, s esetünkben arra a következtetésre jutnunk, hogy a kimondott, vagy leírt állítás a H_2O-világ viszonylatában igaz, az XYZ-világ viszonylatában viszont hamis. Egy tényellentétesnek tekintett W_1 világban *elhangzó*, vagy *leírt S* mondatpéldányt ellenben akkor kell igazként elfogadnunk, ha *S* összhangban áll a W_1 értelmezési környezetében lévő tényekkel. Mindezeket úgy is megfogalmazhatnánk, hogy míg *az elsődleges intenzió az igazság koherencia elméletének* elfogadását teszi szükségessé – a mondatpéldányokat az teszi igazzá, vagy hamissá, hogy azok a világ leírásával összeegyeztethetők, vagy abba koherensen beilleszthetők-e, vagy sem (Chalmers úgy is fogalmaz, hogy 'a világ igazolja S-t' – 'V verifies S') – addig *a másodlagos dimenzió az értelmezőt az igazság korrespondencia-elmélete* mellett kötelezi el: a mondatok az alapján igazak, vagy hamisak, hogy a D_{r1} leírásnak megfelelően fennálltak-e volna, vagy pedig nem ('a világ kielégíti S-t' – 'W_1 satisfies S').

A kétdimenziós keretelmélet episztemikus értelmezése szerint tehát egy kompetens – és ideális ítéletalkotásra képes – nyelvhasználó által kimondott, vagy leírt kifejezés elsődleges és másodlagos intenziója *a nyelvhasználó által a kifejezésnek tulajdonított jelentéseket* tükrözi:[136] az elsődleges intenzió a kifejezés extenziójának a nyelvhasználó világról alkotott aktuális nézőpontú (elsődleges) hipotézisétől való episztemikus függését mutatja, a másodlagos intenzió pedig a kifejezésnek a nyelvhasználó kontrafaktuális nézőpontú (az aktuálisnak tekintett világhoz viszonyítva elgondolt, azaz másodlagos) hipotézisének függvényében meghatározott jelentését reprezentálja. Chalmers hangsúlyozza, hogy noha a kifejezések *teljes* jelentését csak kétdimenziós elemzéssel adhatjuk meg – a modális és az episztemikus intenzió a nyelvi kifejezéseket *egyidejűleg* és *egyformán* jellemzi – , a jelentés e két válfaja külön-külön is vizsgálható, és külön-külön is felhasználható: egy kifejezés egy adott

---

[134] Chalmers 2004: 161.

[135] Ua: 182. Az *episztemikus szükségszerűség* Chalmers által használt "mély" fogalma tehát *nem individuális tudáson*, hanem *racionális szükségszerűségen* (rational must) alapul, és megfelel az *aprioricitás* fogalmának. Chalmers 2004: 180. Az episztemikus szükségszerűség vonatkozásában vö. Chalmers 2002a/2004: 176-184.

[136] Chalmers, a tulajdonítás aprioricitását hangsúlyozva, esetenként *armchair reasoning*-ról, azaz egy pusztán fogalmakra és racionális képességekre támaszkodó "karosszék bölcselkedés"-ről is beszél. Vö. pl. Chalmers 2002d. Az elképzelés kritikája vonatkozásában lásd Schroeter 2004.

nyelvhasználóközösségen belül használatos jelentéstartalmának felfedezésére például nyilvánvalóan a jelentés másodlagos dimenziójának, a kognitív tudományok céljaira pedig az elsődleges dimenziónak a tanulmányozása a hasznosabb.[137] Az irodalomtudomány céljaival, a koncepció irodalomelméleti hozadékaival Chalmers nem foglalkozik.

[137] Chalmers 2002c: 5. pont.

2.4. Irodalmi interpretáló világok mint központosított lehetséges világok

Ahhoz hogy a kétdimenziós szemantika irodalomelméleti hozadékaihoz, valamint a bennünket érdeklő kérdés – tapasztalati vizsgálódás hiányában miként fedezhetjük fel a narratív irodalmi szövegek aktuális jelentését – megválaszolásához eljussunk, egy dolgot kell belátnunk. Nevezetesen azt, hogy *a kifejezések számunkra lényeges ikerföldi jelentésének Putnam gondolatkísérlete által implikált felfedezése lényegét tekintve megegyezik Chalmers koncepciójával.* A földi legénység és Putnam értelmezései közti különbségek abból származnak, hogy míg a legénység az Oszkár$_2$ szájából elhangzó 'víz' szó értékelésekor a szó kontextusát egy, a világunkból D_{rl} módon elérhető kontrafaktuális világnak gondolja, addig Putnam felfogása szerint az a világ, ahol a szó referenciájának rögzítésére, és jelentésének meghatározására sor kerül, egy olyan világ, amelynek karakterét a gondolatkísérlet bevezető szakaszában elhangzó D_I Ikerföld-deskripció határozza meg. Bár Putnam mindent elkövet, hogy e leírás objektivitását hangsúlyozza, nyilvánvaló, hogy D_I valójában egy *a referencia rögzítésének alapjául szolgáló tényeket meghatározó kanonikus leírás*:[138] egy Putnam által elgondolt és koherens módon megfogalmazott *episztemikus lehetőség* maximális leírása, *melyről minden további nélkül gondolkodhatnánk akár úgy is, mintha az nem egy a világunkkal párhuzamos Ikerföld, hanem a Putnam számára aktuális világ teljes leírása* – azt is mondhatnánk: modellje[139] – lenne. A leírásban szereplő metaszemantikai utasítás ("ahol a 'víz' szó egy XYZ-képletű anyagot jelöl"[140]) ugyan utal arra, hogy a koncepció Stalnaker értelmezésével is rokonítható,[141] mivel azonban Putnam a *Representation and Reality* (1988) című munkájában korábbi gondolatkísérlete bemutatásakor az utasítást minden különösebb magyarázat nélkül egy, a világra vonatkozó kijelentéssel váltja fel (a

[138] Chalmers 2004-ben Chalmers Putnamhez hasonlóan a *víz* példáján keresztül mutatja be a kanonikus leírás vízre vonatkozó részét. Hangsúlyozza, hogy az nagyjából megegyezik azzal az információval, amelyre a mindennapi nyelvhasználat során a víz azonosításához szükségünk van. Vö. Chalmers 2004: 196f, valamint értekezésünk 80. lábjegyzetéhez tartozó főszöveggel. Chalmers *kanonikus leírása* tehát összefüggésbe hozható Putnam *bevezetési eseményével,* a mintareferencia kijelölésével is.

[139] A filozófiai gondolatkísérletek és a modellképzés közötti összefüggésekről lásd a *Die Rolle von Science-fiction in Philosophie* című fejezetet in Rosenberg 1984/n. 1989^2: 127-132.

[140] Vö. Putnam 1975: 223.

[141] Az 'Ikerföld' terminus definiálatlansága miatt az Ikerföldek – teljesen más jelentéssel – Stalnaker példatárában is felbukkannak. Stalnaker 2001/2003/m. 2003-ban például Stalnaker egy olyan Ikerföldet ír le, ahol az 'én' és a 'te' személyes névmások felcserélődése miatt a földi és ikerföldi beszélők (Hilary Putnam és Hilary Mantup) sajnálatosan félreértik egymást. Stalnaker 2001/2003/m. 2003: 196; 115.

víz XYZ),[142] ezért a két utasítást mi is felcserélhetőnek tartjuk és a különbséget irrelevánsnak tekintjük.

Mindezek fényében mit mondhatunk tehát a narratív irodalmi szövegek *elsődleges* értelmezéséről? Ha Putnam Ikerföld-példáit Chalmers koncepciója felől olvassuk és az eredményeket az irodalmi szövegekre vonatkoztatjuk, akkor a következő kijelentéseket tehetjük. Jóllehet az irodalmi szöveget alkotó kifejezések jelentése elsődlegesen és másodlagosan – egy aktuálisnak és egy tényellentétesnek tekintett lehetséges világ vonatkozásában – is megadható, *az értelmező akkor jár el helyesen, ha a narratív irodalmi szöveg kifejezéseit elsődlegesen határozza meg.* Az elsődleges értékelés során az értelmező azzal a feltételezéssel él, hogy a szöveg kifejezéseinek interpretáló világa nem egy elágazások révén létrejövő tényellentétes világ, hanem egy, a valós szerző által elgondolt szcenárió. Olyan *V központosított lehetséges világ* tehát, amelynek *központját a valós szerző-individuum és egy t időpont rendezett párosa alkotja.* A szavak és mondatok elsődleges intenziója e *v* világ viszonylatában a világ *D* kanonikus leírása, pontosabban *a* $D \supset S$ *materiális kondicionális* segítségével határozható meg.

Gondolatmenetünknek ezen a pontján mindazonáltal könnyen úgy tűnhet, hogy a kétdimenziós modális szemantika kiinduló problémánkra adott fenti válasza jórészt csak újrafogalmazza azt, amit már Putnam értelmezésünk alapján is sejthettünk: ha a narratív irodalmi szövegek kifejezéseinek aktuális szempontú, elsődleges értékelhetősége a szöveg interpretáló világának, pontosabban a világ kanonikus leírásának az ismeretétől, a $D \supset S$ kondicionális alkalmazhatóságától függ, akkor a szöveg értelmezőjének a jelentések felfedezésére mégcsak esélye sincs. A világ kanonikus leírását jó esetben is csak a szerző (és első olvasó[143]) ismer(het)i, ő tehát az egyedüli, aki az irodalmi szöveg kifejezéseinek elsődleges interpretációját el tudja / el tudná végezni.

Belátható azonban, hogy *a szerző a szövegét nem azért hozza létre, hogy az megismerő apparátusa működésének modelljeként, vagy rafinált szemantikai értékelési gyakorlatként funkcionáljon.* Nem azért tehát, hogy az olvasónak döntenie kelljen arról, hogy a szöveg szavainak jelentése és mondatainak igazságértéke következik-e egy ideális nyelven megfogalmazott, és számára még csak nem is hozzáférhető világleírásból. *Az*

[142] "Valójában gondolatkísérletemben az volt az egyetlen fontos különbség a Föld és az Ikerföld között, hogy az Ikerföldön a víz szerepét játszó folyadék nem H_2O, hanem egy másmilyen vegyület, melyet hívjunk *XYZ*-nek." Putnam 1988/m. 2000: 30; 67.

[143] A *szerző mint első olvasó* fogalmát Jan Mukařovský vezette be az irodalomtudományba a *Studie z*

elsődleges értékelés során ezért kiindulhatunk abból a feltevésből is, hogy nem kell döntést hoznunk a narratív irodalmi szöveget alkotó kifejezések igazságértékéről. Amennyiben ugyanis feltesszük, hogy a szerző képes az általa elgondolt aktuális világhipotézissel összeegyeztethető mondatok létrehozására, akkor a koherenciaelméleti igazságfogalom alapján[144] azt is gondolhatjuk, hogy *az általunk olvasott szöveg a V interpretáló világ D kanonikus deskripciójával összeegyeztethető, igaz kijelentésekből áll. Feltehetjük tehát, hogy a narratív irodalmi szöveg a szerző által elgondolt V központosított világ egy D' igaz, ám nem kanonikus – potenciálisan több-központú, valamint episztemikusan hiányos – igaz leírásával azonos,*[145] *a D' által leírt V' világ – a továbbiakban: szövegvilág – pedig V-vel ekvivalens. A narratív irodalmi szöveg olyan sajátos nyelvi konstruktum tehát, mely tartalmazza önnön értékelésének hipotetikus körülményeit, azaz: részlegesen ábrázolja (leírja) azt az episztemikus világot, amelynek vonatkozásában kijelentéseinek extenziója rögzül, és jelentése meghatározódik.*

De mit jelent a megállapításban szereplő 'többközpontúság', és mit a 'hiányosság'? Hogyan értjük meg a narratív irodalmi szöveg kifejezéseit a szöveg mint nem-kanonikus világleírás alapján? És egyáltalán: ha abból indulunk ki, hogy a szöveg létrejöttének elsődleges oka nem a szerző világhipotézisének teljes nyelvi reprezentációja, akkor felmerül a kérdés: mi más? Miféle intenció által vezettetve *hoz létre* a szerző (*poietes, azaz konstruktőr*) kanonikus világhipotézisével öszeegyeztethető, azaz szemantikai értékelésre nem szoruló, többközpontú és hiányos leírásokat? Miért konstruál szövegvilágokat?[146] S legfőképp: mivégből tanulmányozzuk azokat, ha általuk nem a nyelvet, s nem a tapasztalati világot ismerjük meg?[147] A dolgozat következő fejezeteiben ezekre a kérdésekre keressük a választ. Elsőként a szöveg többközpontúságának, majd

---

estetiky című tanulmánykötetében. Vö. Mukařovský 1966/n. 2000: 73.

[144] Eszerint elméleteink, modelljeink, hiteink igazságkritériuma "nem a mondatoknak a valósággal való egyezése, hanem a többi állítás rendszerével való összeegyeztethetősége által definiált". Vö. Kutschera 1993[2]: 74f. Az igazság koherencia és korrespondencia-elméletének összevetése vonatkozásában vö. Kutschera 1993: 73-77, valamint Alcoff 1996.

[145] Ez a feltevés nem mond ellent sem Putnam, sem Chalmers igazságról alkotott elképzelésének, hiszen mindkét teoretikus úgy véli, hogy a "valóságról" nemcsak egy igaz leírás adható. Különböző szemlélők eltérő háttérrel és célokkal számos, egyaránt igaz leírását adhatják a "világnak". A szerzők álláspontja közti különbség abban áll, hogy Putnam újabb írásaiban kiköti a leírások *episztemikus elfogadhatóságát* is. Putnam internalizmusa vonatkozásában Putnam 2000, illetve Ronen 2002: 41-57. Chalmers álláspontja vonatkozásában Chalmers 2004 ad eligazítást.

[146] A görög *'poétika'* (*'poiein': csinál, készít, létrehoz*) és a latin *'konstrukció'* szavak etimológiai kapcsolatának narratológiai következményeire elsőként Bernáth mutatott rá, lásd Bernáth 2004 (kézirat).

[147] A fenti kijelentés természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy irodalmi művek olvasása az anyanyelvi, illetve idegennyelvi szókincs gazdagítására is felhasználható. Lásd pl. Lomb Kató *Bábeli*

hiányosságának fogalmát értelmezzük, ezt követően pedig a szöveg megértésével foglalkozunk. Végül a többközpontú hiányos szöveg létrehozásának okára és a szöveggel való foglalkozás céljára vonatkozó kérdést válaszoljuk meg.

harmónia című, Európa soknyelvű embereinek nyelvtanulási módszereiről írt interjúkötetét. Lomb 1988.

3. Narratív irodalmi szövegek mint episztemikus világok többközpontú és hiányos leírásai.

3.1. A leírás lehetséges többközpontúsága. Szerzők és elbeszélők

Ha a narratív irodalmi szöveget a szerző által konstruált *nem-kanonikus világleírásnak* (*D'*) tekintjük, akkor feltesszük, hogy a szerző nem saját, hanem *egy-vagy több kijelentésszubjektum*[148] *világaként* hoz létre aktuálisként értékelendő hipotetikus világokat. A szöveg mondatait ennek megfelelően nem a szerző által egy *t* időpillanatban egy episztemikus világ vonatkozásában tett kijelentésekként (kiejtett, vagy írott mondatpéldányokként), hanem egy vagy több kijelentésszubjektumnak tulajdonítható *látszatmondatpéldányokként,* azaz: a mondattípusokból álló és potenciálisan a szerző által létrehozható *D kanonikus leírás kognitív egysége által összetartott mondatokként* értelmezzük.[149] Az, hogy az átlagolvasó számára a kijelentésszubjektumok nemcsak a mondatok által kijelölt episztemikus központokként tételeződnek, hanem már adottnak tűnő beszélőknek, azaz beszélő és kihallgatható személyeknek is látszanak,[150] annak az olvasás hangkölcsönző (prosopoiia) retorizáltságán túl[151] az az oka, hogy a kijelentésszubjektumok többnyire *figuralizáltak és individualizáltak,* azaz különböző attribútumokkal[152] is felruházott *fiktív alakokként*: énelbeszélőkként, valamint szereplőkként is megformáltak.

Könnyen belátható, hogy elgondolásunk, miszerint a narratív irodalmi szövegeket alkotó mondatok sajátos státusszal bírnak, azaz nem szerzői mondatpéldányokként,

---

[148] A *peticio principii* vádját elkerülendő a 'kijelentésszubjektum' terminust a fenti összefüggésben preexplikatív értelemben használjuk.

[149] A *'típus'* ('type') és a *'példány'* ('token') fogalmait bevezető Charles Sanders Peirce szerint a nyelv, mint minden jel, kettős ontológiai természetű: típus és a típus konkrét megvalósulása, reprezentációja – 'legisign' és 'Replica', 'type' és 'token' – egyszerre. Míg azonban Peirce a típust mindig a mi aktuális világunk vonatkozásában definiált kód összefüggésében értelmezi, addig irodalmi szövegek esetén a vonatkozást egy episztemikus világnak egy individuum által adott kanonikus leírása képezi. Peirce koncepciója vonatkozásában részletesebben lásd Nöth 2000[2]: 62-67, különösen 65. Chalmers a fogalmakat carnapi értelemben használja.

[150] A 'kihallgathatóság' terminusát Frye felismeréseire támaszkodva Culler vezette be Culler 1985-ben.

[151] A "személyköltés"-nek (fictio personae) a *prosopografikus exegézis*, valamint a *prosopografikus olvasás* fogalmával – azaz az "életrekeltő megértés" / "a maszkkal vagy arccal ellátás" alakzatával (*'prosopon-poiein'*) – való összekapcsolása vonatkozásában részletesebben lásd Menke 2000/m. 2004. (A kifejezést a továbbaikban tisztán az olvasás alakzata értelemben használjuk).

[152] A továbbiakban az *'attribútum'* kifejezést Bernáth Árpád és Csúri Károly definíciójával megegyező módon használjuk, azaz a kifejezéssel tulajdonságokra és relációkra egyaránt utalunk. Lásd pl. Bernáth 1978, Csúri 1985.

hanem kijelentésszubjektumok látszatmondatpéldányaiként tételeződnek, *az irodalomelméleti hagyományban is elhelyezhető.* Nem nehéz kimutatni, hogy ez az elképzelés beilleszthető az irodalomtudomány nyelvi fordulata (linguistic turn) jegyében megképződött és azóta széles körben elfogadottá vált azon kritikai törekvések sorába, amelyek az irodalmi szöveget alkotó mondatok státuszát az addig meghatározó (elsőként Platón, majd Arisztotelész munkáiban megfogalmazott) *"beszélő én"-képlettel*[153] *szemben* – azaz "a költő (hermenes, poeta vates, poeta faber, imitator, inventer, genius)[154] vagy a maga nevében, vagy mások képében/maszkjában beszél",[155] illetve "a költő mások beszédét színlelve/szimulálva/utánozva beszél"[156] nézetek ellenében – határozza meg.

Ez, a "költői beszéd" klasszikus tételével és – tegyük hozzá – a pszichologizáló értelmezési megközelítésekkel, valamint a szerzői intenciót hangsúlyozó hermeneutikai koncepciókkal szembehelyezkedő kritikai hagyomány két főbb, egymást kölcsönösen meghatározó és értelmező törekvéssel jellemezhető. Az első a valós szerző-individuum jelentésképzésben játszott interpretatív szerepének felszámolására irányul: az ezen törekvést magukénak valló teoretikusok különböző elméleti alapokról kiindulva érvelnek (egy új szöveg- és) egy *új szerző-fogalom*: a szerző mint a) az elidegenítés (остранение) szolgálatában álló eljárások alkalmazója (Šklovškij), b) az esztétikai funkció / a poétikai funkció érvényre jutását szolgáló struktúra létrehozója (Mukařovský / Jakobson), c) különböző elbeszélő-szerepek – énelbeszélő, őelbeszélő – kitalálója (Kayser, Wimsatt és Beardsley), d) különböző írásmódokat vegyítő, ám az írással megszűnő – az író (scripteur) által "elföldelt" – "szobrocska", intertextus (Barthes, Kristeva), illetve e) egy sajátos módon funkcionáló – klasszifikatórikus szerepet betöltő, valamint a szöveg

---

[153] Platón i.e. 380/ m. 1984: 163-170. "A költészet és a mesemondás vagy egészen utánzásból áll [= valaki más szerepében való beszédből – Sz.E.], [...], vagy egészen magának a költőnek az elbeszéléséből [...], vagy pedig mind a két előadásmód megvan benne." Itt: 169. (= 394c); Arisztotelész i.e. 40/m. 1997: 23: "Mert ugyanazokkal az eszközökkel és ugyanazokat a tárgyakat utánozni lehet olykor elbeszélve, vagy valami mássá válva, mint ahogy Homérosz alkot, vagy mint ugyanaz és nem változva [...]." (= 48a20)

[154] A szerző mint a) tolmács/közvetítő (*hermenes*), illetőleg mint inspirált költő (*poeta vates*): Platón; b) mint kompetens mesterember (*poeta faber*): szofisták, Arisztotelész, Gottsched, Breitinger; c) mint mértékadó elődök tudós imitátora (*doctus imitator*), illetve – a reneszánsz korában – egyben új, kitalált dolgok (*fictus*) létrehozója (*inventer*): Cicero, Horatius, egyes egyházatyák, Petrarca; d) mint a Teremtővel konkurráló zseni (*genius*): Goethe, Kant, romantikusok. Történeti áttekintés vonatkozásában vö. pl. Mukařovský 1966, Jannidis, Lauer, Martinez, Winko 1999, Petersen 2000. Egy, az európai kultúrkör szerzőfogalmának történetét feldolgozó munka mindazonáltal a mai napig hiányzik.

[155] Lubbock 1921, Friedman 1975. A realizmus korában Németországban Otto Ludwig és Friedrich Spielhagen írásai nyomán ez volt a meghatározó nézet, lásd Ludwig 1891, Spielhagen 1883/1967.

[156] Sydney 1595/m. 1990, Vaihinger 1911, Ingarden 1931/1972/ m. 1977, Austin 1962/m. 1990, Searle 1969, Gabriel 1975, Smith 1978.

létmódját jelölő – tulajdonnév, és kultúránként eltérő módon specifikált szerzőfunkció (nom d'auteur, fonction auteur) (Foucault) koncepciója mellett.[157]

A kritikai hagyományhoz tartozó koncepciókat jellemző másik főbb törekvés részben a szerző nélküli/szerzőfunkcióval bíró irodalmi szöveg *jelentésegységének fenntartására*, részben pedig annak *felszámolására* irányul. 1. A szöveg egységének fenntartása mellett érvelő teoretikusok a szöveget alkotó mondatokat vagy a) történeti *szövegváltozatokra* (new philology), vagy b) egy, a szerzőtől különböző közvetítő entitásra: $b_{1)}$ egy *elbeszélőre*: a szövegben személyként is megjelenő "szemlélő szellemre" ("das Medium eines betrachtenden Geistes", Friedemann); a szerző által létrehozott, ám tőle részben független formaelvre – metaforikusan szólva egy mindentudó, mindenhol jelenlévő, esetenként a szerző által teremtett maszkok mögé bújó (ám azok perspektíváját mindig meghaladó) "mitikus Teremtőre" ("mythischer Weltschöpfer", Kayser); az észleltet/fokalizáltat elbeszélő (feminin vagy maszkulin – Lanser) hangra ("voix narrative", Morrison, Genette); az ideologéma által összetartott intertextusra (Kristeva), $b_{2)}$ vagy egy mind az elbeszélőtől, mind az empirikus szerzőtől különböző *absztrakt szerzőre*: a szövegvilágban ábrázolt erkölcsi normákat és emocionális értékeket képviselő beleértett szerzőre ("implied author", Booth, Rimmon-Kenan); egy neki nagyjából megfeleltethető rejtett elbeszélőre ("covert narrator", Chatman), vagy pedig c) a (Szerző halálával, vagy anélkül megszülető) valós vagy implicit *olvasóra* (Barthes, Eco / Iser) vezetik vissza. 2. A szöveg egységét megkérdőjelező elképzelések a szöveget a) egy szöveguniverzum ("le texte général") részeként, az el-különböződés differenciákat teremtő végtelen, "középponttalan" játékaként (Derrida), b) a kulturális szöveg egy kitüntetett, "hibrid" részét képező, a többi területtel termékeny kölcsönhatásban álló folyamatos elhatárolódásként (Bhabha), c) egy logikai-grammatikai és egy azt mindig kimozdító retorikai, figurális dimenzióval rendelkező, a kimozdítás megértését is leképező nyelvi képződményként (de Man), illetve d) a szövegváltozatok játékát elfedő "halotti maszkként" (critique génétique / szöveggenetika) határozzák meg.[158]

---

[157] a) Šklovškij 1916, b) Mukařovský 1935, Jakobson 1960/m. 1971, c) Wimmsatt és Beardsley 1946, Kayser 1957/2000, valamint 1954/m. 1998, d) Barthes 1968/m. 1996: 52, Kristeva 1967/n. 1997, e) Foucault 1969/m. 1999. Meg kell említenünk, hogy az utóbbi években egyre többen érvelnek a "szerző visszatérése" mellett. Lásd pl. a Jannidis, Lauer, Martinez, Winko által 1999-ben kiadott tanulmánykötetet.

[158] *1.* a) Zeller 1971; b) Friedemann 1910: 26, Kayser 1957/2000: 135, Lanser 1999, Morrison 1961, Genette 1972/m. 1996, Kristeva 1974/m. 2000, Booth 1961 (a terminust 'implikált szerző'-nek is fordítják), Rimmon-Kenan 1983, Chatman 1978; c) Barthes 1968/m. 1996, Eco 1992, Iser 1976/1990[3]. *2.* a) Derrida 1972a/m. é.n, valamint 1967b/m.

Koncepciónk mindazonáltal nem a kritikai irányzatok ezen fő, iskolaalkotó vonulataihoz kapcsolódik. Álláspontunk egy a "beszélő-én" képletet *a fikció logikai stuktúrája felől kritizáló* kevésbé népszerű felfogásnál, Käte Hamburger koncepciójánál talál termékeny kapcsolódási pontokat.

1994; b) Bhabha 1999, c) de Man 1979b/m. 1991, valamint 1986/m. é.n., d) Grésillon 1999. (A műnek "a koncepció halotti maszkjaként" való felfogása Benjamintól származik, Benjamin 1928/1955/ m. 2001).

3.1.1. Käte Hamburger és az 'itt-és-most-énközpontok'

Käte Hamburger 1957-ben (átdolgozott változatban 1968-ban) megjelent *Die Logik der Dichtung* című művében Karl Bühler *Sprachtheorie* (1934) című nyelvelméleti munkájához, valamint Arisztotelész *Poétika* (i.e. 40) című írásához kapcsolódva a költészetet *mimézis*ként határozza meg. Nem a latin *fingere* (*fikció*) kifejezés ma használatos értelmében vett *színlelés*ként, hanem a szó eredeti értelmében vett *látszat-költés*ként.[159] A fikció eszerint tehát nem a *mintha*-formulával megragadható színlelés-szerkezetként (Als-Ob-Stuktur) írható le, miként azt Hans Vaihinger vagy Roman Ingarden mondja,[160] hanem *mint*-szerkezetként (Als-Struktur), ahogy azt például – így Hamburger – Fontane is állítja: "A regény a fikció világát egy pillanatra *valóságként* [*als* eine Welt der Wirklichkeit] jeleníti meg."[161]

Hamburger ehhez a belátáshoz a nyelv struktúrájának leírásával jut el. Álláspontja szerint a nyelv struktúrája nem ítélet-, hanem *kijelentésstruktúra*ként ragadható meg. Azaz minden mondat és minden mondatmodalitás – legyen az kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólító vagy óhajtó – nyelvileg rögzített kijelentésszubjektumok (Aussagesubjekte) kijelentésobjektumokról (Aussageobjekte) tett kijelentéseiként értelmezhető.[162] A mű alaptétele szerint a *kijelentések és a valóság közti viszony megítélése*, azaz egy kijelentés *valóságkijelentés (Wirklichkeitsaussage) jellege kizárólag a kijelentést realizáló kijelentő szubjektumtól (aussagendes Subjekt*[163]*)*, pontosabban annak a valóságban való beágyazottságától függ.[164] Egy valós, azaz a valóság tér-idő koordináta-rendszerében elhelyezhető kijelentő (vagy közlés-) szubjektum által realizált kijelentés tehát még akkor is valóságkijelentésnek tekinthető, ha nem a szubjektum által aktuálisnak, hanem egy általa kontrafaktuálisnak gondolt világ vonatkozásában hangzik el.[165] Hamburger úgy

---

[159] Ua: 17. A 'fikció' etimológiája vonatkozásában lásd még Scheffel 2003.

[160] És – tehetjük hozzá – miként azt "a költő mások beszédét színlelve/szimulálva/utánozva beszél" álláspontot képviselő *színlelés-elméleti kreacionisták* (*Pretense-Theoretical Creacionists)* is állítják. Lásd jelen értekezés 10. és 156. lábjegyzetét.

[161] Vö. Fontane 1875/1963: 239. Hamburger 1957/1987[3]: 59. Hasonlóképpen az úgynevezett "programmatikus realizmus" két fő elméletalkotója Julian Schmidt a *Der neueste englische Roman und das Prinzip des Realismus* (1856) című, és Otto Ludwig a *Der poetische Realismus* (1871) című műveikben, lásd Schmidt 1856/1997[2], Ludwig 1871/1997[2].

[162] Vö. Hamburger 1957/1987[3]: 37.

[163] Hamburger terminushasználata ebben a tekintetben nem konzekvens: bevezeti ugyan a *'kijelentő szubjektum'* szakszót, ám azt nem használja következetesen. Vö. ua: 36-38.

[164] Ua: 38-44, különösen: 39.

[165] "Egy kijelentés valóságkijelentés-jellege nem a kijelentésobjektum valóságában alapozódik meg." Vö. ua: 48f. Hamburger természetesen nem aktuális vagy kontrafaktuális világokról, hanem álomról,

véli, hogy ez alapján *minden* kijelentés, lévén valós kijelentő szubjektum által realizált, igaz, vagy hamis *valóságkijelentésként* fogható fel. Mindegyikről elmondható tehát, hogy kijelentésszubjektuma egy valós, a tér-idő-koordinátarendszer origóját – "itt-és-most"-ját – elfoglaló kijelentő szubjektummal: egy *"itt-és-most-énközpont*tal" *(Origo des Jetzt-Hier-Ich-Systems)*, vagy egyszerűen csak episztemikus *"énközpont*tal" *(Ich-Origo)* azonos.[166] Továbbá, hogy: a kijelentés tartalma az énközpont "tapasztalati-, vagy élménymezejében" elhelyezkedőként értelmeződik,[167] a kijelentés tartalmának ideje pedig az ő időkoordináta-rendszerében nyer meghatározást.[168]

Hamburger fő tézise szerint a költészetet létrehozó nyelv (dichtende Sprache) struktúrája eltér a valóság nyelvének ezen kijelentésstuktúrájától. *A költő ugyanis nem kijelent, hanem ábrázol*; *"látszatot-költ"*, azaz mimetikus, látszatköltő eszközeivel – *elbeszélés*sel, illetve szcenizálással[169] – *létrehoz* egy fiktív tárgyakból (Gegenstände), fiktív személyekből (Personen) és fiktív eseményekből (Begebenheiten) felépülő "fikciómezőt" ("Fiktionsfeld"),[170] egy autonóm, az aktuális világtól *függetlenül* létező *"látszatvalóságot"* ("Scheinwirklichkeit"),[171] s teszi ezt úgy, hogy *fikcionalizál*[172], azaz az ábrázolás által létrehozott személyeket nem, vagy nemcsak tárgyakként (kijelentésobjektumokként), hanem *szubjektumokként,* azaz 'én'-t mondó és gondoló itt-és-most-énközpontokként,[173] a létrehozott világot pedig ezen szubjektumok tapasztalati- és élménymezőjeként,[174] azaz jelentéssel bíró *szimbólumként*[175] ábrázolja.

---

hazugságról, fantáziáról, azaz úgynevezett "valótlanság-kijelentésekről" ("Unwirklichkeitsaussagen") beszél, ua: 48-52.

[166] Valójában az *'én-itt-és-most-rendszer origója' ('Origo des Jetzt-Hier-Ich-Systems'), 'énorigó' ('Ich-Origo')*, azaz *'énkezdőpont'*, Hamburger 1957/1987: 66. A pontosság kedvéért eltérünk mind Hamburger matematikai metaforájától; mind Hárs azt reflektáltan megváltoztató fordításától ('énközéppont') – vö. Hárs 1996/2004: 101. – és a szakszót, Chalmers koncepciójával való összeegyeztethetőségét hangsúlyozandó, 'énközpont'-nak, illetve "itt-és-most-énközpont"-nak fordítjuk. Az *'itt-és-most-énközpont'* episztemikus fogalmát Hamburger Bühler 1934/1965[2] és Brugmann 1904 munkái alapján vezeti be.

[167] Vö. ua: 53. Hamburger az *'élménymező' ('Erlebnisfeld')* fogalmát Edmund Husserl által a *Logische Untersuchungen* (1928) című műben bevezetett 'tudatfolyamat' ('Bewußtsseinsvorgang') értelemben használja, vö. Hamburger 1957/1987[3]: 245.

[168] Ua: 67-69.

[169] Az eszközök Hamburger szerint *műnemalkotó* szereppel bírnak: *nyelvi elbeszélés* eredményeként epika, *képi elbeszéléssel* film jön létre, a drámai műnemet pedig a *színpadra állítás* eszköze konstituálja.

[170] Vö. ua: 134.

[171] Ua: 59. Hamburger tehát itt, miként azt írja is, túllép Fontane számára szűknek tűnő koncepcióján.

[172] Pl. ua: 90f, 134f.

[173] Vö. ua: 124. A fikcionalizálás azt jelenti, hogy a szerző "az ábrázolt személyeket nem tárgyként, hanem szubjektumként, azaz énközpontként ábrázolja." Több évvel később Cohn Hamburger alapján ugyancsak a tudatábrázolást tekinti a fikcionális narratíva megkülönböztető jegyének. Cohn 1989.

[174] Ua: 61-63. "Tudjuk, hogy azt [az ábrázolt tájat - Sz.E.] nem az ő [az elbeszélő - Sz.E.], hanem azon más személyek élménymezőjeként kell felfognunk, akiknek a színrelépésére, lévén regényt olvasunk, bizton számítunk." Vö. Hamburger 1957/1987[3]: 62.

Ebből a kijelentéslogikai alapvetésből Hamburger két, a költészet, azaz a költői műnemek osztályozását érintő állítást vezet le. Az első – Hamburger vélekedése szerint Arisztotelész *Poétikájával* is összeegyeztethető – állítás szerint a *líra* nem tartozik a kijelentéslogikailag definiált fikcionális vagy mimetikus műnemek körébe. Ennek oka a fentiek alapján könnyen belátható. Hamburger neo-arisztoteliánusi felfogása szerint a fikcionális műnemeket létrehozó szerzői szándék *fikcionalizáló látszatköltésre*, azaz egy harmadik személyeket 'én'-t mondó személyekként ábrázoló szimbolikus látszatvalóság létrehozására irányul. A lírai műnem genezisének hátterében ellenben – így Hamburger – a szerző önartikulációra való törekvése, azaz *énjének lírai kijelentésszubjektumként* ("lírai én"-ként) való konstituálása áll.[176] A lírai én tehát valós kijelentésszubjektum. Kijelentéseinek költői jellege (líraisága) azok *egypólusú*ságából származik: a művészi lírában a kijelentésobjektum a szubjektum-pólus részeként artikulált.

Az ily módon létrejött műnemosztályokon (a fikcionális és a lírai műnemen) belül Hamburger – s ez a második állítás – a fiktív személyek *megformáltsága* alapján *rendhagyó műfaji formákat* (Sonderformen) is elkülönít.[177] A lírán belül a valós kijelentő-ént elbeszéléssé és/vagy fiktív figurális énközponttá alakító balladát, kép- és szerepverset,[178] a gondolatmenetünk vonatkozásában lényegesebb műnemen, az epikán belül pedig az ábrázolás speciális eszközei által teremtett fiktív személyek egyikét elbeszélővé – azaz színlelt kijelentésszubjektummá – formáló énelbeszélést (Ich-Erzählung). Az őelbeszéléseknek (Er-Erzählung) ugyanis – *Jürg Jenatsch*, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, *Lotte in Weimar* – nincs elbeszélője, csak szerzője, aki (néhány elszórt közbeszólás és megszólalás mellett[179]) fikcionalizál, azaz az epika specifikus ábrázoló és értelmező eszközét funkcióként – úgynevezett *elbeszélő-funkcióként* (Erzählfunktion[180]) – *a szereplők "itt-és-most"-jának ábrázolása szolgálatába állítja.*[181]

---

[175] Vö. ua: 206. A kijelentés alapjául szolgáló tételt, miszerint *csak* a fiktív világ jelképes értelmű, Hamburgerrel egyidőben Roland Barthes a *Mythologies*-ban a – mondjuk így – emberi élet egységében szemlélt tapasztalati tárgyak szemantikája vonatkozásában is felállítja, vö. Barthes 1957/m. 1983.

[176] Hamburger 1957/1987[3]: 208, 215, 243f.

[177] A fiktív személyek *megformáltságának* vizsgálatát Hamburger egy későbbi írásában a *stilisztika* körébe sorolja. Vö. Hamburger 1965.

[178] Hamburger 1957/1987[3]: 258-272.

[179] Valamely "én-nek" a tiszta elbeszélésbe való szórványos beavatkozásait Hamburger *az empirikus szerző* (Verfasser) "én-betöréseiként" ("Ich-Einbrüche") értelmezi, és arabeszkként, "az elbeszélő-funkció önmagával folytatott játékaként" értékeli. Vö. Hamburger 1957/1987[3]: 136-141, különösen 138f.

[180] "Az elbeszélés – így is mondhatnánk – egy, az elbeszéltet létrehozó elbeszélő-funkció, amit a szerző úgy kezel, mint a festő az ecsetet és a festéket." Vö. Hamburger 1957/1987[3]: 123. Hamburger hangsúlyozza, hogy Kayser – inadekvát terminológiával ugyan – lényegében hasonlót állít Kayser 1954/m. 1998-ban. Vö. Hamburger 1957/1987[3]: 170. Az angol irodalomelméletben elsőként Percy Lubbock, a

Utóbbi tanúságaként Hamburger több bizonyítékot is felsorol: az elbeszélő múlt (episches Präteritum) temporális funkcióvesztése; a deiktikus idő-és térhatározószóknak ('ma', 'holnap', 'itt', 'ott'),[182] valamint a belső, lelki folyamatokat jelölő igéknek ('gondolta', 'érezte') múlt idejű igealakokkal való kombinálhatósága; az átélt beszéd (erlebte Rede) alkalmazása stb. mind egy kijelentőszubjektum (szinte teljes) hiányát, az elbeszélés fiktív jelenidejűségét (fiktive Gegenwärtigkeit), a költészetet létrehozó nyelvnek a nyelv kijelentésrendszerétől való szintaktikai-szemantikai különállását bizonyítják.[183] Énelbeszélések esetében ellenben – Hamburger meglehetősen heterogén példáival: *Der Abenteuerliche Simplicissimus Teutsch*, *Die Leiden des jungen Werther*, *Der Nachsommer*, *Der grüne Heinrich* – az elbeszélés által létrehozott fiktív személyek egyike elbeszélőként, azaz a szerzővel konkuráló *autobiografikus kijelentő szubjektumként* is megformált.[184] Az énelbeszélő nem ábrázol, hanem kijelent; beszél arról, ami kijelentéseinek tárgyaként (és csak tárgyként) adva van. Hamburger érvelése szerint ezért az énelbeszélés kijelentései autobiografikus kijelentéseket utánzó, s azoktól csak kontextuális ismereteink alapján megkülönböztethető *színlelt-valóságkijelentésekként* (fingierte Wirklichkeitsasussage),[185] vagyis egy fikcionálás nélküli elbeszélés által létrehozott mintha-struktúraként értékelendők.

A koncepció 1957-ben történt megjelenését, majd angol és francia nyelvű fordításait követően heves vitákat váltott ki mind a német, mind az angol és francia irodalomtudományban.[186] Az általános elutasítás légkörében alig hallatszott azok hangja, akik amellett érveltek, hogy az elmélettel szemben megfogalmazott – a műnemek

---

franciában pedig Émile Benveniste képviselt ehhez hasonló tézist, vö. Genette 1983/n. 1994: 258f.

[181] *"Az epikus fikció az egyedüli ismeretelméleti hely, ahol egy harmadik személy eredeti Énsége (vagy szubjektivitása) mint egy harmadik személyé ábrázolható."* Vö. Hamburger 1957/1987[3]: 79.

[182] Hamburger Alice Berend egyik regényéből származó híres példája a 'Másnap karácsony volt'. Vö. Hamburger 1957/1987[3]: 71. A múlt idejű igealaknak ezt a funkcióvesztését a magyar nyelvű irodalom - Krúdy, Kosztolányi, Móricz művei - vonatkozásában Bernáth ('Az sok lesz, uram – s z ó l a l t meg m o s t az asszony...'), a német irodalom vonatkozásában pedig Hamburgeren kívül Weinrich vizsgálta. Hamburgerrel közel egyidőben Barthes is hasonló megfigyeléseket tett a francia nyelvű fikció (a *passé simple*) vonatkozásában. Vö. Bernáth 1971b: 75, Weinrich 1964/1985[4], Barthes 1953/m. 1996: 18k.

[183] Ezen bizonyítékokat az irodalomelmélet a későbbiekben Weinrich nyomán "fikcionalitás-jegyeknek" ("Fiktionssignale") nevezi. Weinrich 1975: 525f.

[184] Hamburger 1957/1987[3]: 272-274.

[185] Egy helyen mint *"Mimesis der Wirklichkeitsaussage"*, azaz *látszat-valóságkijelentés*, vö. ua: 288. Meglátásunk szerint ez a kijelentéseknek a koncepció logikájából következő helyes megjelölése. A koncepció ezen ellentmondását elsőként Weimar említi Weimar 1974-ben.

[186] A német nyelven folyó vita kontextusa és résztvevői vonatkozásában jó áttekintést nyújt Petersen 1993: 164 (29. megjegyzés), Scheffel 1997: 28f (64. lábjegyzet), valamint Stanzel 1979/1995[6]: 29-38, 120-123, az angol fogadtatás kapcsán lásd Cohn 1989, a francia recepció vonatkozásában vö. Genette 1991/n. 1992. Az elmélet első és tudomásunk szerint egyetlen magyarországi képviselője Bernáth, vö. Bernáth 1971b.

rendszerezését, az elbeszélő-funkció fogalmának elutasítását, valamint a "fikcionális" és a "faktuális elbeszélés"[187] megkülönböztetését érintő – ellenvetések nem az alapkoncepció, hanem a koncepció kifejtésének valamely – egyes elképzelések szerint a *fogalmi szinteket*, más elképzelések szerint pedig a *nyelvfelfogást* érintő – hibájából származnak és szertefoszlanak, mihelyt a hibát – a fogalmi szintek egybecsúsztatását, illetve a nyelv eszközjellegének ignorálását – megszüntetjük.[188]

A fogalmi szintekkel kapcsolatos érv kidolgozása Franz K. Stanzel nevéhez köthető. Stanzel a *Theorie des Erzählens* (1979) című, addigi elbeszéléstechnikai munkáit dinamizáló[189] írásának első fejezetében amellett érvelt, hogy az 'elbeszélő funkció' egy másik fogalmi síkot képvisel, mint az alakot öltött énelbeszélő: előbbi a szöveg *"mélystruktúrájához"*, azaz az alkotás (a látszatköltés) folyamatához, utóbbi a *"felszíni struktúrához"*, azaz az elbeszélő funkció által létrehozott fiktív világ (cselekmény, színhely, karakterek és elbeszélő) befogadók számára történő *narratív – az alakot öltött elbeszélőn keresztül történő – közvetítéséhez (erzählende Vermittlung), az anyag mintegy másodlagos (retorikai) formálásához tartozik.*[190] Stanzel meglátása szerint ugyanis az elbeszélő funkció által létrehozott látszatvalóságot nemcsak az én-, hanem az őelbeszélések esetében is egy, a valóság érzetét fokozó, alakot öltött elbeszélő közvetíti az olvasó felé, méghozzá három ideáltipikus – a mód, a személy és a perspektíva kategóriái segítségével leírható –, Stanzel által *"elbeszélő szituáció"*-nak ("typische Erzählsituation") nevezett módon:[191] az én- és az őelbeszélés közti különbség ennek megfelelően abban áll, hogy míg az egyik esetben az elbeszélő funkció *"én típusú"*, egzisztenciálisan motivált közvetítő szituációt hoz létre, addig a másik esetben az elbeszélő funkció által létrehozottak vagy egy *auktoriálisként* formált elbeszélő, vagy

---

[187] A fogalmakat Genettől vesszük át, aki azokat részben Hamburger koncepciójára hivatkozva vezeti be. Genette 1991/n. 1992: 65-94.

[188] Az egyedüli, Hamburger téziseit radikalizáló (az elbeszélő funkciót az énelbeszélésre is kiterjesztő) koncepciót Ann Banfield fogalmazza meg, Banfield 1982. Az elképzelés kritikája vonatkozásában lásd pl. Cohn 1989, Fludernik 1993.

[189] *Die typischen Erzählsituationen* (1955), *Typische Formen des Romans* (1964).

[190] Vö. Stanzel 1979/1995[6]: 30-34. Stanzel tézisét Hamburger 1965-re hivatkozva fogalmazza meg. Lásd jelen értekezés 177. lábjegyzetét.

[191] A Stanzel szerinti három tipikus elbeszélő szituáció ezen – bináris oppozíciókkal meghatározott – konstituensek alapján különül el egymástól (*mód*: elbeszélő vs. reflektorfigura; *személy*: az elbeszélő és a szereplők létszféráinak azonossága vs. különbsége; *perspektíva*: külső perspektíva vs. belső perspektíva), s egy *körmodellt* (*Typenkreis*) – Chatman szerint: *gömbmodellt* – alkot. Lásd Stanzel 1979/1995[6] : 33f, 80f, 120-122, Chatman 1987: 168. Az 'elbeszélő szituáció' fogalmának kritikájához lásd Cohn 1980, Genette 1983/n. 1994. Előbbi szerző Stanzel 'perspektíva', utóbbi pedig 'mód' fogalmát tartja feleslegesnek. Egyéb kritikák vonatkozásában lásd Stanzel 1979/1995[6]: 318 (kiegészítő megjegyzések a 81. oldalhoz), valamint

pedig egy *reflektorfigura*[192] esztétikailag motivált *látszat-valóságkijelentéseiként*[193] – s nem a szereplők tapasztalati- és élménymezőjének ábrázolásaként – értelmezhetők.[194] Nyilvánvaló azonban, hogy Stanzel e koncepció megfogalmazásakor teljesen átértelmezi Hamburger felfogását. Amint láttuk, Hamburger elbeszélő-funkciója nem a "mély", hanem a "felszíni struktúrához", azaz az elbeszéléssel létrehozott fikciómező fikcionalizálásához tartozik: a fiktív személyek énközpontokként való ábrázolását, illetve a világ ezen énközpontok világaként való létrehozását és láttatását szolgálja. Stanzelnél a narratív szöveg semmilyen módon nem jelzi saját fikcionalitását: az általa meghatározott felszíni struktúra épp a szöveg imaginárius eredetének, azaz "az elbeszélő funkció által létrehozott világ" fiktivitásának palástolására, valósként való láttatására szolgál.[195] Ráadásul az ebben a folyamatban kulcsszerepet játszó alakot öltött elbeszélőket Stanzel csak úgy tudja tételezni, hogy az elbeszélő-funkció – helyesen: az elbeszélés – által elsődlegesen generált mélystruktúrába minden argumentáció nélkül felvesz egy elbeszélő-figurát is, s ezzel végképp ellentmond Hamburgernek, akinél a "mélystruktúrában" (többek között) differenciálatlan "fiktív személyek" vannak: az individualizált szereplők és az énelbeszélők csak a "felszíni struktúrában" bukkannak fel.

A Hamburger védelmében felhozott, s – mint a fentiekben említettük – Hamburger nyelvfelfogását érintő másik érvet a *Die Logik der Dichtung* átdolgozott kiadásának megjelenését (1968) követő években két teoretikus, Gérard Genette és Félix Martínez-Bonati is kidolgozta. Nézeteik megfogalmazásakor mindketten abból, a már Stanzel koncepciója által is implikált, és véleményünk szerint is helyes meglátásból indultak ki, hogy Hamburger nem következetes nyelvkoncepciója kifejtésében. Hiszen ha a nyelvet hozzá (és Bühlerhez) hasonlóan kommunikációs *eszközként* határozzuk meg, akkor nem ignorálhatjuk az ezen felfogásból származó következményeket sem. El kell tehát fogadnunk, hogy narratív szövegek esetében a nyelvi eszközökkel létrehozott fikció

Vogt 1998[8]: 84-94. Az egyszerűsített körmodellt ("kis körmodell") lásd jelen értekezés függelékében.

[192] Vagyis Stanzel rendszerében a Hamburger által az empirikus szerző őelbeszélésbe történő beavatkozásaiként értékelt "én-betörések" ("Ich-Einbrüche") az *auktoriális elbeszélő szituáció* segítségével, az elbeszélő funkció tiszta megvalósulása pedig a *személyes elbeszélő szituáció* fogalma segítségével írható le. Hamburger 1957/1987[3]: 136-141, Stanzel 1979/1995[6]: 122.

[193] Stanzel itt akaratlanul is korrigálja Hamburger koncepciójának egy kisebb ellentmondását. Vö. jelen értekezés 185. lábjegyzetével. A 'motiváltság' vonatkozásában ua: 126-129.

[194] Ua: 16f. Utóbbi mellett Stanzel többek között a mindenkori elbeszélő potenciális *megbízhatatlanságával* (vö. Booth 1961: 158f) érvel. Lásd Stanzel 1979/1995[6]: 200-203.

[195] A világ imaginárius eredetének elfedését Stanzel a *nyomok eltüntetésének* (*Spurenverwischen*), illetve, Booth kifejezésével, a *leplezés retorikájának* (*rhetoric of dissimulation*) nevezi. Stanzel 1979/1995[6]: 33, Booth 1961: 44.

az elbeszélt fiktív világ mellett szükségszerűen tartalmazza az *elbeszélés* fiktív világát, azaz a világot közvetítő – kommunikációs szituációként értelmezhető – elbeszélő szituációt.[196] Egy narratív szöveg ennek megfelelően mindig csak *beszéd*, azaz fiktív beszélők különböző kommunikációs szituációkban elhangzó beszédéből felépülő *elbeszélő* (Genette), vagy *fikcionális diskurzus* (Martínez-Bonati) (discours du récit, fictional discours) lehet.[197] Mindkét szerző hangsúlyozza továbbá – s nézeteik ezen a ponton térnek el markánsan Stanzelétől –, hogy ebből adódóan nincs különbség én- és őelbeszélések, vagy miként a "mi-forma" bennfoglalása céljából nevezik, "első-személyű-" és "harmadik-személyű-narratívák" között: *valamennyi elbeszélés per definitionem énelbeszélésként*, azaz egy explicit, vagy implicit módon jelenlévő énelbeszélő – Genette szerint *fokalizált* (hol a figurák észleléshorizontját meghaladó, hol egy figurális észleléshorizontra korlátozott, hol annál is kevesebbet látó) *elbeszélői hang*,[198] Martínez-Bonati (ettől eltérő) vélekedése szerint *fikcionális beszélő*[199] – kijelentéseiként értelmezhető.[200] Meglátásuk szerint a szöveg maga is többféleképpen jelzi ezen énelbeszélő tényleges, vagy potenciális jelenlétét: első-személyű-elbeszélések esetén az elbeszélőre és a narráció tér-idő-koordinátáira utaló személyes és mutató-névmásokkal ('én', 'itt', 'most'),[201] hagyományosan harmadik-személyű-narratíváknak tekintett elbeszélések esetében pedig egyrészt azzal, hogy elvileg minden harmadik-személyű-szövegbe felvehető egy, az énközpontot megteremtő mondat (mondjuk: 'jól ismertem x-t'),[202] másrészt meg azáltal – s ezt az érvet már csak Martínez-Bonati említi – hogy az

---

[196] Martínez-Bonati és Genette koncepcióinak ezen közös implikációjára Scheffel mutatott rá. Vö. Scheffel 1997: 37f, valamint Scheffel 2004 (kézirat).

[197] Genette 1972/n. 1994: 17, 151-154, valamint uő. 1983/n. 1994: 257-261, 283, illetve Martínez-Bonati 1981: 153-159, továbbá uő. 1990: 60.

[198] Genette 1972-ben megjelent *Discours du récit* című munkájában kategoriálisan elhatárolja egymástól az elbeszélői *rálátás*, vagy *fokalizálás* (focalisation) problémáját az elbeszélő instanciáétól, Genette szavaival az *elbeszélői hang*étól (voix). Az előbbi a *'ki lát?'* (qui voit?, qui percoit?) kérdésre válaszol, míg a hang a *'ki beszél?'* (qui parle?) kérdésre. Ezzel a megkülönböztetéssel képes a Hamburger által az epikus fikció specifikumaként meghatározott ismeretelméleti teljesítmény – egy harmadik személy eredeti Énségének harmadik személyhez tartozóként való ábrázolása (Hamburger 1957/1987[3]: 79) – megragadására.

[199] Martínez-Bonati *'fictional-speaker' terminusa nem reflektálja a fenti episztemikus minőséget*, koncepciója ezért ezen a ponton lényegileg tér el Hamburger koncepciójától. Martínez-Bonati 1981: 153-159, valamint 1990: 69.

[200] Vö. Genette 1972/n. 1994: 175. Martínez-Bonati 1990: 69.

[201] Genette 1972/n. 1994: 17, 152, valamint uő. 1983/n. 1994: 260, Martínez-Bonati 1981: 153-159. E szerzők szerint tehát az elbeszélésbe "betörő" "én" soha nem a tényleges szerzőre utal. Vö. 179, 192. lábjegyzet.

[202] Genette a fentieket azzal is kiegészíti, hogy az elbeszélő diskurzus mindig, tehát harmadik-személyű-narratívák esetében is *közvetíti* számunkra az eseményeket létrehozó eljárást. Vö. 1972/m. 1996: 64, 152. Mivel azonban ezt a koncepciója egyik alaptételének számító állítást a későbbiekben *sem bizonyítja*, ezért azt mi sem tüntetjük fel a fenti érvek között. A *Noveuau discours*-ban Genette említi ugyan, hogy a *'L'eau*

elbeszélői szöveg mimetikus (objektív) mondatok mellett úgynevezett nem-mimetikus mondatokat (nonmimetic sentences) is tartalmaz, olyan mondatokat tehát, amelyek egyértelműen egy szubjektum jelenlétére utalnak.[203]

A szerző szerepének megítélése vonatkozásában a két teoretikus véleménye már markánsabban tér el egymástól. Mindketten az elbeszélő-funkcióként alkalmazott elbeszélés ellen érvelnek ugyan, ám más és más módokon. Genette a *Fiction et diction* (1991) című művében fenti kommunikációs modelljét John Searle beszédaktus elméletére támaszkodva az empirikus szerző egy, a *direktívumok* (directives), vagy a *deklarációk* (declarations) körébe tartozó – "nem igaz, hogy p, de p-t színlelve arra kérlek téged olvasó, hogy p-ről imaginárius tényállításként gondolkodj"-képletű – komoly *beszédaktusából* próbálja levezetni.[204] Ezt az általa csupán vázlatosan kidolgozott *diszjunktív* – szerzői és elbeszélői beszédaktusokat összekapcsoló – modellt[205] pár évvel később Barbara Herrnstein Smith koncepciójának és Dieter Janik kommunikációelméleti modelljének[206] felhasználásával Michael Scheffel és Matias Martinez dolgozta ki részleteiben.[207] Martínez-Bonati a *Fictive Discours and the Structure of Literature* (1981) című írásában más utat jár. Ő az empirikus szerző eszközkezelését nem illokúciós – direktív, illetve deklaratív – beszédaktusként (Genette), s nem is szereplői beszédaktusok miméziseként (Smith, Scheffel, Martinez),[208] hanem az idézéshez hasonló *reprezentációként* definiálja. Meglátása szerint a szerző Peirce értelmében vett *ikonikus jeleket*, úgynevezett *pszeudo-mondatokat* (*pseudo-sentences*) hoz létre, azaz imaginárius beszélőknek tulajdonítható kijelentések – a szerző terminológiájával: "imaginárius

---

bout ŕ 100 degrés' ('A víz száz fokon forr') típusú mondatokban a határozott névelő egy kommunikációs szituáció fennállására utal (Genette 1983/n. 1994: 260), ám ez az állítás is bizonyítatlan marad.

[203] Martínez-Bonati 1981: 32-39. A *mimetikus* és a *nem-mimetikus mondatok* megkülönböztetését átvevő Cohn Thomas Mann *Der Tod in Venedig* (1912) című elbeszéléséből származó példáit lásd a függelékben. Cohn 1990: 797. Mann 1912/1988/ m. 1993: 240f; 118k, illetve 1912/1988/ m. 1993: 246; 123.

[204] Vö. Searle 1975/76, Genette 1991/n. 1992: 93. Searle ezzel alapvetően eltér elődjének, John L. Austinnak irodalommal kapcsolatos meglátásaitól. Austin számára a fikcionális nyelv a nyelv *komolytalan (non-serious)*, a normális használaton *élősködő (parasite)*, a nyelvet *kilúgozó* (*etiolation*) használatának számít. Vö. Austin 1962/m. 1990:45. Austin kritikája vonatkozásában lásd még Isert és Derridát is, Iser 1976/1990[3]: 89-104, Derrida 1972b.

[205] A kifejezést Cohn vezeti be Martínez-Bonati modelljének jelölésére, úgy gondoljuk azonban, hogy az Genette koncepciójának megnevezésére is alkalmas. Vö. Cohn 1990.

[206] Smith 1978: 28ff, Janik 1973.

[207] Scheffel hangsúlyozza, hogy Genette nem teremti meg a kapcsolatot modelljének két komponense, a szerzői beszédaktus és az elbeszélői kijelentés között. Vö. Scheffel 2004 (kézirat). Az elmélet kifejtése vonatkozásában lásd Scheffel 1997: 24-39, illetve Scheffel és Martinez 1999: 9-19. Az elmélet hazai képviselői közül lásd Orosz 2002b: 59-61, valamint uő 2003: 67-72.

[208] Hasonló álláspontot képvisel Ohmann és Gale is. Ohmann 'kvázi-beszédaktusokról' ('quasi-speech-acts'), Gale 'a nyelv fikcionális használatáról' ('fictive use of language') beszél – említi Scheffel 1997: 33.

autentikus mondatok" (imaginary authentic sentences) – ikonikus reprezentációit alkotja meg.[209] A fikcionális beszéd következésképp olyan, az olvasók által autentikusnak értékelt imaginárius beszéd, amelyet egy pszeudo-verbális ikon reprezentál.[210]

Látni kell azonban, hogy Stanzelhez hasonlóan ezek a teoretikusok is tévednek Hamburger koncepciójának korrigálása során. Észreveszik ugyan a koncepcióban rejlő lehetőséget, miszerint *a felszínen* valamennyi narratív irodalmi szöveg potenciális énelbeszélésként adott, nem látják azonban, hogy ez a korrekció nem igényel újabb, a szerző szerepét érintő módosítást, hiszen annak Genette-féle – az elbeszélőt episztemikusan fokalizált elbeszélő hangként tételező – változata *koherensen összeegyeztethető Hamburger fluktuáló elbeszélő funkciójával.* Eszerint tehát az empirikus szerző az alkotás során látszatot-költ: sajátos nyelvi eszközeit funkcióként alkalmazva fikcionalizál, azaz nem saját, hanem egy, vagy több különbözőképpen fokalizált és különbözőképpen figuralizált énközpont (szereplő, elbeszélő, vagy elbeszélő hang) világaként hoz létre *látszatvalóságokat.*[211] Genette, Martínez-Bonati, Scheffel és Martinez az alkotás folyamatának megítélésében Stanzelhez hasonlóan gondolkodnak, s a közvetítettség fogalmától vezettetve átértelmezik a koncepció ezen alaptételét. Genette empirikus szerzője sajátos nyelvi eszközeivel világábrázolás helyett *kijelentéseket* színlel, Scheffelé *kijelentéseket* utánoz, Martínez-Bonatié pedig előzetesen létező *beszédeket* reprezentál.

De vajon hogyan kamatoztathatók koncepciónk értelmezésében ezen hosszú kitérővel szerzett belátások? A fentiekben azt mondtuk, hogy ha a narratív irodalmi szöveget a szerző által konstruált többközpontú (több központból megfogalmazott) világleírásnak – egy hipotetikus világ leírásának – tekintjük, akkor a szöveg mondatait látszatmondatpéldányokként, azaz: egy vagy több kijelentésszubjektumnak tulajdonítható – és a *D* kanonikus leírás kognitív egysége által összetartott – mondatokként értelmezhetjük. Nem nehéz belátni, hogy Hamburger fikcióra vonatkozó,

---

[209] Martínez-Bonati 1981: 78-80. Charles S. Peirce elképzelése vonatkozásában vö. Nöth 2000: 193-196. Martínez-Bonati szerint egy mondat akkor *autentikus*, ha konvencionális módon jelöl valamit, és akkor *inautentikus*, ha ikonikusan jelent valamit, azaz reprodukálja azt, amit jelöl.

[210] Martínez-Bonati 1981: 79, 135-141. Az irodalmi műalkotás *ikonként* való felfogása a drámaelméletben meglehetősen gyakori (lásd pl. Manfred Pfister felfogását a színházról, mint *ikonikus szuperjel*ről, Pfister 1977: 28), narratív műfajok esetén viszont ritka. Martínez-Bonatihoz hasonló – bár Morris ikon-fogalmán alapuló – álláspontot tudomásunk szerint csak Wolfgang Iser és Umberto Eco képvisel, Iser 1975: 290-294, Iser 1976/19903: 106-108, Eco 1962/m. 1976. Kisebb szerepet kap az ikonikusság Szilinél, vö. Szili 1997.

[211] Ezen a ponton talán Genette és Martínez-Bonati kritikáját kiegészíthetjük azzal a feltevéssel, hogy az őelbeszélés Hamburger által felsorolt temporális jellegzetességei is egy itt-és-most-énközpont potenciális

s általunk Stanzel, Genette, Scheffel és Martínez-Bonati kritikái alapján részben korrigált belátásai alátámasztják ezt az értelmezést. Ha akarnánk sem tekinthetnénk a szöveget alkotó mondatokat az empirikus szerző által kiejtett, vagy leírt mondatpéldányoknak. Az alkotás ugyanis mimézis: ábrázolás, vagy látszatköltés. Az empirikus szerző úgy hoz létre aktuálisnak tekinthető – esetenként (mint például Fontane regényeinél) az aktuálisan aktuálissal konkuráló – hipotetikus világokat, hogy azokat nem saját világaként, hanem különböző módon – *D*-re, egy figura észleléshorizontjára, vagy egy külső észleléshorizontra – fokalizált és különböző módon – alakot öltött szereplőként, elbeszélőként – figuralizált és individualizált, vagy bármikor figuralizálható és individualizálható itt-és-most-énközpontok világaként alkotja meg.[212] E felfogás persze azzal a ma már széles körben elfogadott következménnyel is jár, hogy fikció és nem fikció, fikcionális és nem fikcionális (faktuális) nyelvhasználat – irodalom és önéletrajz;[213] irodalom és történetírás;[214] stb. – között megszűnik a Hamburger által eredetileg tételezett kijelentéslogikai különbség: a fikcionális és a nem fikcionális narratív művek figuralizált, vagy figuralizálható *énközpontok aktuális világokat ábrázoló* (leíró) kijelentéseiként gondolhatók el. Hogy az ábrázolt aktuális világ – pontosabban: az énközpontok által aktuálisnak és kontrafaktuálisnak tételezett világokból felépülő aktuális világ[215] – az aktuálisan aktuálissal, vagy egy episztemikusan lehetséges aktuális világgal azonos, az (kizárólag) szövegjegyek alapján (többnyire)[216] nem eldönthető.

---

jelenlétéből származnak.

[212] A *Die Logik der Dichtung* megjelenése óta eltelt időszakban természetesen más, kijelentésünkkel összeegyeztethető válaszok is megfogalmazódtak Hamburger egyik alapproblémája – "miért nem tekinthetjük az irodalmi szöveg mondatait egy szerzői beszédaktus eredményének" – vonatkozásában. Egyik leggyakoribb, főként hermeneutikusok körében kedvelt megoldás a szöveg szerzőtől való függetlenségének az *írásra,* illetve a *"betűbe írás"-ra* való visszavezetése. Íly mód pl. Gadamer 1981/m. 1995: 48, Ricoeur 1970/m. 1990: 11k, Derrida in Derrida 1967a/m. 1991, valamint – egy gondolat erejéig – Bernáth 1980: 205k.

[213] A 20. század utolsó évtizedeiben felélénkült autobiográfiakutatás középpontjában az *emlékezet* és a *narratív identitásképzés* problematikája mellett a *fikcionálás* kérdésköre áll. Lásd pl. Holdenried 2000, valamint a *Jelenkor 2000/1* számában megjelent magyar nyelvű tanulmányokat.

[214] Ez a meglátás a 70– 90-es évek folyamán többszörösen is bizonyítást nyert. Elsőként a 70-es évek első felében, amikor a narratológia és a kultúratudományok közeledésének mintegy első lépéseként létrejött egy történettudományi narratológiai iskola, melynek tagjai (pl. Paul Veyne, Louis O. Mink) a Northrop Frye-on iskolázott Hayden White kezdeményezését követve a történetírást a narráció eszközeit használó *fikcionálás*ként kezdték el értelmezni. Vö. pl. White 1978, 1987. (E felfogás két legismertebb kritikusa Chris Lorenz és Frank R. Ankersmith.) A 80-as évek végén, az irodalomtudomány anglo-amerikai *"kulturális fordulatának"* (*"cultural turn"*, Voßkamp 2003: 75) európai recepciójával aztán egyre jobban megerősödött az az általunk is osztott, s elsőként talán Lotman által megfogalmazott felismerés is, miszerint a kultúra maga is narratív módon szerveződik. Vö. Lotman 1970/n. 1973.

[215] Az ábrázolt világ ontológiai térképe vonatkozásában lásd jelen értekezés 4.2.2. fejezetét.

[216] Az *önreflexív szöveg* (metafiction) természetesen kivételt képez. Lásd pl. Waugh 1984, valamint Orosz 2003: 67-74.

Összefoglalásképpen elmondható tehát, hogy elgondolásunk, miszerint a narratív irodalmi szöveg egy- vagy többközpontú világleírásként, azaz egy- vagy többb kijelentésszubjektum látszatmondatpéldányaiként értelmezhető, az irodalomelmélet felől is megerősítést talált. Hamburger koncepciójának, valamint az ahhoz kapcsolódó, ám azt több ponton is korrigáló elméleti írásoknak a kritikai elemzése rávilágított arra, hogy az irodalomelméleten belül is megalapozható egy olyan felfogás, mely szerint a narratív irodalmi szöveg *a szerző által, a szerző látszatköltő eszközeivel (azaz elbeszéléssel) létrehozott és kijelentésszubjektumként (itt-és-most-énközpontként) megformált fiktív alakok látszatkijelentéseiként ábrázolt világleírás*nak tekinthető; olyan nyelvi konstruktumnak tehát, mely *létrehozza* és *ábrázolja* azt a világot, melynek viszonylatában kifejezéseinek extenziója és jelentése rögzítve van. E felfogás alapján tehát a leírás által *létükben megalapozott fiktív alakok retorikailag is megformáltak*,[217] azaz a felszínen vagy a fokalizáció és a hang terminusai segítségével leírható alakot öltött és individualizált *szereplő*ként és *(én)elbeszélő*ként, vagy nem-figuralizált (ám bármikor figuralizálható) *(én)elbeszélő*ként, egyszóval "kihallgatható" itt-és-most-énközpontokként adottak; olyan az elbeszélés által adott és egyénített (individualizált, azaz attribútumokkal ellátott) szereplőknek tűnnek tehát, melyek világát az elbeszélés saját maguk által észlelt és átélt *szimbolikus* világként alkotja meg. De mit jelent a leírás nem-kanonikusságának másik eleme, a leírás *hiányossága*? Az értekezés következő fejezetében erre a kérdésre keressük a választ.

[217] A továbbiakban az elbeszélés által létrehozott entitások megnevezését az elmélet koherenciája érdekében egy ponton módosítjuk, s Hamburgertől eltérően nem 'fiktív személyek'-ről, hanem – Hamburger koncepciójával is összeegyeztethető módon – *'fiktív alakok'*-ról, vagy pedig, egy átfogóbb, a fiktív tárgyakat is magában foglaló fogalommal, *entitásokról* beszélünk.

3.2. A leírás hiányossága

Ha a narratív irodalmi szöveget a szerző által konstruált nem-kanonikus világleírásnak (*D'*) tekintjük, akkor a szöveget egy, vagy több énközpontból megfogalmazott hiányos világleírásként gondoljuk el. Mivel a kétdimenziós szemantika Chalmers által kidolgozott episztemikus értelmezése szerint a világ valamely kanonikus leírása a nyelvi kifejezések elsődleges extenzióját és intenzióját meghatározó tények *maximális* és *koherens* leírásával – vagy mint elemzésünk rávilágított: a kifejezések jelentésének Putnam-féle kétkomponensű leírásával – azonos, könnyen belátható, hogy *a leírás hiányossága szemantikailag és logikailag értelmezhető,* és *az ábrázolt világ szemantikai és logikai hiányosságához* vezet. A narratív irodalmi szövegek által ábrázolt központosított világok a központosított metafizikailag lehetséges világokkal ellentétben tehát nem maximálisan, hanem csak részlegesen specifikált, szemantikailag és logikailag hiányos világok, vagy miként a fentiekben neveztük *szövegvilágok.*

Az irodalmi szövegek által ábrázolt világok szemantikai és logikai hiányosságának fogalma a többközpontúság fogalmához hasonlóan nem ismeretlen az irodalomtudomány művelői körében.[218] A teoretikusok *három hiányosságtípusról*, a szöveg *szemantikai*, *strukturális* és *logikai* "hiányosságáról" beszélnek.[219] Bár itt koncepciónkkal nem tételezhető a fentihez hasonló közvetlen, explikatív kapcsolat, állításunk kontextualizálása, valamint a kérdéshorizont és a válaszok alapvető vonásainak megismerése érdekében mégis célszerű, ha álláspontunk kifejtése előtt teszünk egy rövid kitérőt, és vetünk egy pillantást arra, hogy milyen fogalmi rendszerben és hogyan tárgyalja a szöveg hiányosságának ezen típusait három reprezentatív elmélet: a műalkotás *szemantikai hiányosságát*, sematikusságát elsőként megfogalmazó irodalmi fenomenológia, a fenomenológiai megközelítés megújításaként és továbbfejlesztéseként megszületett, és a szöveg *strukturális* hiányosságának tételét felállító hatásesztétika, valamint a gondolamenetünkhöz szorosabban kapcsolódó fikcionális világok elmélete, melyhez a fikcionális szövegek *logikai teljességének hiányát* kimondó tézis megalkotása köthető.

---

[218] A szövegek hiányosságának fogalma természetesen más diszciplinákban, így például a *retorikában* is (*ellipszis, aposziopézis, zeugma* stb.) felbukkan. Egyik legkorábbi definíciója Quintilianustól származik, vö. Quintilianus i. e. 90/m. 1913.

[219] A terminusok, mint látni fogjuk, nem ilyen egységesek. Az egyszerűség kedvéért a három típusra a 'hiányosság' fogalmával hivatkozunk.

3.2.1. A fikcionálisnak tekintett narratív irodalmi szöveg szemantikai, strukturális és logikai hiányossága – Roman Ingarden, Wolfgang Iser és Lubomir Doležel

Az irodalmi képződmények szövegei értelmezésre szorulnak, mivel csak bizonyos szempontból vannak egyértelműen meghatározva, számos *meghatározatlan, kitöltetlen helyet* tartalmaznak, *teljes meghatározottságuk egy lehetőségét* pedig csak az olvasó valósíthatja meg – ezt a tételt Roman Ingarden fogalmazta meg a *Das literarische Kunstwerk* című, 1931-ben megjelent, a műalkotás lényegi (eidetikus) struktúráját és létmódját a husserli fenomenológia alapján tárgyaló művében. Egészen pontosan ő nem az írott szöveg, hanem az irodalmi *műalkotás* (Kunstwerk) *meghatározatlanságáról* beszél, tehát egy, a *befogadók esztétikai operációinak identikus alapjaként szolgáló, tisztán intencionális képződmény sematikusságáról*, amelynek az írásban rögzített szöveg csupán fizikai létalapját képezi, s amely egyrészt arra szolgál, hogy mozgásba lendítse az *esztétikai tárgy* (ästhetischer Gegenstand) konstitúcióját, másrészt pedig arra, hogy irányítsa ezt a konstitúciót.[220]

Ingarden szerint az irodalmi műalkotásnak négy strukturális sajátossága van: 1. először is az, hogy szükségszerűen négy, egymást kölcsönösen feltételező és egymásra épülő *heterogén rétegből*: a) a szóhangzások és hangképződmények (Wortlaute und sprachliche Lautgebilde), b) a jelentésegységek (Bedeutungseinheiten), c) az ábrázolt tárgyiasságok és velük történő események (dargestellte Gegenständlichkeiten und ihre Schicksale), d) valamint sematizált látványok, látványkontinuumok és -sorok (schematisierte Ansichten, Ansicht-Kontinuen und -Reihen) rétegeiből épül fel;[221] 2. másodszor az, hogy "a rétegek mindegyikében az illető rétegre jellemző *esztétikai értékminőségek*" (ästhetische Wertqualitäten) konstituálódnak;[222] 3. harmadszor az, hogy minden irodalmi műalkotásban a részeknek, azaz a szavak, a mondatok, a fejezetek stb. *"egymásra következésének"* is sajátszerű, csak az adott műre jellemző rendje van.[223] E

---

[220] Ingarden (részben Dohrn alapján) határozott különbséget tesz tehát a *'mű' (Werk')*, a *'műalkotás' ('Kunstwerk')* és az *'esztétikai tárgy' ('ästhetischer Gegenstand')* fogalmai között. A 'műalkotás' az esztétikai értékminőségekkel és metafizikai minőségekkel is bíró intencionális alkotásra, az 'esztétikai tárgy' pedig a műalkotás egy esztétikai beállítottságban konstituálódó konkretizációjára utal.

[221] Vö. Ingarden 1931/1972 /m. 1977: 26; 40.

[222] Vö. ua: 27; 41.

[223] Ingarden *nem időbeli* egymásutániságról, hanem a *megalapozottság* rendjéről beszél, azaz arról, hogy az első és az utolsó fázis kivételével a műalkotás valamennyi fázisának elemeit az *alapozás* és az *alapozottság* viszonya fűzi ugyanazon műalkotás "korábbi", illetve "későbbi" fázisainak elemeihez. Ua: 321-323; 318-320.

rend, amelyet a szerző egy későbbi írásában a mű "hosszmetszeti dimenziójának" nevez, előfeltételezi a rétegstruktúra (a "keresztmetszeti dimenzió") meglétét:[224] minden rész (fázis) ugyanis "a mű valamennyi, egymással összefüggő *rétegének megfelelő fázisaiból* áll, s azáltal tesz szert megfelelő minősítésekre, hogy épp [...] [azon] a helyen található";[225] 4. végül pedig az, hogy mint minden intencionális tárgy, minden irodalmi műalkotás is lényegét tekintve *sematikus* képződmény (schematisches Gebilde).[226] A műalkotás sematikussága arra vezethető vissza, hogy a mű valamennyi fázisának és valamennyi rétegének – de különösen az ábrázolt tárgyiasságoknak, vagyis minden ábrázoltnak mint olyannak,[227] és a tárgyiasságokhoz rendelt, azok explicit módon ábrázolt oldalaihoz tartozó sematizált látványoknak – a mű nyelvi létalapját alkotó *mondatok kvázi-ítéletszerű,* azaz formailag a valós ítéletekhez hasonlító, ám valójában *egy ábrázolt, vagyis színlelt világra (dargestellte, fingierte Welt)*[228] vonatkozó *jellege (quasi-urteilsmäßiger Charakter) következtében* olyan a felépítése, amely megengedi a meghatározatlan helyeket.[229] Az ábrázolt világ ábrázolt tárgyiasságai és vizuális, akusztikus, taktuális látványai ugyanis kvázi-ítéletek által történő felvázoltságukból kifolyólag bizonyos tekintetben egyáltalán nincsenek – sem egy *A*-val, sem egy *non-A*-val – meghatározva. Az ábrázolt tárgyiasságok mindegyikére jellemző tehát, hogy a *reális* tárgyakhoz képest – amelyek teljesen individuálisak, minden tekintetben egyértelműen, azaz egy *A*-val, vagy egy *non-A*-val meghatározottak, és végtelen határozmányaik összessége egy eredeti, konkrét egységet képez – nem valódi individuumok, hanem különféle kitöltetlenségeket, *"meghatározatlan helyeket" (Unbestimmtheitsstellen)* tartalmazó "sematikus képződmény[ek]", melyekhez sematizált látványok kapcsolódnak.[230] Egy ábrázolt tárgy tartalmazhat például olyan

---

[224] Ua: 326; 313. A mű ezen *két dimenziója* szorosan összefügg tehát egymással, és lényegénél fogva elválaszthatatlan. Erről a kérdésről a szerző egy későbbi írása, a *Dwuwymiarowa budowa dzieła sztuki literackiej* (*Az irodalmi műalkotás kétdimenziós szerkezete*) ad részletesebb eligazítást, vö. Ingarden 1947b/1967 /m. 1988.

[225] Vö. ua: 331; 317.

[226] Vö. ua: 266; 258.

[227] Ingarden 1977: 227. Az ábrázolt tárgyiasságok rétegéhez tartozik a tárgyakon kívül a tárgyakhoz tartozó ábrázolt homogén, vagy heterogén tér, ide tartoznak a tér szemlére bocsátásának kérdései (főként a tájékozódási centrum kérdése), de itt tárgyalja Ingarden az ábrázolt tárgyak saját ábrázolt idejét és az időperspektívák kérdését is.

[228] Pl. 1931/1972 /m.1977: 182, 192; 177, 188, valamint 257-261; 249-253.

[229] Ingarden, miként pár évtizeddel később az őt bíráló Hamburger is, a kijelentő mondatok általa megállapított struktúráját (Ingerden a kvázi-ítéletszerű jelleget, Hamburger a valóságkijelentés-struktúrát) kiterjeszti *valamennyi mondatmodalitásra.*

[230] Lásd továbbá Ingarden 1947b/1967 /m. 1988.

általános, genusz-szerű határozmányokat, mint 'színes', vagy 'magas', vagy 'öreg' anélkül is, hogy konkretizálódna benne az "illető 'nem' legalacsonyabb differenciálódásainak" (a husserli értelemben vett "eidetikus szingularitásnak") valamelyike,[231] de sorsának ábrázolásából is hiányozhatnak hosszú időszakaszok.[232] Mindez azonban, így Ingarden, nem is lehetne másképpen, hiszen véges számú nyelvi eszközzel, szavakkal és mondatokkal lehetetlen egyértelmű, kielégítő és befogadható módon meghatározni a műben ábrázolt tárgyiasságok határozmányainak, kapcsolatainak és látványainak végtelen sokaságát, sorsának kontinuumát.

Hogy az olvasó élményszubjektum számára általában mégsem tudatosul az ábrázolt tárgyiasságok sematizmusa, az annak köszönhető, hogy az ábrázolt tárgyak a *formájukat* tekintve teljesen meghatározott individuumként tételeződnek, s a feladatuk is az, hogy egy ilyen individuum látszatát keltsék. De ebben az irányban hat az a tény is, hogy az olvasó a mű esztétikailag befogadó olvasása – *konkretizációja* (Konkretisation) – közben túllép a szövegen, és az ábrázolt tárgyiasságok, valamint az ábrázolt tárgyiasságok sematizált látványainak egy részét a szöveg által implikált és irányított, előírt, vagy megengedett módokon *helyesen*, vagy egyéb módokon és többnyire *helytelenül kiegészíti.*[233] Ingarden számára ugyanis az olvasó tudatszubjektum a konkretizálás folyamatában ugyanolyan *eszköz*, mint a műalkotás.[234] Egy szemlélő, külső perspektíva, aki *a mű esztétikai minőségei által érintve és a műalkotás lényegét ("eszméjét") egy eksztatikus pillanatban felismerve*[235] – tehát nem a mű meghatározatlanságai, hanem ezen "forrásemóció" ("Ursprungsemotion") hatására[236] – a műalkotásban rejlő esztétikai tárgyat és az abban megtestesülő esztétikai értékeket bizonyos meghatározatlanságok megszüntetésével és egyes potenciális tartalmak aktiválásával *magátólértetődöttséghez* (Selbstgegebenheit) juttatja, azaz: a művet

---

[231] Vö. Ingarden 1931/1972 /m. 1977: 262; 255.
[232] Ingarden 1947a/1967 /m. 1988.
[233] Ingarden szerint tehát minden meghatározatlan helyhez a mű *"hű" rekonstrukcióján alapuló helyes kitöltések szilárdan körülhatárolt sokasága tartozik*, amelyek közül a mű befogadása során mindig csak egy, esetenként egyse realizálódik. A mű konkretizációja, vagyis az esztétikai tárgy konstitúciója Ingarden egy későbbi, elsőként 1937-ben lengyelül, majd 1968-ban átdolgozva és alaposan kiegészítve németül is megjelent *O poznawaniu dzieła literackiego (Vom Erkennen des literarischen Kustwerks)* című írásában lép elő központi problémaként. Ingarden 1937/n. 1968: 142, 156, 169ff.
[234] Ingarden 1966/m. 1995: 33.
[235] Pl. Ingarden 1931/1972 /m. 1977: 357; 341, valamint 331f; 318k.
[236] Ingarden 1937/n. 1968: 195-198. Fenti meglátás arról is tanúskodik, hogy Ingarden – Max Scheler hatására – nem támadta olyan rigorózusan a *pszihologizmust*, miként azt mestere, Husserl tette, lásd Schneider 2002: 150f.

mintegy a szerző *stílusában, a mű eszméje által vezettetve és annak megfelelően befejezi.* Ehhez Ingarden álláspontja szerint az szükséges, hogy az olvasó tudatszubjektum a konkretizálás során a reális világhoz tartozó minden körülményt kikapcsoljon, és kizárólag a műre koncentráljon. Csak a mű ilyetén *tiszta szemlélése* (reines Erschauen), azaz *egy fenomenológiai lényeglátás* (eidetikus epoché)[237] során tárul fel az egyéni látómező által szükségszerűen rövidítve és torzítva – valamit előtérbe helyezve, valamit pedig háttérbe szorítva – a már kevésbé sematikus esztétikai tárgy. A meghatározatlan helyeknek így Ingarden szerint két funkciója van: egyrészt a műalkotás olyan szükségszerű és univerzális sajátosságát alkotják, amely azt minden reális, vagy ideális létautonóm tárgytól megkülönbözteti; másrészt – a mű sajátos, potenciális mozzanataival, különösen az ábrázolt tárgyakhoz tartozó és csak általuk hozzáférhető sematizált látványokkal együtt – a műalkotás különböző esztétikai konkretizációinak, így a mű "életének" (időbeliségének), esztétikai megítélésének és metafizikai megértésének – a műben megnyilvánuló *metafizikai lényegösszefüggés, eszme* (metaphysischer Wesenszusammenhang, Idee) megpillantásának és szubjektív átélésének – is alapját képezik.[238]

A meghatározatlan helyek tételének *módosítására* – a koncepció *dinamizálására* – Ingarden munkáinak fordítását, illetve 60-es évek-beli "újrafelfedezését" követően[239] a Wolfgang Iser által kidolgozott hermeneutikai hatásesztétikán belül került sor.[240] A *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung* (1976) című írásában Iser több ellenvetést is megfogalmazott Ingarden elképzeléseivel szemben. Néhány apró észrevétel mellett – a koncepció alkalmatlan a "programatikus

---

[237] Ua: 357; 340.

[238] Ingarden szerint *az irodalmi műalkotás egy metafizikai minőség felfedésében éri el tetőpontját*: "A költő teremtő tette egy ilyen lényegösszefüggés feltárásában áll [...]. Egy ilyen lényegösszefüggés, ha feltárták és megpillantották, azt is lehetővé teszi, hogy a mű egyes fázisainak belső összefüggését megértsük, s az egész művet egységes műalkotásként ragadjuk meg." Vö. Ingarden 1931/1972 /m. 1977: 325; 312.

[239] A mű recepciótörténete vonatkozásában Nicolai Hartmann plagizálása mellett – Ingarden szerint Hartmann az *Ästhetik* (1953) című munkájában plagizálta a koncepciót – egyrészt a nyelv sematikusságának gondolatát átvevő hermeneutikát, másrészt a szöveg rétegmodelljét gondolkodásába beépítő strukturalizmust kell megemlítenünk. Gadamer klasszikus műalkotáseszményében természetesen mindkét elem megtalálható: ő a nyelv Ingarden által leírt sematikus jellegét a nyelvi műalkotás, az *eminens értelemben vett szöveg* (der eminente Text) evokációs erejének egyik konstituenseként – második szintjeként – értelmezi, vö. Gadamer 1981/m. 1995. Az irodalmi műalkotás intencionális tárgyként való felfogását természetesen többen illették kritikával is: pl. Hamburger (Hamburger 1957/1987[3]), illetve Wellek és Warren (Wellek és Warren 1949/m. 2002). A *Das literarische Kunstwerk* recepciótörténetének főbb vonalai vonatkozásában lásd Bojtár 1977: 472, valamint Schneider 2002: 286.

[240] Angolszász nyelvterületen talán hasonló szerepet töltött be Michael Riffaterre-nek a *Describing Poetic Structures: Two Approaches to Baudelaire's 'Les Chats'* (1966) című elemzésben megfogalmazott kritikája.

meghatározatlanágokat" tartalmazó *modern* műalkotások leírására – azt is megjegyzi, hogy Ingarden a konkretizálás okaként és céljaként egyaránt a fenomenológiai koncepciónak ellentmondó *szubsztanciális* metafizikai minőségeket (forrásemóció, eszme) tételez, amelyeket explicit módon mégcsak nem is definiál. Ingarden – így Iser – a konkretizáció módját is csak homályosan határozza meg: nem tárgyalja például, hogy mi dönt arról, hogy a mű mely meghatározatlan és potenciális tartalmai aktualizálódnak, és melyek nem, ahogy arról sem szól, hogy egy interszubjektív, időtlen és önazonos értelem tételezése mellett mi az, ami a mű újabb és újabb értelmezését motiválja.[241]

Iser szerint Ingarden helyesen látja, hogy a szövegnek (Ingardennél: a műalkotásnak)[242] vannak meghatározatlanságai, s hogy azok a szöveg struktúrájának részeként adottak. Meglátása szerint azonban Ingarden téved a szövegstruktúra és annak az olvasóhoz való viszonya megítélésében. Ingarden értelmezésében a műalkotás egy *szövegkülső* befogadó által szemlélt kétdimenziós – rétegstruktúrában és e rétegstruktúra által meghatározott fázisstruktúrában szerveződő, alapvetően tehát *vertikális* struktúrájú – intencionális tárgy. Számára a meghatározatlanságok ezért alapvetően a rétegstruktúrára, végső soron pedig a jelentésegységek (szavak, mondatok) rétegére és az általuk meghatározott rétegekre vonatkoznak. Iser felfogása szerint a szöveg egy önmaga elképzelésének és értelmezésének feltételeit leképező *ikonikus jel*:[243] egy, *a szerző által perspektivált perspektivikus struktúrájú* – e perspektívákkal az olvasó *szövegbeli* helyét, azaz a tényállásokhoz való *hozzáférési pozícióit* ábrázoló – fikcionális tárgy.[244] Iser számára ezért a meghatározatlanságok elsősorban nem a mondatok, vagy az ábrázolt

---

A koncepció *retorikai* dinamizálása Ricoeur nevéhez köthető, vö. Ricoeur 1985/m. 1997: 329-337.

[241] Iser 1976/1990[3]: 167-169, 270-280. Iser ezen érvei azóta a hatásesztétikai munkák klasszikusaivá váltak. Rainer Warning, a konstanzi "Poetik und Hermeneutik" kutatócsoport (Iser, Jauß, Gumbrecht, Lachmann, Stierle és Haverkamp mellett) egyik meghatározó teoretikusa a *Rezeptionsästhetik* (1975) című gyűjteményes kötethez írt szerkesztői bevezetőjében Ingarden írását ismertetve már nyilvánvalóságként idézi őket – vö. Warning 1975: 10-12. Hasonlóan tesz *Az irodalmi műalkotás* utószavának írója, Bojtár Endre is, vö. Bojtár 1977. Az érveket minden bizonnyal kiegészíthetjük Gadamer 'tiszta érzékelés' kritikájával is, lásd Gadamer 1960/1990[6] /m. 1984: 96f; 68k.

[242] Iser, mint látni fogjuk, a szövegnek az olvasó tudatában való konstituálódását, vagy miként Jauß fogalmaz: szöveg és recepció konvergenciáját nevezi *mű*nek. A 'mű' tehát nála nem intencionális, hanem *imaginárius* tárgyat jelöl. Iser 1976/1990[3]: 39. Jauß 1984/m. 1997.

[243] Vö. ua: 107. Iser itt Umberto Eco definícióját veszi át. Vö. még jelen értekezés 210. lábjegyzetével.

[244] "Az irodalmi szöveg nemcsak egy, a szerző által perspektivált világ, hanem maga is perspektivikus képződmény [...]. Perspektivikus szerkezete több [...] perspektívahordozóból áll. A perspektívahordozók az elbeszélő, a szereplők, a cselekmény (plot), valamint az olvasófikció által realizáltak." Vö. ua: 61. Lásd még ua: 161-163. A 304. oldalon Iser a beleértett szerzőt (implied author, Booth) is felsorolja a perspektívahordozók között. Lényeges, hogy Iser a *perspektíva* fogalmát nem "optikai nézőpont", vagy "point of view" értelemben használja, hanem 'a tényállásokhoz való hozzáférési pozícióként' (Standpunkt, Punkt), azaz Genette *fokalizáció* fogalmával összegyeztethető módon definiálja. Lásd ua: 185.

világ meghatározatlanságaiként adottak, hanem alapvetően horizontálisan tételeződnek: egyrészt *a struktúra (szintagmatikus, vagy paradigmatikus) folytonosságát megszakító üres helyekként* (Leerstellen), azaz perspektívaváltásokként, kihagyásokként stb.,[245] másrészt pedig a mű *pragmatikai szituációnélküliségeként* (Situationslosigkeit) értelmezhetők. A szöveg üres helyei ily módon az Ingarden által a meghatározatlan helyeknek tulajdonított "statikus" funkciók mellett három további, "dinamikus" funkcióval is bírnak. 1. Kapcsolódás nélkül *ütköztetik* egymással és az olvasó horizontjával az ábrázolás perspektíváinak szegmentumait, következésképp az ezen perspektívákkal hozzáférhető szövegrepertoár (Textrepertoire): a szerző által a valóságból *kiválasztott* (depragmatizált) és *megismételt,* valamint a perspektiválás által sajátosan *kombinált* és *kontextualizált* esztétikai és szocio-kulturális normák, konvenciók és hagyományok elemeit.[246] 2. A negációs potencialitásokkal (Nagationspotentiale[247]) együtt a szövegstruktúra és az olvasó között *kommunikatív interakciót* indítanak el. A szövegre nem kívülről tekintő, hanem az *implicit olvasó* (impliziter Leser)[248] szerepét megvalósító – a szöveg perspektíváin *"vándorló nézőpontként"* ("wandernder Blickpunkt") végighaladó – olvasó a meghatározatlanságokból következő üres helyekhez és a negációk által eredményezett törlésekhez érve a hiányok és a törlések, valamint a szöveg szituációnélkülisége hatására akaratlan kiegészítésekbe és tudatos kombinációba kezd: a szöveget alkotó szavak meghatározatlanságainak a meghatározottságok alapján történő *akaratlan* képzeletbeli kiegészítésével párhuzamosan[249] a szegmentumok – így a normák, értékek, idézetek, szemantikai terek stb. – dinamikus *viszonyba állításával*[250] létrehozza a szöveg egy ekvivalenciasorokból felépülő lehetséges folytonosságát, és megalkotja tudatában a szöveg immár konzisztens korrelátumát, a művet,[251] a műnek pedig egy lehetséges, *konstituált értelmet* (konstituierter Sinn), valamint egzisztenciális *jelentést* (Bedeutung[252]) kölcsönöz.[253] 3. A szöveg megszakított folytonossága növeli

---

[245] Vö. Iser 1976/1990[3] /m. 1996: 284; 252.

[246] Iser 1976/1990[3]: 98-101, 114-134. A 'szövegrepertoár' definíciója vonatkozásában vö. ua: 115.

[247] A negációk vonatkozásában lásd ua: 283f, 327-347.

[248] Ua: 60-66, 177-193. A terminus kritikája tekintetében lásd pl. Genette 1983/n. 1994, Ricoeur 1985/m. 1999: 228-263; 310-352. Mindketten a *'virtuális olvasó'* terminus mellett érvelnek.

[249] Ua: 219-245. Iser ezeket a kiegészítéseket predikációt megelőző (vorprädikativ), vagy – Husserl terminusával – *passzív szintézisek*nek nevezi.

[250] A *téma-horizont struktúrájú* viszonyba állítást (in Beziehung setzen) Iser a 90-es évektől Jurij M. Lotman egy terminusát kölcsönvéve *'határátlépés'-nek* (*'Grenzüberschreitung'*) nevezi, vö. Iser 1991/m. 1997: 18-51; 51-84.

[251] Iser 1970, Iser 1976/1990[3]: 180-183, valamint Iser 1976/1990[3] /m. 1996: 257-315; 252-264.

[252] A szöveg *értelme*, illetve egzisztenciális *jelentése* közti különbségről lásd Iser 1976/1990[3]: 245. Iser

szöveg és olvasó aszimmetrikus viszonyát, fokozza és nehezíti az olvasó képzelőtevékenységét és megsokszorozza a szöveg esztétikai potencialitását.

Iser szerint tehát nem valamiféle forrásemóció, hanem a szöveg üres helyei és a negációk azok, amelyek az értelmezést elindítják és irányítják – utóbbit persze csak bizonyos határok között.[254] Iser ugyanis Ingardennel ellentétben úgy véli, hogy a (depragmatizált) irodalmi szöveg szemantikája szükségszerűen csak pragmatikailag, azaz különböző olvasók tapasztalati horizontjában, az olvasó tudása alapján karakterizálható.[255] Egy szövegnek ennélfogva nemcsak egy, hanem számos, az olvasók élettapasztalatán, illetve képzeletén alapuló helyes korrelátuma, következésképp számos lehetséges értelme, és – tegyük hozzá – jelentése is van.[256] A szöveg értelmének konstituálása során a szöveg perspektíváin vándorló és a szöveggel interakcióba lépő olvasó ugyanis nemcsak annak a kérdésnek a megértésére lesz képes, amelyre a mű választ ad, hanem szert tesz egy olyan optikára is, amely egy új érzékelés és új tapasztalat rendjébe vezeti őt.[257]

Ingarden és Iser egyetértenek tehát abban, hogy az irodalmi mű nemcsak szövegstruktúra, miként azt például Hamburger, vagy a strukturalista iskola állítja, hanem *operatív,* olvasói konkretizálást, illetve konstituálást igénylő hiányos struktúra is.[258]

---

szerint az olvasó a szöveget a szöveg jelenébe való "belebonyolódottsága" következtében éli meg jelenidejű, egzisztenciális tapasztalatként, lásd Iser 1976/1990[3]: 214, 242-245. Iser e tézist Wilhelm Schapp munkái alapján fogalmazza meg (Schapp 1953: 143).

[253] Iser 1976/1990[3]: 40-43. A fenti két meglátáson alapul Isernek a fiktívről mint a *reális* és az *imaginárius* között közvetítő "átmeneti tárgyról" alkotott elképzelése. Lásd Iser 1991/m. 1997, valamint jelen értekezés bevezetőjét és 14. lábjegyzetét.

[254] Iser 1976/1990[3] /m. 1996: 284; 252. Mivel az olvasó Iser vélekedése szerint nem a szövegen kívül, hanem a szövegben helyezkedik el, ezért a szövegegész megpillantására is csak a szöveg értelmezését követően képes, nem pedig, miként Ingarden állítja, előtte. Lásd pl. Iser 1976/1990[3]: 113f.

[255] Iser a fenti gondolatot az általunk vizsgált műben Niklas Luhmann rendszerelméleti terminológiájával – "egy rendszer üres helyeit az jellemzi, hogy azok [...] csak egy másik rendszer segítségével tölthetők ki" – fogalmazza meg. Vö. Iser 1976/1990[3]: 266

[256] Iser 1976/1990[3]: 267-272. Hasonlóképpen Hans Robert Jauß, valamint Barry Smith, Jauß 1984/m. 1997, Smith 1979: 381f. Mellesleg épp az olvasók által az olvasottakról mondottak szoros analízise az, amely – mint Norman N. Holland megjegyzi – különbséget tesz a különböző befogadáselméletek, így például Jauß és Iser recepcióesztétikája, Stanley E. Fish "affektív stilisztikája", vagy a buffaloi iskola között. Lásd Holland 1980/m. 1996: 291.

[257] Pl. Iser 1976/1990[3]/m. 1996: 293; 258. Iser szerint a szövegvilág maga is egy a szerző által sajátosan perspektivált világ: nem a valóság visszatükrözése, hanem egy "a szöveg által [...] szövegben reprezentált értelemrendszerekre adott reakció". Vö. Iser 1976/1990[3]: 118-132, itt 120. Előbbi és fenti kijelentés kapcsolatba hozható a *kultúratudományok* azon divatos meglátásával is, miszerint az irodalom "különleges tematizáló és perspektiváló stratégia, amely jelentéseket hoz létre". Vö. Böhme 1998: 480. Az irodalom perspektiváltsága ezekben az elméletekben bizonyos tekintetben az adott kultúra (pl. Voßkamp 1998, Bachmann-Medick 1998), illetve az adott társadalom (pl. Böhme 1998) önreflexiójának médiuma. Lásd még Steiner 1997, hasonlóképp Jauß in Jauß 1984/m. 1997, valamint Booth in Booth 1961.

[258] Iser 1976/1990[3]: 279f. Ingarden Hamburger kritikájára adott válaszát lásd 1931/1972 /m. 1977: 184-

Egyetértenek továbbá abban is, hogy az olvasó a szöveget világ- és esztétikai tapasztalata, valamint logikai implikációs szabályok alapján egészíti ki, magát a kiegészítést, annak okát, módját és célját azonban a jelentésről és a műről/szövegről (különösen annak struktúrájáról) alkotott koncepciójuk függvényében más és más módon képzelik el. Ingarden élményszubjektuma a(z alapvetően vertikálisan szerveződő) mű lényegének megpillantását követően az esztétikai tárgy és a metafizikai lényegösszefüggés megátólértetődöttséghez juttatásának eszközeként konkretizálja és aktualizálja a mű különböző szintjein felmerülő és alapvetően a mondatok kvázi-kijelentésszerű jellegéből származó meghatározatlanságokat. E konkretizálásban a jelentés – mely Ingardennél interszubjektív, ideális és önazonos – csupán "átmeneti objektum" a jelentésrétegekre épülő másik két réteg, az ábrázolt tárgyiasságok és a sematizált látványok felé.[259] Iser történetileg szituált olvasójának célja ellenben épp a(z alapvetően horizontálisan hozzáférhető) szöveg egy lehetséges értelmének és számára lényeges egzisztenciális jelentésének a megértése. Ő ezen törekvésében az üres helyek által megakasztva a szöveggel passzív és aktív interakcióba lép, azaz a szöveg meghatározottságai és tapasztalati horizontja alapján a szöveg meghatározatlanságait akaratlan kiegészítve, üres helyeit pedig tudatosan egymásra vonatkoztatva létrehozza a szövegfolytonosságot és tudatában megalkotja a művet, melynek egy lehetséges értelmet és jelentést kölcsönöz.[260]

Utóbbi gondolat a későbbiekben egy számunkra lényeges kontextussal, Hans Robert Jauß recepcióesztétikai keretelméletével egészült ki.[261] Jauß a *Der poetische Text im Horizontwandel der Lektüre* (1980) című tanulmányában kimondva-kimondatlan is

---

192; 179-188, e válasz Iser általi kommentárja kapcsán lásd Iser 1976/1990[3]: 102-104.

[259] Ingarden jelentéselmélete vonatkozásában lásd Ingarden 1931/1972 /m. 1977: 385-390. E felfogást a kritika többnyire platonistaként könyveli el, lásd Bojtár 1977: 477-480.

[260] Iser többször is nyomatékosan hangsúlyozza az interakciónak a *szöveg meghatározottságai* által történő irányítottságát, illetve (ezzel összefüggésben) az olvasó szöveg által előzetesen megszerkesztett szerepét. Ezzel részben a hatásesztétika (és a recepcióesztétika) ellen megfogalmazott klasszikus ellenvetés, az értelmezés *szubjektivizmusa/pszichologizmusa* ellen védekezik. A konstanzi iskola szinte minden tagja foglalkozni kényszerült továbbá a recepcióesztétikával szemben megfogalmazott másik klasszikus váddal, *a helyes értelmezés normájának hiányával* is.

[261] A kiegészítések között említhetjük továbbá az egyik jelenleg is formálódó és a recepcióesztétikához több szállal kapcsolódó új narratológiai irányzatnak, a *kognitív narratológiának* azon meglátását is, miszerint az olvasási folyamat során mobilizált *tapasztalati és esztétikai tudás maga is sematikus*, azaz a valós világra és az esztétikai művekre vonatkozó, történetileg és kultúrkörökként eltérő konvencionalizált *sémák* (real-world frames, literary frames) formáját mutatja. Pl. Fludernik 1996, Jahn 1997. A kognitív pszichológia a *'frame'* (séma, információhalmaz) terminus helyett a *'script'* (eseménysorok tipikus lezajlásának mentális reprezentációja) szakszót használja. A kognitív narratológia bemutatása vonatkozásában Zerweck 2002, a kognitív pszichológia narratológiai vonatkozásában Scheffel és Martinez

amellett érvelt, hogy Iser modellje a hermeneutikai folyamat Gadamer által felvázolt, és valamennyi szövegértelmezést meghatározó három lépése – a *megértés* (subtilitas intelligendi), az *értelmezés* (subtilitas explicandi) és az *alkalmazás* (subtilitas applicandi)[262] – közül csak az értelmezéssel foglalkozik, és szinte teljesen hanyagolja (a második fázissal együtt kezeli) a szöveg megértésének első és utolsó szakaszát.[263] Jauß említett tanulmányában Baudelaire *Spleen II.* című versének értelmezésével demonstrálja e három mozzanat – az ő értelmezésében: a kezdetektől a vég felé tartó és különböző értelemlehetőségeket megnyitó *első (észlelő) olvasásnak;* a retrospektív horizontú, az értelemlehetőségeket egy lehetséges értelemre konkretizáló, a szöveget egy implicit kérdésre adott válaszként és új kérdések forrásaként megértő *második (reflektáló) olvasásnak;* és végül: a saját tapasztalat horizontját a történeti tapasztaláshoz mérve tágító *harmadik (történeti-rekonstruáló) olvasásnak* – egymásraépülését és összetartozását.[264]

Az irodalmi szövegek hiányosságának az irodalomelméleti diskurzusban felbukkanó harmadik típusával, a szöveg *logikai teljességének hiányával* (incompleteness) a fikcionális világok elmélete foglalkozik. Az elmélet a 70-es évek végétől többek között az alapján tesz különbséget *metafizikailag lehetséges* és *fikcionális világok* között, hogy a lehetséges világokat, köztük az aktuális világot, carnapi

---

(1999: 149-153) adnak áttekintést.

[262] Jauß nyilván a *Wahrheit und Methode "Wiedergewinnung des hermeneutischen Grundproblems"* című fejezetére utal. Vö. Gadamer 1960/1990[6]: 312-316.

[263] Jauß 1980/m. 1997: 228, 235; 320, 327.

[264] Bár nem tartozik gondolatmenetünkhöz, egy lábjegyzet erejéig érdemes említést tenni ezen elemzésnek az 'olvasás' fogalmát érintő utóéletéről is. A Jauß munkáira többször is reflektáló *Paul de Man* Jauß első amerikai kötetéhez (*Toward an Aesthetic of Reception*, 1982) írt, Jauß és saját nézeteit ütköztető bevezető tanulmányában (*Introduction*) tünetértékűnek tekinti Jauß *Spleen II.* elemzésének azon pontját, ahol Jauß meghátrál az *olvashatatlanság* (unreadability) tapasztalata előtt, és a szöveg általa regisztrált figuralitását (a Szfinx mint a felejtés allegóriája) a szöveg értelmébe (az öndestrukció folyamatának ábrázolásába, végül pedig annak esztétikai felfüggesztésébe: a Szfinxnek e folyamatot megéneklő dalába) integrálja. De Man egy későbbi írásának meglátása szerint ezen meghátrálás mögött egy a *trivium* alapján alkotott és az irodalomra alkalmazott klasszikus nyelvtudományi modell áll, mely a grammatika és a logika segítségével ellenőrzi az irodalom materiális (retorikai) dinamikáját. De Man szerint azonban az irodalmiság nem redukálható a grammatikára, vagy egy történetileg meghatározott jelentésre. Az "irodalmi" olyan nyelvhasználat, ahol – s ez a fricska a "kratülista" Ingardennek is szól – *a jelentést létrehozó grammatikai és retorikai (tropológikus) eljárások között nincs egybeesés.* A vers de Man olvasatában épp erről, az értelem (a Jauß által megállapított esztétikai teljesség) retorikai kimozdításáról (a teljességnek az "éneklő" szfinx jelszerűségéből, és e jel "térképről való elfeledettségéből" következő defigurálásáról, semmissé tételéről), végső soron tehát a nyelv logika általi kontrolálhatatlanságának nyelv általi megtapasztalásáról szól. Lásd de Man 1982/m. 1997: 425, valamint de Man 1986/m. é.n: 12; 106. Jauß válasza vonatkozásában lásd Jauß 1989/m. 1997, a verselemzések összehasonlítása tekintetében vö. Kulcsár-Szabó 1997. De Man koncepciója kapcsán lásd Füzi 2004, a koncepció kritikáinak áttekintése vonatkozásában lásd Rusterholz 1997.

értelemben vett *teljes* logikai struktúraként,[265] a fikcionális világokat pedig (szemantikailag hiányos és) logikailag *nem teljes* struktúraként, egy részüket meg – gondoljunk csak Borges, Calvino, Robbe-Grillet, vagy Weöres Sándor egyes műveire – *inkonzisztenciákat* tartalmazó nyelvi konstruktumokként (úgynevezett *lehetetlen világok*ként) definiálja.[266] A fikcionális világok elméletének egyik legvitatottabb és legtöbbféleképpen alátámasztott állítása az, hogy a szöveg logikai hiányosságait és ellentmondásait értelmezni lehet a lehetséges világok elmélete segítségével. A fikcionális szöveg egyes kijelentései között fennálló *ellentmondások* sokak szerint például azért nem okoznak gondot az értelmezés számára, mert úgy vélik, hogy az ellentmondások feloldhatók, ha azokat különböző – narratív, episztemikus – világkonstrukciós eljárások eredményeiként tekintjük (Csúri, Kanyó, Orosz, Pavel), mások eltérő nyelvi funkciókról – konstrukció, említés (Eco) –, eltérő beszédaktusokról – hiteles, nem hiteles (Doležel) –, hibás konstrukcióról, illetve, bizonyos esetekben, a szabálytalanság szabállyá emeléséről (Bernáth, Orosz) stb. beszélnek.[267] A *logikai teljesség hiányának* a lehetséges világok elméletén belüli kezelése ennél jóval egységesebb. Az értelmezők többsége egyetért ugyanis abban, hogy az irodalmi szövegek létrehozásuk és befogadásuk természetéből adódóan szükségszerűen hiányosak; kitöltetlen helyeikre vonatkozó kérdések *eldönthetetlensége* azonban nem hiányosságuk szükségszerűsége miatt nem jelent problémát az elmélet számára, hanem azért, mert e kérdésekre adható válaszok a szöveg jelentése szempontjából teljesen *érdektelenek.* Abban a történetben például, amelyet Hamlet történeteként ismerünk, lényegtelen, hogy bal-, vagy jobbkezes volt-e a dán trónörökös, ahogy Machbeth történetében sem lényeges, hogy hány gyermeke volt Lady Macbethnek.[268] A szöveg *explicit*, vagy *implicit* módon[269] *minden olyan*

---

[265] Carnap 1928.

[266] Uri Margolin a *posztmodern szöveg* individuumkonstituáló stratégiáját jellemzi azzal, hogy az író vagy egymásnak ellentmondó tulajdonságokat rendel egy megnevezett dologhoz, vagy bizonyos neki tulajdonított tulajdonságokat von meg tőle. Vö. Margolin 1990: 853f. Hasonlóképp McHale is, McHale 1987. A *lehetetlen világok* fogalma kapcsán lásd jelen értekezés 24. lábjegyzetét. Lásd továbbá Doležel: 1989, Doležel 1998, Margolin 1990, Ronen 1994, Wolterstorff 1980 stb. vonatkozó írásait.

[267] Csúri 1978, Kanyó 1980a, Orosz 2002a, Pavel 1986, Eco 1994/1995, Doležel 1989, Bernáth szóbeli közlés, Orosz 2002b. Orosz utóbbi kapcsán *E.T.A. Hoffmann műveit* említi, akinek a legtöbb művében egy-egy szereplőt is ellentmondásos tulajdonságok jellemeznek, s a szereplők egymásnak ellentmondó világszegmenseket határoznak meg. Lásd még ezzel kapcsolatban Orosz 2002a.

[268] Persze a szövegvilágokon belül minden további nélkül tételezhetünk teljes világokat, lásd például Jorge Luis Borges *El jardín de senderos que se bifurcan* (*Az elágazó ösvények kertje)* (1941/m. 1986) című elbeszélését a kínai Ts'ui Pęnről és regényéről.

[269] A *konvencionális és konverzatórikus implikatúrák* pragmatikai rendszerét elsőként H. Paul Grice dolgozta ki, Grice 1975/m. 1997. A *preszuppozíció* logikai fogalmának irodalmi átvételéről lásd pl.

információt tartalmaz, amely megértéséhez szükséges.[270] Mindez persze nem jelenti azt, hogy az ilyen jellegű kérdések feltevése felesleges lenne. Mind a fikcionális világok elméletének, mind a hatásesztétikának és az irodalmi fenomenológiának a képviselői úgy vélekednek, hogy az irodalmi szöveg kitöltetlenségei éppúgy a mű struktúrájának szerves részét képezik, mint a kitöltött helyek, a rájuk vonatkozó kérdések tehát nem értelmetlenek.[271] A kitöltött és a kitöltetlen helyek mennyiségének, eloszlásának és arányának fontos szerepe van a mű *retorikai, esztétikai hatásában*, vizsgálatuk a különböző leíró és történeti – stilisztikai és stílustörténeti, műfaj- irodalom- és kultúrtörténeti stb. – munkák lényegi eleme.[272]

De vajon miféle tanulságokkal szolgál a fenti áttekintés gondolatmenetünk vonatkozásában? A fejezet bevezetőjében említettük, hogy az áttekintés során nyert meglátások *elsősorban* nem azért lesznek fontosak számunkra (bár részben azért is), mert megvilágítják a 'hiányosság' fogalmának számunkra lényeges tartalmát. A fenti áttekintés főként amiatt fontos, mert általa kibontakoznak előttünk azok az *alapvető kérdések* és *válaszok*, melyek a fogalom jelentésének eddigi meghatározásait irányították, és melyekkel ezért koncepciónk az irodalomelméleti kutatás kontextusában maga is szembesül. Az áttekintés alapján úgy tűnik, hogy az irodalmi szöveg/mű hiányosságáról való gondolkodás 20. századi problématörténetét alapvetően négy, egymással összefüggő kérdéskör határozza meg: 1. a hiányos szöveg létrejöttének oka (az eredet és a teljesség problémája), 2. a hiányosságok helye a szöveg struktúrájában (a forma kérdése), 3. a hiányosságok típusai (a klasszifikáció problémája), és végül 4. a hiányosságok funkciója (a funkció kérdésköre). Vizsgálódásaink rámutattak arra, hogy míg a forma és a

---

Chatman 1978, illetve Doležel 1998.

[270] Többen ezért amellett érvelnek, hogy nem állíthatjuk, hogy a világ/a fiktív alakok nem teljesek, csak azt, hogy leírásuk *nem átfogó* (noncomprehensive). Pl. Mihailescu 1991.

[271] A fikció-szemantika szerint csak a lehetséges (tehát nem fikcionális) entitások kitöltetlen helyeire vonatkozó kérdések értelmetlenek: értelmetlen pl. az a kérdés, hogy 'Kopasz-e Franciaország jelenlegi királya?' Linsky 1962, Doležel 1989: 235.

[272] Thomas G. Pavel például úgy gondolja, hogy a stabil világnézetű korokra inkább *a hiányosság minimalizálása*, a konfliktusokkal terhes időszakokra pedig *a hiányosság maximalizálása* a jellemző. Pavel 1986: 108f. Marie-Laure Ryan skálamodelljében az *ideális (teljes) világmodellt* (ideal complete world modell) leginkább a realista, legkevésbé pedig a romantikus regény közelíti meg. Ryan 1984: 131-134. Lubomir Doležel a szöveg *explicit, implicit és zéró textúrájának* eloszlását a szöveg *sűrűségének* (the text's density) nevezi és kapcsolatba hozza a szöveg *rétegződésének* (stratification) Martínez-Bonati által definiált fogalmával: meglátása szerint az explicit textúra által meghatározott *előtér* (foreground), és az implicit textúra által meghatározott *háttér* (background) valamennyi fikcionális szövegben speciális mintázatot mutat Doležel 1998: 170, Martínez-Bonati 1976: 179. Wolfgang Isernek az angol prózairodalom vonatkozásában végzett vizsgálódásai arra mutattak rá, hogy az üres helyek sűrűsége a prózai művekben a 18. századtól kezdve fokozatosan nő. Iser 1972. Ingarden a kérdéskörrel csak pár oldal erejéig foglalkozott

klasszifikáció problémáira adott válaszok jelentős eltéréseket mutatnak, addig az eredet és a funkció kérdéseire az egyes koncepciók az alapelgondolások tekintetében hasonló válaszokat adnak. Mindhárom koncepció képviselői egyetértenek abban, hogy a hiányosságok létrejötte alapvetően két dologgal, az anyagból (a nyelvből), és a befogadás természetéből származó szükségszerűségekkel, valamint az empirikus szerző – részben a kulturális hagyományban való szituáltságát, részben saját stílusát tükröző – esztétikai megfontolásaival magyarázható. Egyetértenek továbbá abban is, hogy a hiányosságok két lényeges funkcióval bírnak: egyrészt az irodalmi szövegek/művek megkülönböztető sajátosságaként – az intencionális tárgyak specifikumaként (Ingarden), az imaginárius tárgyak létrehozásának lehetőségfeltételeként (Iser), illetve a fikcionális világok megkülönböztető jegyeként (pl. Doležel) – funkcionálnak; másrészt pedig a szövegek befogadásában – a szöveg egy befogadásmozzanatot megjelenítő olvasásában (konkretizálásában-Ingarden; szöveg és olvasó interakciójában-Iser), a szöveg három mozzanatot egyesítő olvasásában (Jauß), illetve két mozzanatot egyesítő magyarázatában (Bernáth, Csúri, Doležel, Kanyó, Orosz)[273] –, valamint esztétikai, stilisztikai értékelésében játszanak meghatározó szerepet.

Amennyiben a hiányosság számunkra lényeges fogalmához ezen kérdések és válaszok felől közelítünk, akkor az eddigieket rendszerezve és egy-két ponton kiegészítve a következőket mondhatjuk. 1. A szerző egyrészt az anyag és a befogadás korlátaiból származó szükségszerűségekből adódóan, másrészt pedig a nyelvésztől eltérő céljai megvalósítása érdekében hoz létre nem kanonikus, azaz hiányos és többközpontú világleírásokat.[274] Jóllehet ezek a specifikus célok itt még nem ismertek, az már ezen a ponton is nyilvánvaló, hogy e célok a szövegvilág episztemikus természete következtében a megismerés fogalmához kapcsolódnak. 4. A funkció vonatkozásában elmondható, hogy a leírás hiányossága és (egy- vagy) többközpontúsága ezen koncepció szerint is egyrészt a narratív irodalmi szövegek megkülönböztető sajátosságaként, másrészt pedig – megelőlegezve a későbbieket – a szöveg hosszabb időtartamokat és

---

Ingarden 1937/n. 1968-ban.

[273] Bernáth és Ricoeur egyes írásaikban két, illetve három lépcsőt tételezve sajátosan egyesítik a strukturalista és a hermeneutikai olvasásmodellt. Bernáth 1990, Ricoeur 1970/m. 1990.

[274] Chalmers kritikusai közül többen bizonytalanok abban a tekintetben, hogy létezhet-e egyáltalán egy, a természetes nyelvek valamelyikén megfogalmazott maximális leírás. Lásd Schroeter 2004: 235f. Ma már a természettudományok területén is kérdéses, hogy létezhet-e a fizikai világ teljes leírása: a tudomány rég eltávolodott a felvilágosodás "enciklopédia-optimizmusától", többen a "világképlet" ("Weltformel", Heisenberg) felfedezésére irányuló törekvéseket is reménytelen vállalkozásnak tartják.

kulturális határokat átívelő szemantikai értelmezhetőségének feltételeként funkcionálnak. 2. A többközpontúsághoz hasonlóan a hiányosság is alapvetően a leírás, azaz a látszatkijelentések szintjén jelentkezik. 3. Mivel a leírás elemzésünk szerint annak a világnak a leírása, melynek viszonylatában a kifejezések extenziója és intenziója rögzül, hiányossága másként jelentkezik a tulajdonnevek, mint a fajtanevek, vagy más indexikus kifejezések esetén. Előbbi esetben a referens, utóbbiban pedig a mintapéldány szakértői leírása hiányzik, vagy hiányozhat. Lényeges, hogy koncepciónk szerint a logikai hiányosság a kanonikus és a nem kanonikus leírás közti megfeleltethetőség tételezése következtében mindig feloldható.

4. A narratív irodalmi szöveg elsődleges értelmezése, avagy hogyan értjük meg az episztemikus világok többközpontú és hiányos leírásait?

A kérdés megválaszolása előtt foglaljuk össze röviden eddigi gondolatmenetünket. Értekezésünkben a narratív irodalmi szövegek jelentésének vizsgálatához *a referencia kauzális-történeti elméletéből* indultunk ki. E döntést három érvvel támasztottuk alá: először is azzal a meggyőződésünkkel, hogy az elmélet adekvát magyarázattal szolgál a mindennapi kommunikációban előforduló tulajdonnevek, természeti fajtanevek és más, a fajtanevekhez hasonló indexikusan meghatározott kifejezések szemantikai viselkedésére; másodszor a kulturális olvasáspszichológia által is megerősített azon tapasztalatunkkal, miszerint a narratív irodalmi szövegeket (sokszor még a reflektáltabb) átlagolvasók is a referencia kauzális-történeti elméletének megfelelően olvassák; végül pedig azzal a meglepő hatástörténeti meglátással, miszerint az elmélet mindezek ellenére is az egyedüli, melynek irodalmi szövegekre való alkalmazását valamennyi irodalomelméleti koncepció kategorikusan elutasítja. De hogyan kerülhet ennyire ellentétbe intuíció és elmélet? Vajon valóban nem működik a kauzális-történeti referenciaelmélet narratív irodalmi szövegek értelmezése esetén?

Hogy e kérdésekre – és értekezésünk alapproblémájára – választ kapjunk, elsőként áttekintettük, hogy hogyan kezeli az elmélet két klasszikus változatának kidolgozója, Saul A. Kripke és Hilary Putnam a fikcionalitás kérdéskörét. Fejtegetéseink során rámutattunk arra, hogy Kripke vázlatosan kidolgozott koncepciója a fikcionális tulajdonnevek elemzése során *ellentmondáshoz, lehetséges-de-nem-valós entitások* tételezéséhez vezet. Kripke maga is világosan látta koncepciójának ezen ellentmondását, ám úgy vélte, hogy az elméletén belül is feloldható. Elemzésünk cáfolta ezt a feltételezést: rávilágítottunk arra, hogy az anomáliát Kripkének az irodalmi szövegek által ábrázolt világokról mint világunkból elérhető tényellentétes lehetséges világokról alkotott mérsékelt realista felfogása, vagyis koncepciójának egyik alaptétele okozza. Ezt követően az elmélet Putnam által kidolgozott változatát vizsgáltuk meg. Mivel Putnam nem foglalkozott a fikcionalitás kérdéskörével, a vizsgálathoz szükség volt annak belátására, hogy koncepciója a problémával kapcsolatba hozható: elemzésünk szerint a kapcsolatot az elmélet argumentumaként funkcionáló *Ikerföld-történetek* jelentik, melyek egyszerű eseménysorok összekapcsolásával létrejövő *narratív irodalmi történetekként is*

értelmezhetők. Ebből a meglátásból két egymással összefüggő állítást vezettünk le: először is azt, hogy a narratív irodalmi szövegek által ábrázolt világok *nem tényellentétes lehetséges világok, hanem Ikerföldek*, azaz az aktuális világhoz (több-kevesebb tekintetben) hasonló, ám vele párhuzamosan létező, önálló egzisztenciával és saját modális struktúrával rendelkező *episztemikusan lehetséges világok* (a világ episztemikusan lehetséges állapotai, vagy történetei). Másodszor azt, hogy a módszer, mellyel Putnam az Ikerföldön elhangzó kifejezések extenzióját és intenzióját meghatározza, irodalmi szövegekre is kiterjeszthető.

E módszer alaposabb vizsgálatakor mindazonáltal azt a zavarbaejtő felfedezést tettük, hogy Putnam a kifejezések értékelésekor részben ellentmondásba kerül koncepciója externalista alaptételével: a kifejezések ikerföldi szemantikai értékeit nem empirikus vizsgálódások alapján, hanem *egy világhipotézis függvényében*, az Ikerföld általa adott – a gondolatkísérlet bevezetéseként megfogalmazott – maximális leírása alapján határozza meg. Hogy ez az eljárás helyes, azaz a kifejezések értékelése fogalmi úton, a világ létének tételezése nélkül is elvégezhető, annak utólagos bizonyítékát *a kétdimenziós szemantika episztemikus értelmezésében* fedeztük fel. A kétdimenziós szemantika keretelmélete szerint ugyanis a nyelvi kifejezések igazságértéke meghatározható a tényekről (a világról) alkotott aktuális szempontú hipotéziseink függvényében is. David Chalmers, a keretelmélet episztemikus értelmezésének kidolgozója írásaiban amellett érvelt, hogy ez az értékelés nem a beszélők aktuális világra vonatkozó faktuális és szemantikai tévedéseit tárja fel, miként azt Stalnaker állítja, hanem sokkal inkább (Putnam intuitív elemzésének megfelelően) a jelentés egy dimenzióját: egy, a *másodlagos vagy metafizikai* (kripkeánus) dimenzióval együtt létező – *elsődleges vagy episztemikus* (kvázi-fregeánus) *dimenziót*. Chalmers szerint ugyanis a fenti világhipotézisek fogalmi ellentmondások nélkül elképzelhető, maximálisan specifikált episztemikus lehetőségeket, azaz *lehetséges világok-időpontok-és beszélők* rendezett hármasaiból álló *központosított lehetséges világokat* (*V*) reprezentálnak; a kifejezések ezen lehetőségek viszonylatában elvégzett (elsődleges) szemantikai értékelése ezért a kifejezéseknek a beszélők racionális ítéleteiben játszott szerepét (kognitív jelentőségét/informativitását) reprezentálja. Chalmers úgy véli tehát, hogy a kifejezések extenziója és intenziója egy megfelelő módon megfogalmazott és aktuálisként kezelt világhipotézis: a *V* világ *D kanonikus leírásának* ismeretében a priori,

azaz kizárólag fogalmainkra és racionális képességeinkre támaszkodva – egy egyszerű $D \supset S$ kondicionális segítségével – is meghatározható.

Ezen értékelés narratív irodalmi szövegekre történő kiterjesztésével, azaz *a szövegek központosított világokként való elsődleges értékelésével* kapcsolatban ugyanakkor három probléma is felmerült. 1. Az elsőt az okozta, hogy egy narratív irodalmi szöveg esetén csak az értékelendő kifejezéseket (magát a szöveget) ismerjük, az interpretáló világ – a V párhuzamos központosított világ – D kanonikus leírását viszont nem. E probléma, amint láttuk, könnyen megoldható: mivel feltehetjük, hogy az empirikus szerző az adott szöveget kanonikus világhipotézisével összhangban alkotta meg, a szöveg igazként tételezhető. Ennélfogva a narratív irodalmi szöveg egy hipotetikus világ *D' nem kanonikus – többközpontú és hiányos – leírásának* tekinthető; olyan nyelvi konstruktumnak tehát, amely tartalmazza önnön értékelésének hipotetikus körülményeit, azaz: részlegesen ábrázolja (leírja) azt az episztemikus világot, melynek vonatkozásában kifejezéseinek extenziója rögzül, s jelentése meghatározódik. A második és a harmadik probléma, melyekkel szembesültünk, s melyek elvezettek jelen fejezetünk témájához, az ábrázolás ezen részlegességéből, azaz a világleírás nem-kanonikus jellegéből származott: 2. hogyan értünk meg egy önmaga interpretációs feltételeit csak részlegesen tartalmazó narratív irodalmi szöveget, vagyis hogyan értjük meg e szöveg kifejezéseinek elsődleges extenzióját és intenzióját a szöveg mint többközpontú és hiányos világleírás függvényében; illetőleg, 3: miért hoz létre a szerző (poietes, konstruktőr) nem-kanonikus világleírásokat?, miért konstruál hiányos szövegvilágokat?

E kérdések megválaszolásának első lépéseként a definícióban szereplő 'többközpontúság' és 'hiányosság' fogalmait explikáltuk. Mindkét fogalmat meghatároztuk az elmélet kontextusában és értelmeztük az irodalomelméleti hagyományban. Az elemzés rámutatott arra, hogy álláspontunk, miszerint a szövegalkotó mondatok világleírások, melyek nem az empirikus szerzőnek, hanem egy vagy több kijelentésszubjektumnak tulajdoníthatók, alátámasztható és specifikálható Käte Hamburger 'mimézis'-értelmezése, azaz a *fikcionalizáló látszatköltés* irodalomelméleti fogalma segítségével. Hamburger általunk Stanzel, Genette, Martínez-Bonati, Scheffel és Martinez nézetei alapján korrigált koncepciója szerint az epikus szerző látszat-költő, aki nem saját, hanem episztemikusan *(D*-re, egy figura észleléshorizontjára, vagy egy külső észleléshorizontra) fokalizált és figuralizált, vagy figuralizálható itt-és-most énközpontok

(kijelentésszubjektumok) kijelentéseiként hoz létre szimbolikus jelentéssel bíró aktuális (látszat-) világokat. A leírás hiányossága elemzésünk szerint alapvetően e kijelentések (látszatmondatpéldányok) szemantikai és (látszólagos) logikai hiányosságaként tételeződik, és főként két irodalomelméleti hagyomány, az olvasásfenomenológia (Ingarden, Iser, Jauß) és a fikcionális világok elmélete (Bernáth, Csúri, Doležel, Kanyó, Orosz) kérdéshorizontjában értelmeződik.

Hogyan zajlik tehát a narratív irodalmi szövegek elsődleges értelmezése? Hogyan értjük meg e szövegek kifejezéseit a szöveg értelmező világának nem kanonikus leírása függvényében? A válasz, úgy tűnik, kézenfekvő: a leírás hiányossága és lehetséges többközpontúsága a szöveg értelmezésére nézve egy, az átlagolvasó bevezetőnkben említett intuícióira is magyarázatot adó következménnyel jár: *a leírás hiányossága következtében úgy tűnik, hogy a szöveg elsődleges értelmezésekor nem tehetünk mást, minthogy az általunk ismert dolgokból, azaz az aktuálisan aktuális világból indulunk ki,* és a szövegben található kifejezések referenciáját és jelentését az általunk ismert jelentésekből, azok átértelmezésével, azaz *metaszemantikai* úton határozzuk meg. Az értelmezés során mindazonáltal hamar rájövünk arra, hogy *ez a kézenfekvőnek tűnő eljárás nem minden esetben alkalmazható.* Mit jelent mindez?

4.1. Az elsődleges jelentésdimenzió metaszemantikai értelmezése és annak korlátai: Geert von Innstetten, Armand Leon von Ardenne és Albrecht Winter, avagy *ki találkozott Otto von Bismarckkal 1877. november 14-én?*

Példaként tekintsük Fontane *Effi Briest* című regényének Fontane poétikája szerint kitüntetett szereppel bíró (mintegy a mű egészét tartalmazó)[275] első mondatát Vas István fordításában:

> "A déli csendben ragyogó nap sütött a hohen-cremmeni udvarház homlokzatára – György Vilmos választófejedelem óta a Briest család lakott a házban – és előtte a falu főutcájára; a park és a kert felé azonban a derékszögben hozzáépített oldalszárny éles árnyékot vetett előbb egy fehér és zöld kockákkal kirakott tornácra, aztán azon túl egy canna indica és rebarbara csoportokkal szegélyezett kerek virágágyra, melynek közepét napóra foglalta el." (5, 5)[276]

Nyilvánvaló, hogy a szöveget értelmező átlagolvasó a kifejezések extenzióját és intenzióját meghatározó tények kanonikus leírásának hiánya következtében nem tudhatja, hogy a szöveg által ábrázolt világban mi az udvarház, és mi a homlokzat, mi a derékszög vagy a park, mi a kert, a rebarbara vagy a tornác. Noha a priori nem zárhatja ki, hogy a szövegvilágban a derékszög nem "90 fokos szög",[277] hanem "45 fokos", hogy a park nem "nagyobb díszkert",[278] hanem "kis erdő", a rebarbara pedig nem "nagy levelű, magasra növő dísz- és gyógynövény",[279] hanem mondjuk "apró levelű, hengeres szárú vízinövény", a mű olvasása közben nem foglalkozik ezekkel az episztemikus lehetőségekkel. A szöveg olvasásakor a szöveg természeti és mesterséges fajtákat jelölő, valamint egyéb indexikus jelentéstartalmú kifejezéseit saját nyelvhasználó közössége sztereotipikus mintareferenciái alapján olvassa, a mintákat a nyelv kompozicionalitását felhasználva összerendezi, majd a szöveg explicit és implicit információi alapján

---

[275] "Mindig az első fejezet a lényeg, az első fejezetben is az első oldal, szinte az első sor. [...] Helyes felépítés esetén a mű egésze az első oldalból fejlődik ki." Levél Gustav Karpelesnek, 1880. 08. 18. Vö. Erler/Fontane 1981b: 26. Lásd még Fontane 1979. 06. 03-án Mathilde von Rohrnak írott levelét, említi Grawe 1996[6]: 53.

[276] A mű első oldalának/fejezetének incipitként való értelmezése kapcsán lásd pl. Graevenitz 1993: 301-303, Hamann 1984: 112-125, Mandelartz 1997, Quabius 1970, Schuster, I. 1979, Schuster, P.K. 1978: 3-10, Szabó 1999: 50-53, Waniek 1982, Wilhelm 1981: 142-148.

[277] Juhász et.al. 1987[7]a: 225.

[278] Juhász et.al. 1987[7]b: 1087.

[279] Juhász et.al. 1987[7]b: 1150.

korrigálja.[280] E kiegészítés és korrekció során többnyire azt sem reflektálja, ha a szöveg, mint példánkban is, nem eredeti, hanem fordítás, minek következtében az általa e kifejezésekkel társított sztereotipikus referencia- (és látvány)minták eltérnek, de legalábbis eltérhetnek a forrásnyelv használati környezete által meghatározott mintáktól. Mindezeket némileg leegyszerűsítve úgyis megfogalmazhatnánk, hogy egy magyar anyanyelvű olvasó a fenti példában szereplő 'udvarház', 'park', 'derékszög', 'rebarbara' stb. indexikus kifejezéseket intuitív módon a 'Herrenhaus', a 'Park', a 'Rechteck', a 'Rhabarber' stb. kifejezésekkel koextenzívnek,[281] a magyar kifejezések extenzióját pedig az aktuális aktuális világra és saját környezetére rögzítettnek tekinti, azaz az adott használatot világa nyelvhasználói közötti strukturált láncolatok részét képező használatként, a szöveget meg az adott kifejezésekre vonatkozó metaszemantikai információként kezeli, egyszóval: a szöveg indexikus kifejezéseit *metaszemantikai úton* értékeli.

Miként azt jelen értekezés bevezetőjében is láttuk, az átlagolvasó többnyire hasonló módon jár el az általa ismert valódi nevek, esetünkben például a 'Bismarck', a 'Briest', a 'Gluck', a 'Basedow' vagy a 'Mestre' stb. vonatkozásában is: e neveket a névhasználat aktuális kauzális-történeti láncolatainak részeként kezeli, vagyis úgy gondolja, hogy azok mereven az *eredeti névadás* alkalmával hozzájuk kapcsolt eredeti referensekre utalnak: a 'Briest' név egy ősi német nemesi család tagjaira[282], a 'Bismarck' Otto von Bismarck (1815-1898) német kancellárra, a 'Gluck' – miként azt a fordítás paratextusa írja – "Gluck, Christian Willibald (1714-1787) – nagy német klasszikus zeneszerzőre,"[283] a 'Mestre' "Velence szárazföldi vasútállomására",[284] a 'Basedow' pedig "Basedow, Johann Bernhard (1724-1790) – német pedagógusra"[285] referál.

De vajon mi a helyzet az olyan nevekkel, mint a 'Hohen-Cremmen', a 'Swantikow', a 'Geert von Innstetten', a 'Crampas' vagy az 'Effi Briest'? E nevek az olvasó számára nem ismertek, referenseik tekintetében pedig sem a fordítás, sem a kritikai kiadás nem ad szinte semmilyen tájékoztatást: a fordító mindennemű megjegyzéstől

[280] "A nyelvnek ezt a sajátosságát – hogy az összetett kifejezések jelentése a részek jelentésétől és összetételük módjától függ – kompozicionalitásnak nevezzük." Kelemen 2002: 63.
[281] Úgy gondolja tehát, hogy a fordító megfelelő módon kapcsolta össze a kauzális-történeti láncolatokat. A teljes kép persze nyilván jóval összetettebb és bonyolultabb a fentiekben vázoltnál; a fordító tevékenysége nem korlátozódik szóekvivalenciák megtalálásra. Mivel azonban ez a kérdés gondolatmenetünk szemponjából jelentőség nélküli, eltekintünk annak tárgyalásától.
[282] Hehle 1998b: 407.
[283] *Effi Briest*/Vas 99.
[284] Ua: 51.
[285] Ua: 146.

tartózkodik, a szerkesztő pedig legfeljebb a név fiktivitására,[286] esetleg, mint a 'Briest' családnév vonatkozásában, a név kiüresedésére (a család 19. század eleji kihalására),[287] illetőleg, mint 'Crampas' esetén, a személynév eltérő alkalmazási körére, itt például annak kizárólag földrajzi névként való használatára utal.[288] Az olvasó önálló kutatómunkába is hiába kezd: hasztalan keresi Hohen-Cremment, vagy Swantikow-t a korabeli vagy mai német térképeken. S hasztalan kutat Geert von Innstetten báró, Crampas vagy Effi Briest valós világ-beli nyomai után. Rájuk nézve nagy valószínűséggel egyetlen hiteles adatot sem talál.

A szöveg egységes értelmezésére törekvő olvasó mindazonáltal ezekben az esetekben is követheti – s többnyire követi is – a metaszemantikai értelmezési gyakorlatot. A korabeli olvasási szokások vizsgálata alapján például nyilvánvaló, hogy a kortárs olvasók jelentős része a fikcionális nevek esetében is intuitív módon a metaszemantikai értelmezést alkalmazta.[289] A realizmus "talál-s-nem-kitalál"-esztétikájában kicsit (is) járatos, forrásismeretekkel is rendelkező (azaz reflektáltabb) kortárs olvasó ezeket a neveket Stalnaker 'Julius' példáját követő speciális névhasználatként, esetünkben az Ardenne-botrány szereplőinek *átnevezésével* alkotott tulajdonnevekként kezelte: úgy gondolta tehát, hogy a 'Geert' ténylegesen egy 'Armand Leon von Ardenne' névre keresztelt hadügyminisztériumi alkalmazottra (1848-1919), 'Effi' valójában Ardenne feleségére, a nála öt évvel fiatalabb Elisabeth Freiin von Plothora (1853-1952), 'Crampas' pedig az asszony szeretőjére, egy 'Emil Ferdinand Hartwich' nevezetű düsseldorfi bíróra (1843-1886) referál.[290] Ezen értelmezése Fontane részéről is megerősítést talált: a szerző forrásait hol kisebb, hol nagyobb mértékben megszellőztetve többeknek is felfedte, hogy "Innstetten valójában báró v. A., ezredes,

---

[286] Pl. 'Hohen-Cremmen', 'Swantikow' és 'Innstetten' vonatkozásában lásd Hehle 1998b: 407f, illetve 411f.

[287] Lásd Fontane Rosetta Franknak írt, 1895. március 24-én kelt levelét, melyben a szerző megjegyzi, hogy a család a 19. század elején kihalt. Idézi Hehle in Hehle 1998b: 407. (A cselekény 1877. nyarán kezdődik).

[288] Lásd Hehle 1998b: 490.

[289] Lásd pl. Friedrich Spielhagen *Finder oder Erfinder?* (1871) című esszéjét: "A közönség szenvedélyesen kutatja, hogy tulajdonképpen 'mi is igaz a történetből', nem esztétikai értelemben, hanem a prózai igazság kicsinyes értelmében." Spielhagen 1883/1967a: 4f. Spielhagen ezen esszéjében saját költői gyakorlatára hivatkozva amellett érvel, hogy a költőnek szüksége van modellekre, azok tulajdonságait azonban a mű *ideájából* adódó szükségszerűségeknek megfelelően megváltoztathatja." Spielhagen maximájáról Fontane többször is egyetértőleg nyilatkozik, lásd pl. Fontane 1898/1969: 250

[290] Az Ardenne-botrány és annak szereplői vonatkozásában lásd pl. Budjuhn 1985, Franke 1994, Hehle 1998: 353-358, Zimmermann 1997.

korábban huszár, most dragonyos", Effi pedig "egy Paretz környékéről származó kisasszony" stb.[291]

Felmerül azonban két probléma ezzel az értelmezéssel kapcsolatban. Elsőként is az, hogy a kifejezések elsődleges szempontú metaszemantikai értékelése Stalnaker szerint a beszélőknek az aktuális világ faktuális és szemantikai tényeire vonatkozó *téves, vagy hamis* információinak megismerésére szolgál. A korabeli olvasók jelentős része – miként az Fontane levelezéséből és önéletrajzi műveiből, valamint Spielhagen fentiekben hivatkozott *Finder oder Erfinder?* (1871) című esszéjéből is kiderül – kétségkívül így olvasta a Fontane- és a Spielhagen-regényeket: cselekményüket a valós világban játszódó, igaz történetekként kezelve[292] fel-felhívta az írók figyelmét azok faktuális tévedéseire. Fontane az *Effi Briest* megjelenését követően például több olyan olvasói levelet is kapott, melyben figyelmeztették, hogy a Pomerániából Berlinbe érkező Effinek nem a "Bahnhof Friedrichstraße"-ra, hanem a "Stettiner Bahnhof"-ra kellett volna megérkeznie; hogy a lóvasút peronja nyitott, nem pedig zárt;[293] vagy hogy az az ember, aki Effi szobáját tapétázta, semmiképp sem lehetett 'Madelung'[294] stb. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az értelmezés nemcsak az író ezen kritikákra írt válaszának – Fontane 1896. április 12-én a *Berliner Tageblatt*ban megjelentetett *Theodor Fontane über sich selbst* című cikkében a regény fikcionalitása ("schöner Schein") és igazként való elfogadása mellett érvelt,[295] – hanem (anti-platonista) intuíciónknak és eddigi gondolatmenetünknek is ellentmond: a szöveg nem hamis, hanem igaznak elfogadott állításokat tartalmaz. A probléma csak részben oldódik meg, ha módosítjuk a stalnakeri koncepciót, s azt mondjuk, hogy fikcionális szövegek esetén az elsődleges dimenzióban

---

[291] Fontane levele Friedrich Spielhagennek 1896. február 21-én. Vö: Erler/Fontane 1981b: 384f, hasonlóképpen pl. 1895. március 2-án Hans Hertz berlini kiadónak, valamint 1895. október 27-én rajongójának, Clara Kühnastnak, lásd Erler/Fontane 1981b: 358f, illetve 375.

[292] Nemsokkal *Schach von Wuthenow* című regényének folyóirat-megjelenését (*Vossische Zeitung*, 1882. július 29.-augusztus 08.) követően Fontane bosszúsan írta feleségének, hogy a tartományi *Geschichtsverein* kirándulást szervezett Wuthenowba, Schach nem létező kastélyához. Fontane Emilie Fontanenak, 1882. augusztus 28-án. Vö. Erler/Fontane 1981b: 78f.

[293] Hehle 1998d: 389.

[294] A *Von Zwanzig bis Dreißig* (1898) című önéletírásának egyik lábjegyzetében Fontane enyhe gúnnyal szól egy 'Madelung' nevű férfiről, aki *Effi Briest* megjelenését követően írt levelében hangsúlyozta, hogy a Madelungok között nem volt tapétázó, ergo Effi szobáját sem tapétázhatta egy Madelung. Lásd Fontane 1898/1968: 239.

[295] "Egy regényben semmi sem úgy van, mint ahogy látszik. A virágok másképp nyílnak, a madarak akkor dalolnak, mikor már rég tovaszálltak, és (a *Vor dem Sturm* című regényemben) a színész Fleck akkor játssza el Lear szerepét, amikor már 7 éve halott. Minden művészet szép látszat. A kérdés csak az, elfogadjuk-e igazként." Vö. Fontane 1896. A paradigmatikus példa erre az olvasási eljárásra, valamint annak írói elutasítására Thomas Mann *Buddenbrooks. Verfall einer Familie* (1901) című regényének

meghatározható értékek alapvetően az aktuális világ valós faktuális és szemantikai tényei alapján meghatározottak, és a lehetséges beszélők számára rendelkezésre álló kontextuális tények alapján igazak, hiszen ezzel a tulajdonnevek esetén csak a valós referensekre vonatkozó paradoxonokhoz jutnánk: ugyanazon alakról egyszerre több egymásnak ellentmondó, ám egyformán igaznak tételezett dolgot állítanánk (az igazság problémája).

A metaszemantikai értelmezéssel szemben megfogalmazható második problémát akkor láthatjuk, ha figyelembe veszünk egy az *Effi Briest* keletkezésével kapcsolatos kuriózumot: a mű a világirodalom azon ritka művei közé tartozik, melynek fő forrásanyagát Fontaneval *egyidőben* egy másik szerző is feldolgozta. Friedrich Spielhagen, miként azt 1896. februárjában az *Effi Briest* olvasását követően maga is megállapítja, a *Zum Zeitvertreib* (1897) című regénye megírásához "ugyanabból a forrásból merített", mint Fontane.[296] Ám az ő feldolgozásában Elisabeth Freiin von Plotho a 'Klothilde von Sorbitz', Armand Leon von Ardenne a 'Viktor von Sorbitz', Emil Ferdinand Hartwich pedig az 'Albrecht Winter' nevet kapta.[297] A metaszemantika eljárás alapján ebből a tényből az következne, hogy Effi azonos Klothilde von Sorbitz-cal, Geert nem más, mint Viktor von Sorbitz, Crampas meg ugyanaz, mint Albrecht Winter.[298] Ez pedig intuícióinknak megintcsak ellentmond (az azonosság problémája).

Vagyis: a metaszemantikai értelmezés választ ad ugyan a jelen értekezés bevezetésében feltett kérdésre *"kivel találkozott Innstetten 1877. november 14-én?"*, ám a válasszal egyidőben paradox módon felvet egy újabb kérdést is: *"Ki találkozott Otto von*

---

vehemens lübecki fogadtatása, valamint a szerző *Bilse und ich* (1906) című esszéje.

[296] Spielhagen 1896. február 20-án kelt levelében így ír Fontanenak: "Az a különös érzés kerített hatalmába, hogy ugyanabból a forrásból merítettünk. Akarom mondani: mindkettőnk motívumaként az a házassági tragédia szolgált, mely pár évvel ezelőtt történt, s mely az érintettek társadalmi pozíciója következtében meglehetős notorietásra tett szert." Majd 1896. február 21-én: "Nos gyanúm ezzel teljesen beigazolódott: mindketten ugyanabból a forrásból merítettünk. Csakhogy [...] én jól ismertem a personae dramatis, a legjobban persze az asszonyt, akivel a katasztrófa előtt, majd után is levelezésben állottam [...]." Vö. Erler 1969a: 66f.

[297] A regény a von Sorbitz házaspár szerelem nélküli házasságának negyedik évében játszódik Berlinben. A hivatalnok férje oldalán unatkozó és szórakozni vágyó Klothilde von Sorbitz magába bolondítja a jóképű és művelt, ám a társasági életben teljesen járatlan gimnáziumi tanárt, Albrecht Wintert. A pár néhányszor találkozik. Nemsokkal azután, hogy mindketten belátják, hogy (beteljesületlen) szerelmüknek nincs jövője, a feleségét magándetektívvel figyeltető bosszúszomjas férj kollégája tanácsa ellenére is párbajra hívja Wintert. A párbajban Winter meghal. Sorbitz elválik feleségétől, aki a társasági életből kiközösítve szülei lakásába költözik. A regény az ő és Winter feleségének dialógusával és a zokogó Klothilde képével zárul.

[298] Spielhagen és Fontane regényei közti összefüggésekről lásd pl. Seiffert 1964, Müller-Seidel 1975: 351-358, Grawe 1996[6]: 28-32. Fontane és Spielhagen között e regényekről folytatott levelezésről lásd Erler 1969a. (Spielhagen a művét saját esztétikai nézetei alapján 'novellá'-nak nevezi. Csak a regény ismeri a jellemek genezisét, mondja, a novella kész karakterekkel dolgozik, lásd Spielhagen 1883/1967c: 245,

Bismarckkal 1877. november 14-én?" A bevezetésben amellett érveltünk, hogy Innstetten, ellentétben a jegyzetapparátus által sugalltakkal, nem találkozhatott vele, hiszen Bismarck (1815-1898) nem is ismerte őt. Mostani vizsgálatunkkor pedig azt láttuk, hogy Bismarck nem csak Innstettennel nem találkozhatott, de valójában nem találkozott Armand Leon von Ardenne-vel sem, bár elvileg találkozhatott volna vele. Talán Viktor von Sorbitz volt az, aki 1877. november 14. havas reggelén elutazott Bismarck varzini fogadására? De hát róla meg senki nem állította, hogy aznap találkozott volna bárkivel. Be kell tehát látnunk, hogy a metaszemantikai eljárás, bár rendkívül vonzó, a fikcionális nevek elemzésekor nem alkalmazható. De akkor hogyan értjük meg a narratív irodalmi szövegek elsődleges jelentését?

A kérdés megválaszolásához tekintetbe kell vennünk egy, az eddigiekben figyelmen kívül hagyott tényt. A történeti-kritikai szövegkiadás apparátusa az eddigiek mellett arra is rávilágít, hogy az 'Innstetten' név valóban átnevezéssel, ám nem Armand Leon von Ardenne átnevezésével, hanem átnevezések hosszú sorának eredményeképpen létrejött tulajdonnév. Innstettennek Gotthard Erler és Christine Hehle általunk is elfogadott szöveggenetikai kutatásai szerint hat át/el/keresztelése volt: az első szövegváltozatban (1890 előtt) még hol a 'Hugo von Pervenitz', hol meg a 'Hugo von Treskow' nevet, az ezt követő munkafázisokban pedig (1892-1894) a 'Waldemar v. Pervenitz', a 'Waldemar v. Innstetten', a 'Ralf von Innstetten', végül pedig a 'Geert von Innstetten' neveket viseli.[299] Vegyük észre: mindezek alapján a névadást úgy is elgondolhatjuk, hogy a kauzális láncolatot nem az aktuális aktuális világban, hanem *a világhipotézis (hosszabb, vagy rövidebb időszakot igénybe vevő) megfogalmazásának,* azaz *a látszatköltés folyamatának eredményeképpen létrejött és általunk aktualisként értelmezett szövegvilágban horgonyozzuk le.*[300] Vagyis úgy gondoljuk, hogy *a*

247.).

[299] A Fontane műveinek *első* szövegkritikai szemléletű kiadását (Erler 1969) megelőző egyetlen kritikai szemléletű munka (Fritz Behrend kéziratkiadása) már említi a változatok jelentős részét. Lásd Behrend 1924: 12f. A különbség Behrend és a későbbi kiadások között az, hogy előbbi az első szövegváltozatban a 'Hugo von Pervenitz' és a 'Waldemar von Pervenitz' neveket, a későbbi szövegváltozatokban pedig a 'Waldemar von Griepenkerl', a 'Waldemar von Innstetten', a 'Ralf von Innstetten', végül pedig a 'Geert von Innstetten' neveket említi. Lásd továbbá Erler 1969b, valamint Hehle 1998a. (A korábbi két életműkiadás – a "Nymphenburger-Ausgabe" 1959-1974, illetőleg a "Hanser-Ausgabe" (1961-1997) – kézirat-kezelése vonatkozásában lásd Erler 2000).

[300] A német szövegkiadói gyakorlatban nem népszerű az a főként francia és angolszász nyelvterületen elterjedt, viszonylag új *szöveggenetikai szövegelemző iskola* (lásd jelen értekezés 158. lábjegyzetét), amely a művek értelmezésébe a szöveg keletkezésének folyamatát is bevonja. Fontane műveinek máig sincs szöveggenetikai szempontú, *a szöveg alakulásfolyamatát, a szövegváltozatok egymáshoz való viszonyát is vizsgáló és értelmező elemzése.* Fontane névadási szokásaival (a végső névváltozatokkal) szisztematikus

látszatköltésnek van egy olyan eleme – a fikcionális nevek – amely nem értelmezhető másképp, csak a világ természetének megfelelően, azaz episztemikus módon. Ezek az elemek azok, amelyek a látszatköltést látszatköltésként kitüntetik, s melyek, mint látni fogjuk, annak létrejöttére, speciális funkciójára is magyarázatot adnak. De vajon hogyan zajlik a narratív irodalmi szövegek elsődleges episztemikus értelmezése? Meghatározható-e, s ha igen, hogyan a szövegben előforduló kifejezések elsődleges intenziója az irodalmi szöveg értelmező világának nem kanonikus – hiányos és (egy- vagy) többközpontú – leírása alapján?

módon egyedül Peter Demetz és Renate Böschenstein foglalkozik. Lásd Demetz 1964, Böschenstein 1996a, 1996b.

4.2. Az episztemikus értelmezés, a kontingencia és a szükségszerűség

A kérdés megválaszolásához tekintsük elsőként a kifejezések egy *kanonikus leírás* függvényében történő elsődleges értelmezését. Chalmers javaslata szerint egy kifejezés elsődleges értékelésének első lépéseként az értelmezőnek egy "gondolatkísérlet során" a *V* központosított lehetséges világ központjába kell képzelnie magát és el kell gondolnia, hogy az adott világ az ő aktuális világával azonos. Ezt követően a kifejezések értékelése két részfeladatra bomlik. 1. Mivel a kifejezések elsődleges intenziója ezen értelmezés szerint az adott aktuálisként tekintett világra meghatározott, ezért az értelmező első feladata *a világ rekonstruálása*, vagyis annak meghatározása, hogy milyen az az episztemikusan lehetséges világ, amely *D*-nek megfelelően fennáll. 2. Csak ezt követően kerülhet sor az értelmezés második lépésére, az adott kifejezés elsődleges *értékelésére*. Az elsődleges értékelés során az értelmező az aktuális világra vonatkozó információk egy releváns részhalmazának birtokában a priori módon, azaz kizárólag racionális (kondicionális) képességeire és fogalmakra támaszkodva is ki tudja deríteni a kérdéses kifejezések elsődleges intenzióját. Tekintsük például az 'Alkonycsillag azonos a Hajnalcsillaggal' állítást. Egy aktuálisnak tekintett központosított világban, ahol az esti égbolt legfényesebb csillaga egy, a Föld körül keringő szatellit, a Vénusz bolygó pedig csak reggel látható, a kijelentésben szereplő 'Alkonycsillag' elsődleges intenziója a világban, és minden onnan elérhető tényellentétes világban a szatellitet, a 'Hajnalcsillag' pedig a Vénuszt fogja kijelölni. Ez az intenzió, mint mondtuk, Chalmers szerint nagyjából megegyezik azzal *a kognitív szempontból releváns* információhalmazzal, amelyre a beszélőnek a mindennapi nyelvhasználat során a szatellit és a Vénusz azonosításához szüksége van.[301] Hogy módosul ez az értékelés nem kanonikus leírás esetén?

Könnyen belátható, hogy az értékelés lépései hiányos és (egy- vagy) többközpontú leírás esetén sem változnak. A narratív irodalmi szövegek elsődleges értékelése ugyanebből a két részfeladatból: az aktuális világ (szövegvilág) rekonstruálásából, és a kifejezéseknek e világ viszonylatában történő értékeléséből áll. A leírás nem

[301] A példát Chalmers említi. Vö. Chalmers 2002a/m. 2003: 77. A kétdimenziós szemantika minden képviselője hangsúlyozza, hogy a kétdimenzionalizmus *szemantikai pluralizmussal* jár együtt, azaz előfordulhat, hogy különböző beszélők más és más elsődleges intenziókat adnak meg az egyes kifejezések jelentéseként.

kanonikussága következtében mindazonáltal a feladatok tartalma lényegesen módosul. 1. Az első feladat a *V' szövegvilág rekonstruálásához* kapcsolódik. Mivel *D* hiányában az értelmező nem ismeri *V* központját, a szövegvilág rekonstruálása során elsőként *V'* központjába, illetve központjaiba – a különbözőképpen fokalizált itt-és-most-énközpontok helyébe – kell képzelnie magát, s el kell tudni gondolnia, hogy milyen lehet az a *V'* (*V'1*, *V'2*, *V'3* stb.) világ, mely az adott figuralizált (vagy figuralizálható) *K* (*K1*, *K2*, *K3* stb.) kijelentésszubjektum szerint a) fennáll, azaz *aktuális*, fennállhatna, azaz *tényellentétes*, nem állhat fenn, azaz *lehetetlen* (*K* aletikus világai). Ezen világok rekonstruálásakor az értelmező a leírásnak a kanonikus leírással való összeegyeztethetősége következtében kiindulhat abból a feltevésből is, hogy a leírás által megnevezett és ábrázolt dolgok ezen általa nem ismert leírásnak megfelelően valóban léteznek, a nekik tulajdonított tulajdonságokkal pedig valóban bírnak. Azaz az *Effi Briest*-re visszatérve: a mű olvasásába kezdő értelmezőnek azt kell gondolnia, hogy van egy (nagy valószínűséggel *D*-re fokalizált és nem figuralizált) kijelentésszubjektum,[302] akinek a helyébe lépve el kell fogadnia, hogy az aktuális világban van egy falu, mely – akármilyen attribútumokat is "konnotál" – biztos, hogy falu, ahogy az is bizonyos, hogy 'Hohen-Cremmen' a neve és van egy főutcája; az értelmező nem kételkedhet abban sem, hogy a főutca – legyen bármilyen is – valóban főutca, ahogy abban is bizonyos lehet, hogy az utcában áll egy udvarház, mely – legyen bár sárga vagy fehér, díszes vagy puritán, tíz- vagy tizenötszobás stb. – valóban udvarház; stb. Nyilvánvaló azonban, hogy e gyakorlattal kapcsolatban a 18. század közepétől – az ábrázolás eszközei közötti kongruencia megszűnésétől[303] – kezdődően felvetődik egy klasszikus ismeretelméleti probléma: Vajon melyik kijelentésszubjektum világa azonos a valóban aktuálissal? Melyek a világban ható, valamennyi szereplőre érvényes modális korlátozások? Mi dönt

[302] Hagyományosan: "*személytelen mindentudó elbeszélő*". A 19. század 2. felének európai irodalmában járatosabb olvasó valószínűsítheti, hogy a mű elején megszólaló hang egy "mindentudó" és alakot nem öltött elbeszélőhöz tartozik. A 19. század közepén a szerzők többsége Franciaországban (Flaubert), Angliában (James), Németországban (Spielhagen, Fontane, Raabe) és Oroszországban (Turgenyev) egyaránt egy új, "*objektív*" – a történéseket nem kommentáló, hanem megfigyelő – elbeszélő mellett érvelt. Vö. Vogt 1998[8]: 42-45. Az "objektivitás törvényéről" (Gesetz der Objektivität) lásd Spielhagen 1883/1967b, hasonlóan Fontane 1882/1963. Spielhagen *objektivitás-elméletéről*, valamint Flaubert *"impassibilité"-ideáljáról* és James *szcenizáló módszeréről* (scenic-method) lásd Bauer 1997: 74-89, valamint Becker 2003: 91, 127f.

[303] Lásd Kayser 1954/m. 1998: 175, 181. Kayser álláspontja szerint *a modern európai regény* többek között az elbeszélő által a figuráról adott és a figura által önmagáról adott kép jelentéstartalma közti tökéletes megfelelés megszűnésével jön létre. A modern német regény első reprezentánsa Wieland *Abenteuer des Don Sylvio* (1766) című műve.

a kijelentések "hiteles", vagy "nem hiteles" voltáról? *A kérdés a szöveg szemantikai értelmezésének szintjén nem megválaszolható.*

2. A szövegértelmezés második lépése ebben az esetben is *a jelentések meghatározása*. De vajon értelmezhető-e a szöveg egy általa csupán részlegesen ábrázolt többközpontú világ függvényében? Az eddigiekben azt mondtuk, hogy a leírás hiányossága következtében úgy tűnik, hogy az értelmezőnek nem áll elegendő információ a rendelkezésére a szövegvilág teljes rekonstruálásához, következésképpen sem az indexikus kifejezések extenzióinak, sem a tulajdonnevek referenseinek azonosítását nem tudja teljes bizonyossággal elvégezni. Mondhatja ugyan, hogy Effi Briest "Luise von Belling és von Briest egyetlen gyermeke"[304], hogy von Crampas őrnagy a "kessini népfölkelő-parancsnok",[305] hogy báró Geert von Innstetten "Luise von Belling volt udvarlója, aki kikosarazása után 18 évvel feleségül vette volt szerelme 16 éves – és mindenben a mamára emlékeztető – leányát",[306] hogy Bismarck herceg "Innstetten magas rangú pártfogója",[307] egy másik értelmező meg ugyanily jogosan érvelhet amellett, hogy Effi "Annie von Innstetten barna hajú édesanyja",[308] Crampas "Effi csábítója", Innstetten pedig "az Innstetten család utolsó sarja",[309] esetleg "Bismarck egyik kegyeltje"[310] vagy "Crampas önvváddal küszködő gyilkosa":[311] a leírás hiányossága következtében mindkét értelmezőnek tudatában kell lennie annak, hogy ezeket *a számukra kognitív szempontból relevánsnak tűnő elsődleges intenziókat a világra vonatkozó teljes információhalmaz birtokában talán másképpen határoznák meg*. Mindezeket úgyis megfogalmazhatnánk, hogy a kanonikus leírás hiánya következtében az egyes értelmezők által a szöveg kifejezéseinek tulajdonítható elsődleges intenziók egyformán *kontingensek*, azaz egyik értelmező által meghatározott szemantikai érték sem relevánsabb a többinél; mindegyikről elképzelhető továbbá az is, hogy egy, az aktuálisnak tekintett világból elérhető tényellentétes világban már nem alkalmas az adott individuum/objektum

---

[304] Lásd pl. *Effi Briest*: 10, 11f.
[305] Ua: 112, 121. Az eredetiben "Landwehrbezirkskommandeur", azaz "kerületi nemzetőr-parancsnok". A 'Landwehr' egy adott közigazgatási kerület (Regierungsbezirk) hadkötelezettjeiből álló katonai szervezet, mely Poroszországban a napóleoni háborúk idején épült ki. Lásd Hehle 1998b: 448. Vas István fordítása inkább az önkéntesekből álló hadtestek parancsnokának, azaz a 'Landsturmkommandeur' kifejezésnek felel meg.
[306] Pl. *Effi Briest*: 112, 121. Effi "egészen a mamája", vö. ua: 235, 214.
[307] Pl. ua: 11, 12.
[308] Pl. ua: 135, 125.
[309] Ua: 11, 13.
[310] Pl. ua: 73, 79; 135k, 146.
[311] Pl. ua: 304-308, 336-341.

azonosítására. Példánknál maradva: könnyen el tudjuk gondolni, hogy az általunk rekonstruált szövegvilágból elérhető tényellentétes világok valamelyikében Crampas nem őrnagy, hanem parancsnok, hogy Innstetten a válás után lelkifurdalás nélkül él, míg meg nem hal, Effi pedig éppoly szőke, mint Hanna Schygulla Rainer Werner Fassbiner *Fontane Effi Briest* (1974) című, a regény alapján készült filmjében.[312] Valóban úgy tűnik tehát, hogy a leírás nem-kanonikussága következtében a mű elsődleges értelmezése az irodalomtudomány szempontjából nem vezet kielégítő eredményre: az értelmezés *az elsődleges intenziók esetlegességének, az interpretáció ellenőrizhetetlenségének* kimondásával véget ér.

De vajon valóban meg kell-e elégednünk ezzel az eredménnyel? Valóban nem mondhatunk többet egy narratív irodalmi szövegről kontingens információkon alapuló szubjektív meglátásoknál? Ezért lenne az epikus szerző minden fáradozása? Azért a (többnyire) hosszas konstrukció, hogy a létrehozott episztemikusan lehetséges központosított világok kontingens ismeretek kifejezésére szolgáljanak csupán? Ennek mind intuíciónk, mind az esztétikai és az irodalomelméleti hagyomány ellentmond. Az (anti-platonista) esztétikai és poétikai gondolkodás a fikcionálisnak tekintett irodalmat az antikvitástól kezdve az 'igazság' és az 'általános' fogalomkörével, végső soron tehát az *ismeretérték*,[313] azaz a *'szükségszerűség'* fogalmával kapcsolta össze.[314] A realista esztétika és a realista programatika[315] elméletalkotói szerint például a szerző feladata

---

[312] A teljes cím: *Fontane Effi Briest oder "Viele, die eine Ahnung haben von ihren Möglichkeiten und ihren Bedürfnissen und dennoch das herrschende System in ihrem Kopf akzeptieren durch ihre Taten, und es somit festigen und durchaus bestätigen".* Az *Effi Briest* Fontane legtöbbször megfilmesített regénye. Fassbinderen kívül Gustaf Gründgens (*Der Schritt vom Wege*, 1939), Rudolf Jugert (*Rosen im Herbst*, 1955/56) és Rudolf Luderer (*Effi Briest*, 1969) is elkészítette a maga verzióját. Lásd még jelen értekezés 462. lábjegyzetét. A megfilmesítések és a regény közti különbségekről lásd Eva M.-J. Schmidt *War Effi Briest blond?* című tanulmányát, Schmidt 1989.

[313] A fenti megállapítással tehát arra utalunk, hogy az egy adott kultúrkörön belül (bizonyos kritériumok alapján) irodalminak tekintett szövegeket az irodalomtudomány többnyire ismeretértékkel bíró szövegként tartja számon. Ismeretértéket pedig csak a *szükségszerű* hordoz.

[314] E tekintetben a posztmodern gondolkodás sem kivétel. Teoretikusai nem vonják kétségbe a gondolkodás szükségszerűségét, csak annak pontját már nem a természettudomány létében találják meg, hanem a létezésben. A művészet, a filozófia egyaránt a szakma gyakorlásához tartozó előfeltevésekre – "mi az elgondolhatatlan", "mi az ábrázolhatatlan" stb. – kérdez rá. Lásd pl. Foucault 1966/m. 2000: 360-367, valamint uő: 1984, illetve Lyotard 1979/m. 1993.

[315] A realizmus *programatikus* irányzatként való felismerése Friedrich Sengle irodalomtörténész érdeme, lásd Sengle 1971. A tézis részletes kifejtését és bizonyítását Rudolf Helmstetter végzi el a *Die Geburt des Realismus aus dem Dunst des Familienblattes* (1997) című művében. Helmstetter meglátása szerint a realizmus koncepciója egyrészt a kortárs családi lapokban – *Die Grenzboten* (1841-1922), *Deutsches Museum* (1851-1867), *Unterhaltungen am häuslichen Herd* (1852-1853) stb. – a romantika, a naturalizmus, a junges Deutschland stb. szerzőiről folyó polémiákban, másrészt pedig e folyóiratok mediális feltételrendszerének keretein belül, illetve olvasóközönségük elvárásainak megfelelően formálódott. Helmstetter 1997: 235-272.

abban áll, hogy az átláthatatlannak és kaotikusnak tűnő prózai világot[316] átszellemítse ('verklären', 'idealisieren', 'läutern'),[317] azaz a) megtisztítsa a zavaró, véletlenszerű, kontingens elemektől,[318] majd b) a világ kontingenciától megtisztított lényegiségeit,[319] illetve az ezen lényegiségek között fennálló szükségszerű összefüggéseket – a dolgokban rejlő, és számunkra soha el nem érhető tökéletes rendet[320] – a befogadók számára is láthatóvá tegye.[321] Nyilvánvaló tehát, hogy egy, a kontingencia fogalmát, a jelentések szubjektív pluralizmusát, a konstrukció lezáratlanságát – s így a szöveg megváltoztathatóságát sugalló – elemzés *használható ugyan a mindennapi (átlag)olvasói gyakorlatban*, egy tudományos igényű elemzés számára azonban aligha elfogadható.

A probléma egy lehetséges megoldásához úgy juthatunk el, ha a fikcionális világok elméletének teoretikusaihoz hasonlóan elfogadjuk azt az intuíciónk által is támogatott – s az értelmező irodalomtudomány szerző-fogalmában a 18. század óta jelen lévő – meglátást, miszerint a szerző a világalkotás során *intenciója szerint létrehozza és ábrázolja mindazt, ami a szöveg adekvát – a szövegalkotás céljának megfelelő – értelmezéséhez szükséges.*[322] Ekkor az interpretáció során kiindulhatunk abból a feltevésből is, hogy a szerző által, a szerző sajátos, látszatköltő eszközeivel (elbeszéléssel) létrehozott többközpontú és (*V* viszonylatában) hiányos szövegvilágban lévő entitások tulajdonságaik és viszonyaik (attribútumaik)[323] ábrázolása révén

---

[316] A világ *prózaiságának* fogalmát (valamint azzal összefüggésben *a művészet végé*nek tézisét) a realista esztétika Georg Wilhelm Friedrich Hegeltől örökölte. Lásd Hegel *Vorlesungen über die Ästhetik* 1. kötetét. Hegel 1835/é.n. /m. 1980. A fogalom átörökítésében Friedrich Theodor Vischer, Hegel tanítványa játszott nagy szerepet. Lásd Vischer 1857.

[317] A 'Verklärung' és az 'Idealisierung' esztétikai fogalma vonatkozásában lásd jelen értekezés 16. lábjegyzetét. A realista programatika fogalomértelmezése kapcsán lásd pl. Schmidt 1856/1997², Fontane 1853/1963: 13; 1855/1963, illetve Fontane/Erler 1981b: 103 – Fontane itt az "eszményítő szépségfátyol" szükségszerűségéről beszél –, Keller 1858/1940: 181f, valamint a Gerhard Plumpe által kiadott szöveggyűjtemény vonatkozó fejezetét, Plumpe 1997²b: 91-160.

[318] Lásd pl. von Kirchmann 1868/1997²: 75f.

[319] Julian Schmidt a 'realizmus' fogalmát a *Der neueste englische Roman und das Prinzip des Realismus* (1856) című írásában Goethe és Schiller közt az "ősnövényről" ("Urpflanze") folytatott vita bemutatásával világítja meg: Nem követ el hibát az, mondja, aki a valós realizmust idealizmusnak tartja, hiszen a valóság, miként azt Goethe is látta, a dolgokban rejlő ideával azonos. Goethe azért nevezi magát realistának, "mivel számára az ideák realitással bírnak [...]. Az ősnövényt sehol nem látta, nem is láthatta, hiszen az nem létezik abban az értelemben, amelyet létezésnek szokás nevezni; szelleme által a növényről rajzolt kép azonban nagyobb bizonyosságot jelentett számára érzékeinél." Vö. Schmidt 1856/1997: 119f.

[320] Lásd pl. Vischer 1857. A koncepció szemiotikai értelmezéséről lásd Hubig 1998: 1472.

[321] Otto Ludwig szavaival: A teremtő fantázia által létrehozott világban az összefüggések jobban láthatók, mint a valóságban. E világ olyan *egész*, "melyben a szükségszerűség és az egység nem csak jelen van, hanem látható is." Ludwig 1871/1997²: 148f.

[322] "Az értelmező irodalomtudomány szerzőfogalmában a tökéletesség feltételezése éppúgy bennefoglaltatik, mint a teológusok Isten-fogalmában." Vö. Bernáth 1990: 107.

[323] Az 'attribútum' fogalma vonatkozásában lásd jelen értekezés 152. lábjegyzetét.

"teljességükben" meghatározottak, azaz explicit vagy implicit módon *minden releváns tekintetben adottak*. Ezen értelmezés szerint tehát a szövegvilág *D'* nem kanonikus leírásának a *D* kanonikus leírás viszonylatában megmutatkozó hiányosságai *nem fogyatékosságok*, hanem – miként arra a 'hiányosság' az irodalomelmélet kontextusában meghatározott fogalmi hálójának bemutatása során rámutattunk – részben (kvantitatív módon) a nyelv és a befogadás korlátaiból adódó, részben pedig (kvalitatív módon) a szerzőnek a nyelvésztől eltérő speciális céljaiból származó *szükségszerűségek*,[324] amelyek a költői világalkotás lezártságának összefüggésében már nem hiányosságként, hanem *(relatív) teljességként* gondolhatók el.[325] Ezen feltevés szerint tehát a *D'* nem kanonikus leírás megfogalmazásakor a szerző tudatosan szelektál, azaz *eltekint a világalkotás célja szempontjából kontingens információk ábrázolásától*, és csak e cél kifejezésre juttatása tekintetében *relevánsnak, azaz szükségszerűnek* vélt dolgok ábrázolására koncentrál. De mit jelent itt a 'szükségszerűség'? S mi lehet maga a cél?

A kétdimenziós modális szemantika keretelmélete világosan definiálja a szükségszerűség fogalmát. Braddon-Mitchell, Chalmers, Humberstone, Jackson, Stalnaker, Yablo és mások szerint *egy S mondatpéldány akkor és csak akkor szükségszerű, ha másodlagos intenziója szükségszerű, azaz az aktuálisnak tekintett világból elérhető valamennyi metafizikailag lehetséges (tényellentétes) világban igaz.*[326] Ezért ha az elsődleges intenziók tekintetében a fentiekben kifejtett módon gondolkodunk, és abból indulunk ki, hogy egy szöveg a szerző intenciója szerint csak a megértése szempontjából releváns, azaz kognitív jelentőséggel bíró információkat tartalmazza,[327] akkor azt kell mondanunk, hogy a szerző intenciója szerint *a költői világalkotás*

---

[324] Lásd jelen értekezés 3.2.1. fejezetének összefoglaló passzusait.

[325] A 'teljesség' ebben az értelmezésben tehát *viszonylagos* (az adott szövegvilágra vonatkoztatott) *teljességet* jelent. Hasonlóképpen Kutschera 1976: 23 és Orosz 2003: 53k.

[326] Braddon-Mitchell 2004, Chalmers 2002a/m. 2003, Humberstone 2004, Jackson 1998, Stalnaker 2003, Yablo 1999.

[327] Bevezetőnkben erre a *'kompozitórikus motiváltság'* fogalmával utaltunk, lásd jelen értekezés 17. lábjegyzetét. Érdekes egybeesés, hogy a 'kompozitórikus motiváltság' fogalmát bevezető Tomasevszkij (nála: 'szerkezeti motiváció') a szöveg "művészi egységének" bemutatására hasonló példát hoz, mint Fontane. Tomasevszkij: "A fabulában egyetlen kelléket sem szabad kiaknázatlanul hagyni, és a fabuláris szituációt is módosítania kell minden epizódnak. Erről a motivációról beszélt Csehov, amikor azt hangoztatta, hogy ha az elbeszélés kezdetén egy falból kiálló szöget említenek, akkor az elbeszélés végén a hősnek erre fel kell akasztania magát." Lásd Tomasevszkij 1925/1985 /m. 2001: 277. Fontane: "Gustav Freytag ezen részletek mestere. A mű [*Soll und Haben* – Sz.E.] első kötetében nem vernek be egyetlen egy szöget sem anélkül, hogy arra a harmadikban ne akasztanának valamit, egy kabátot, vagy egy embert, és az a kék olajfestékbödön, amiből Karl Sturm a társzekereket festi, a későbbiekben ugyancsak jelentésre tesz szert." Vö. Fontane 1855/1963: 219. A realista regényszerzők konstrukciós technikái vonatkozásában lásd Plumpe 1996b.

lezártságának összefüggésében valamennyi ábrázolt attribútum releváns és szükségszerű, ami azt jelenti, hogy az ábrázolt entitás velük nemcsak a szövegvilágban, hanem *a szövegvilágból elérhető valamennyi tényellentétes világban is bír.* Ennélfogva a narratív irodalmi szöveget alkotó kifejezések elsődleges intenziójának meghatározásakor az olvasó tevékenysége az elbeszélés eszközével létrehozott fiktív tárgyak és alakok, valamint az ábrázolt attribútumok összekapcsolására,[328] egyrészt tehát a szövegvilág rekonstruálására, másrészt pedig a szövegnek ezen rekonstruált világ függvényében történő elsődleges értelmezésére irányul. *A kifejezések intenziói ebben az összefügésben a szükségszerűnek tételezett attribútumok teljes nyalábjaiként rekonstruálhatók.*[329] Mivel az olvasó a rekonstrukció során kiindulhat abból a feltevésből is, hogy az ábrázolt entitások nem ábrázolt tulajdonságai kontingensek – azaz elvileg (a szövegkoherencia által behatárolt módon) bármik lehetnek –, ezért a szöveg értelmezése során elfogadható, ha az *indexikus kifejezések* értelmezésekor a már meglévő, kultúra-specifikus referenciamintáiból indul ki, s azok leírásait a szöveg szükségszerű információi alapján korrigálja. A szöveg ezen, többnyie akaratlan – Iserrel (Husserllel) szólva: "passzív" tudattevékenységhez kötődő – kiegészíthetősége így, miként azt feljebb már megelőlegeztük, a szöveg hosszabb időtartamokat és kulturális határokat átívelő értelmezhetőségének (a többé-kevésbé ismerős fikcionális világ szemiotizálásának (Semiotisierug)) feltételeként funkcionál.[330]

A szükségszerűség fogalma azonban nemcsak ezen a szinten, a szöveg szemantikai értelmezésének szintjén, hanem egy erre a szintre épülő mgasabb szinten, a szöveg – miként azt Ricoeurrel és Bernáthtal nevezni fogjuk – *magyarázatának szintjén is meghatározható.*[331] Ehhez azt kell belátnunk, hogy az elbeszélés által az egyes entitásoknak tulajdonított attribútumok *időben nem állandók.* A klasszikus logika és az örök ideák világainak *változatlan és statikus objektumaival* szemben a narratív irodalmi szövegekben ábrázolt *entitások* a temporalitás szempontjából többnyire *dinamikusak.*[332]

---

[328] A 'fiktív tárgy' és 'fiktív alak' fogalmai vonatkozásában lásd jelen értekezés 217. lábjegyzetét.

[329] Hasonló eredményre jut Ruth Ronen is, aki szerint egy fiktív entitás meghatározása a szöveg végével zárul le és a név attribútumokkal való feltöltésével zajlik. Ronen ezt *'textuális definitálás'*-nak (textual definitization) nevezi. Ronen 1994.

[330] A 'passzív szintézis' kapcsán lásd jelen értekezés 249. lábjegyzetét. Az egyfajta kulturális praxisként, új világszegmensek kódolásaként értett 'szemiotizálás' fogalma vonatkozásában lásd Posner 2003: 59.

[331] Ricoeur 1970/m. 1990, Bernáth 1978, 1990.

[332] Lásd Lubomir Doležel világtipológiáját. Doležel a világokban ható erő alapján három világtípust különböztet meg: az állapotok világait (pl. a klasszikus logika világmodellje); a természeti erők világait (a természettudományok világmodelljei); és a cselekedetek világait (narratív irodalmi szövegek által ábrázolt

Minden szövegvilágban van legalább egy *szubjektumként* (itt-és-most énközpontként) is megformált (figuralizált és individualizált) entitás – egy *K* kijelentésszubjektum –, és többnyire van egy – *K* világának részét képező – *O objektum* is, melyek e V'_K világ két különböző t_1 és egy azt követő t_2 állapotában legalább egy tekintetben *megváltozott tulajdonságokkal* bírnak, azaz egy *x*, illetőleg egy *y* tulajdonság vagy a) *megvonódik* tőlük, vagy b) *ellenkező előjelűvé* változik, vagy pedig c) nekik *"tulajdonítódik"*.[333] Ha a változásrelációt nyíllal ($\rightarrow$) jelöljük, akkor e változások szimbólumokkal így ábrázolhatók:

a) $V'_{K\,t1}(Kx) \rightarrow V'_{K\,t2}(K)$ ---- $V'_{K\,t1}(Oy) \rightarrow V'_{K\,t2}(O)$

b) $V'_{K\,t1}(K_{+}x) \rightarrow V'_{K\,t2}(K\text{-}x)$ ---- $V'_{K\,t1}(O_{+}y) \rightarrow V'_{K\,t2}(O\text{-}y)$

c) $V'_{K\,t1}(K) \rightarrow V'_{K\,t2}(Kx)$ ---- $V'_{K\,t1}(O) \rightarrow V'_{K\,t2}(Oy)$.

Ebben az összefüggésben a szükségszerűség nemcsak az attribútumokkal-való-bírás szükségszerűségére, hanem a világ két időállapota között a kijelentésszubjektumoknak tulajdonítható *attribútumokban bekövetkező változás* (a $\rightarrow$ jelölt folyamat) *modusára, azaz a változás szabályszerűségekből* való levezethetőségére, illetve szabályszerűségek kontextusában való értelmezhetőségére is utal. Mivel e szabályszerűségek időbeli változásokat indukálnak, *a kétdimenziós szemantika apparátusa segítségével immár nem megragadhatók*, s *csak a narratológia kontextusán belül, a látszatköltés (mimézis, világalkotás) fogalomkörébe tartozó cselekményszövés, valamint annak tárgya, a cselekmény fogalma segítségével magyarázhatók.*

A narratológiai iskolák egy jelentős része ugyanis szintén foglalkozik az attribútumváltozás kérdésével.[334] Közülük többen a narratív szövegek más szövegtípusoktól megkülönböztető univerzális sajátosságát épp a szövegek által ábrázolt kijelentésszubjektumok – a továbbiakban: *szereplők* (és *elbeszélők*) – egyes tulajdonságaiban bekövetkező változások, vagyis egy kronológiailag is rekonstruálható és (a cselekmény egységében) egészként értelmezhető *történet* (fabula, histoire,

---

világok). Doležel 1998: 31f.

[333] Még Robert Musilnak a tulajdonság-nélküliség állapotát – az ún. "másik állapotot" – tematizáló művében, a *Der Mann ohne Eigenschaften* című regényben is szükség van a tulajdonságokkal való bírás állapotának ábrázolására. Musil ezt egyrészt egy, a történet menetébe ágyazott történetnek, Ulrich előtörténetének, az analeptikus ábrázolásával, másrészt pedig Bonadeának az ellentételező bemutatásával oldja meg. Lásd Horváth 2001.

[334] A 'narratológia' terminussal Manfred Jahn definícióját követve egy elméleti pozícióra, a francia strukturalista hagyományra is utalunk. Jahn 1998: 29. A fogalom hazai, német, francia és angolszász használatáról lásd Orosz 2003: 10k.

Geschichte)[335] meglétében látják.[336] A továbbiakban mi is hasonló módon járunk el. Käte Hamburger koncepciója alapján – az ábrázolt objektumok az itt-és-most-énközpontok szimbolikus jelentéssel bíró tapasztalati- és élménymezőjének részeként konstruáltak, attribútumaikban bekövetkező változások ezért a szereplői attribútumok változásrelációinak viszonylatában értelmezhetők – a történet fogalmát a szereplők vonatkozásában definiáljuk, azaz a szereplők attribútumaiban bekövetkező változás kronologikus rekonstrukcióját *eseménynek*, az időrendben rekonstruált eseménysorokat pedig *történetnek* nevezzük,[337] és mindkét fogalmat a *'cselekmény'* (praxis), illetőleg a *'cselekményszövés'* (mimézis praxeos) Arisztotelész *Poétiká*-ja (*Peri poiétikész*, i.e. 4. sz.) alapján értelmezett – a 'történet' és a 'szükségszerűség' közti kapcsolatot megvilágító – fogalmai összefüggésében explikáljuk.[338] A 'történet' (müthosz) ebben az értelmezésben események (pragma) olyan – a mimézis (látszatköltés) részét képező, tehát a szerző általi – elrendezése folytán jön létre, ahol az elrendezést egy *a kezdet, közép és vég tekintetében teljes (holos) és lezárt* (teleiosz) – *azaz a szükségszerűség vagy valószínűség alapján szabályozott – cselekmény* (praxis) *létrehozására irányuló cselekményszövés* (e ton pragmaton szüsztazisz) határozza meg.[339] Eszerint tehát a világalkotás (mimézis)

---

[335] Lásd jelen értekezés 101. lábjegyzetét.

[336] Az *elemi narratív struktúrának* (az elbeszélés minden fajtájában érvényesülő közös elemnek), valamint a *narratív irodalmi szövegek elemi struktúrájának* a leírására természetesen több modell is létezik. William Labov és Joshua Waletzky *az elemi narratív struktúrát* legalább két egymásra következő esemény kronologikus ábrázolásaként, Gerald Prince pedig legalább két valós vagy fiktív esemény vagy szituáció időben egymást követő ábrázolásaként definiálja. Claude Bremond a történetet/eseményt mesélő *narratív irodalmi szövegek* elemi struktúráját *elágazásos (modális) struktúraként*, azaz egy kiinduló állapottól (situation initiale), a kiinduló állapotban rejlő lehetőség megvalósulásával, vagy elmaradásával létrejött – és új lehetőséget nyitó – záró állapotig (situation finale) tartó szekvenciaként; Bernáth Árpád és Csúri Károly figurák és tulajdonságok rendezett n-jeiből felépülő, értékminőségeket ábrázoló cselekmény-állapotok - egy kiinduló és egy záró állapot - között bekövetkező *változásrelációként*; Jurij M. Lotman a hős *határátlépéseként*, azaz két, komplementer tulajdonságokkal felruházott szemantikai mező között húzódó, alapértelmezésben átjárhatatlan határ átlépéseként; Gérard Genette – Todorov 1971/a. 1977 alapján – egy eseményt reprezentáló *alanyi-állítmányi-struktúra* kibővítéseként, Mike Bal az *"X meséli, hogy Y látja, hogy Z cselekszik valamit"* séma segítségével, Paul Ricoeur pedig az "*X* teszi *a*-t ilyen és ilyen körülmények között, számot vetve azzal, hogy *Y* teszi *b*-t azonos vagy eltérő körülmények között" képlettel határozza meg stb. Labov és Waletzky 1973, Prince 1973. Propp 1928/m. 1995[2]: 33-66, itt: 29, Bremond 1964/n. 1972, Bernáth 1990, Csúri 1980, Lotman 1970/n. 1973: 341, Bal 1981, itt: 45, Ricoeur 1983/m. 1999, itt: 261, Genette 1972. A kérdés vonatkozásában lásd még Orosz 2003: 47-51.

[337] Az 'esemény' (Ereignis) és a 'történet' (Geschichte) vonatkozásában vö. Martinez és Scheffel 1999: 25. A szerzőpáros az *'esemény'* fogalma mellett a strukturalista tradíciót követve (Tomasevszkij, Mukařovsky, Bremond, Doležel stb.) – a "legkisebb tematikus egység" jelentéssel a *'motívum'* fogalmát is használja. Mi a *motívum* fogalmával Bernáth Árpád után szövegbelső ismétlésstruktúrákra utalunk.

[338] Arisztotelész poétikáját a tragédiára vonatkoztatva fejti ki. Mivel azonban az eposz szerinte ugyanazon alkatelemekből áll mint a tragédia, azzal a különbséggel, hogy a tragédia két olyan elemet is tartalmaz, melyeket az elbeszélő szöveg nem (látványt és éneket), így a tragédia első négy eleméről megfogalmazott tézisek az epikus szövegre is érvényesek. Lásd Bernáth 1979/1998, valamint Ricoeur 1984/n. 1989.

[339] A 'cselekmény' értelmezése vonatkozásában lásd Bernáth 1979/1998, a 'cselekményszövés' (mise en

részét képező cselekményszövés az, ami, miközben történetté alakítja az eseményeket, az események (meglepő) fordulatokkal átszőtt egymásrakövetkezésének (szintagmatikus rendjének) látszólagos esetlegességét egy a *történet végpontjából adódó, és többnyire csak onnan belátható* (a cselekmény szintjén érvényesülő) szükségszerűségbe ágyazza.[340] Ez a végpontból visszafelé ható szükségszerűség eredményezi, hogy a világ modális korlátozásai – a) az aletikus modusok (*lehetséges, lehetetlen, szükségszerű*), b) a *deontikus* modalitások (*megengedett, tilos, kötelező*), c) az axiológiai modalitások (*jó, rossz, indifferens*) és d) az episztemikus modalitások (*tudott (verifikált), nem ismert,* a *hit tárgyát képező*[341]) – között zajló, kontingensnek tűnő események egymásutánja szükségszerűként értelmezhető.[342] Ezeket a cselekmény szintjén érvényesülő, a történet szintjén végbemenő változásokat megalapozó (és modelláló) szabályszerűségeket Bernáth Árpád és Csúri Károly terminológiájával a szöveg *magyarázó elméletének* részét képező *konstrukciós szabályoknak* nevezzük és megkülönböztetjük a cselekményszövés szintjén érvényesülő, az események szintagmatikus elrendezését irányító és fokalizáltságának módját meghatározó – általunk a magyarázó elmélet másik

---

intrigue) fogalmának bevezetése kapcsán pedig lásd Ricoeur 1983/m. 1999: 274-284, uő: 1984/n. 1989: 54-. Ricoeur a 'mimézist' itt nem *látszatköltésként*, hanem *színlelésként*, azaz *a fikció mintha-birodalmának* létrehozásaként (lásd ua: 274) határozza meg. Nézeteit ezért ezen a ponton Hamburger szellemében koncepciónkhoz igazítjuk. A korrekciónak meglátásunk szerint nincs kihatása Ricoeur érvelésére, vagy koncepciójának egyéb elemeire, mi több, az a referenciáról alkotott elképzeléseinek sokkal inkább megfelel, lásd Ricoeur 1972/n. 1997, valamint uő. 1975/m. 1999.

[340] Lásd Ricoeur 1983/m. 1999: 278k. Arisztotelésztől eltérően Ricoeur a cselekményszövésnek ezt a tulajdonságát a 'szükségszerűség' mellett az *'idő'* fogalmával is összekapcsolja. Tétele szerint az elmesélt történetnek a végpont felőli megtapasztalhatósága az idő megtapasztalásának új minőségét tárja föl: Miközben ugyanis kiolvassuk a kezdetből a befejezést, a befejezésből meg a kezdetet, "magát az időt tanuljuk olvasni – visszafelé." (Ua: 280). A konfigurált időnek ez a tapasztalata az, amely – miközben előfeltételez egyfajta előzetes (prefigurális) időtapasztalást –, megalapozza saját (újszerű, egzisztenciális, refiguratív) időtapasztalásunk. Ricoeur *Temps et récit I-III.* (1983-1985). Pár évvel később hasonló logikával kapcsolja össze Ricoeur a 'cselekményszövést' az 'erkölcs' fogalmával: a cselekményről és a szereplőről alkotott (cselekvő alanyok cselekvéseinek előzetes azonosítását és megértését feltételező) erkölcsi ítélet a gyakorlat síkjában történő erkölcsi ítélet "előkészítő műhelye". Ricoeur 1990/m. 1999. Az elképzelés magyar nyelvű ismertetése kapcsán lásd Hárs 2000/2004.

[341] Meglátásunk szerint Csúri Károly és Kanyó Zoltán 80-as évek beli, a szövegvilág *episztemikus* struktúrájának leírására irányuló elméleti és elemző munkái nagyban hozzájárultak ezen struktúrák irodalomelméleti jelentőségének nemzetközi elfogadásához. Vö. Csúri 1978, 1980, Kanyó 1980b.

[342] Lásd Doležel 1998. Doležel a fenti modális rendszert elsősorban Georg Henrik von Wright tanulmányaira (Wright 1957/m. 1985, valamint uő: 1968) támaszkodva fogalmazta meg, s a modális fogalmak közt lévő strukturális korrespondenciákat a következőképpen ábrázolta (vö. Doležel 1998: 114):

operátorok			
aletikus	*deontikus*	*axiologikus*	*episztemikus*
lehetséges	megengedett	jó	tudott
lehetetlen	tilos	rossz	nem ismert
szükségszerű	kötelező	indifferens	hit tárgyát képező

összetevőjének tartott –, *konfigurációs szabályoktól*. Mivel ezek a cselekmény érvényre juttatását szolgálják, és a szöveg követhetőségét biztosítják, alá vannak ugyan rendelve a konstrukciós szabályoknak,[343] ám egy műnemi, műfaji, formai stb. hagyományban való szituáltságuk révén az ismert elrendezési (műnemi, műfaji, formai stb.) szabályok és paradigmák viszonylatában önálló ismeretértékkel is bírnak.[344] Ez *a kétkomponensű – egy cselekménymodellt egy elbeszélésmodellel ötvöző – magyarázó elmélet* ("mű-modell") az, amely – hogy egy a fejezet kezdetén függőben maradt kérdést is lezárjunk – *dönt az egyes szereplők kijelentéseinek hiteles és hiteltelen voltáról, azaz a szereplői világok státusáról és hierarchiájáról.*

A szükségszerűség fogalmának ezen narratológiai meghatározása több gondolatmenetünk szempontjából is lényeges következménnyel jár. 1. Először is *a többközpontúság fogalmához hasonlóan a kifejezések elsődleges értékelésének – a szöveg szemantikai értelmezésének – a szintjéről elvezet a szöveg magyarázatának a szintjére.* 2. Másodszor, a szövegértés szintjén *a tulajdonnevek által jelölt referensek* szemantikai *azonosíthatóságának* (egyedítettségének/individualizáltságának) problémájaként jelentkező kérdést e szinten *a szereplők időbeli azonosságának (identitásának) problémájaként veti fel.* A szövegértés szintjén szükségszerű attribútumaik nyalábjai segítségével egyedített referensek a szövegmagyarázat szintjén attribútumaik időbeli változása ellenére is "önazonos" szereplőként adottak. Azonosságuk a cselekmény teljessége és lezártsága által megalapozott.[345] Másképp fogalmazva: a szövegmagyarázat összefüggésében a szereplők azonossága egy történet egészében, a történet pedig egy egészként felfogott cselekménynek (a világkonstrukció vagy látszatköltés részét képező)

---

[343] A retorikai dimenzió ellenőrizhetetlenségének tézisét képviselő elméletalkotók vitatják ezt a feltevést. Mivel meglátásuk szerint a grammatika nem képes nyelv a nyelv retorikai dimenziójának teljes kontrolljára, ezért a cselekményszövés szintjén megnyíló, a nyelv retorikai dimenziójából származó jelentésképzés a cselekmény szintjén érvényesülő szükségszerűséget is felülír*hat*ja. A nyelv retorikai struktúrái, így de Man, felforgat*hat*ják a nyelv ismeretelméleti szerepét. De Man 1986/m. é.n.: 107. Odorics 2002. (Lásd továbbá jelen értekezés Jauß kapcsán megfogalmazott, de Manra vonatkozó 264. lábjegyzetét).

[344] Ehhez nagyon hasonló eredményre jut Kanyó Zoltán is Kanyó 1990a és Kanyó 1990b-ben. A különbség oka Kanyó *generatív* szemlélete, vagyis az, hogy ő a konfigurációs szabályok körébe sorolja az úgynevezett részgrammatikákat (az adott nyelv grammatikájának részrendszerét képező, és az adott szöveg létrehozásában szerepet játszó grammatikai rendszert) is. Kanyó műfaj- és stílusfogalmáról kiváló áttekintést ad Csúri 1996. Tartalom és kifejezés viszonyának történeti megítéléséről lásd Bal 1991/m. 1998.

[345] Nincs ez másképp az úgynevezett *mobil-regények* esetében sem. Andreas Okopenko a műfaj úttörőjének tartott regénye, a *Lexikon-Roman einer sentimentalen Reise zum Exporteur-Treffen in Druden* (1970) is csak a cselekmény kezdő- és végpontja közötti *lektűr-variációkat* enged meg.

cselekményszövésből származó egységében értelmezhető *narratív identitás.*[346] A választ arra a kérdésre tehát, hogy "Ki N?" – "Ki Geert von Innstetten?", "Ki Otto von Bismarck?", "Ki Crampas?" vagy "Ki Effi Briest?" – ezen a szinten a szereplőknek a cselekmény egészében meghatározható története adja meg.[347] Lényeges, hogy ezen megállapításunk *a mindennapi kommunikáció kontextusában használt üres nevek,*[348] azaz a *fikcionális* – 'Sherlock Holmes', 'Mikulás' – és a *mitológiai* nevek[349] – 'Pegazus', 'Vulkán' – referenciáját tárgyaló egyik klasszikus nyelvfilozófiai elméletettel, Keith Donnellan Kripkét és Russellt korrigáló *történeti magyarázó elméletével* (the historical explanatory theory of reference) is alátámasztható.[350] Eszerint az elmélet szerint egy 'N' névvel való referálás nem akkor sikeres, ha van olyan *o* individuum, amely kielégíti az 'N'-hez kapcsolódó tulajdonságot, vagy tulajdonságegyüttest (Russell),[351] s nem is akkor, ha a beszélők kauzális-történeti láncolatán keresztül elvezet az eredeti névadás aktusáig (Kripke). Az 'N' név akkor referál, ha adott aktuális használata *történetileg korrekt módon* kapcsolódik egy *o* individuumhoz.[352] A fikcionális nevek azáltal különböznek a többi névtől, hogy esetükben az *o* történetileg nem rekonstruálható: a névhasználatnak a használat szempontjából releváns történetét rekonstruáló, a nevet történetileg magyarázó olvasó itt egy az *azonosítást akadályozó* (fikcionális) történetbe, úgynevezett *"blokk*ba"

---

[346] A 'narratív identitás' fogalmát a következőkben Paul Ricoeur munkái, különösen Ricoeur 1990 alapján definiáljuk, és az 'elbeszélt azonosság', illetve a 'narratív azonosság' fogalmaival egyenértékű módon használjuk. Lásd jelen értekezés 5.2. fejezetét.

[347] Fontane műveiben intuitív módon ezzel az identitáskoncepcióval dolgozik. *Cécile* (1887) című regényének cselekményét például teljes egészében a főszereplő házasságkötést megelőző élettörténetének felfedésére (leleplezésére) irányuló "Ki Cécile valójában?" kérdés szervezi.

[348] A terminust a nyelvfilozófiai hagyomány Fregenek tulajdonítja (pl. Frege 1891/19/m. 2000). Frege terminus-használata mindazonáltal meglehetősen ingadozott: a *Sinn und Bedeutung* (1892) című írásában például a *'kép'* kifejezést javasolta a jelölet nélküli nevek megjelölésére. Lásd Frege 1892/1986 /m. 2000: 48; 126.

[349] A 'mitológiai név' terminust David Braun által bevezetett jelentéssel, azaz a mítoszokban és a falszifikált tudományos elméletekben előforduló nevek jelölésére használjuk. Vö. Braun (megjelenés alatt).

[350] Donnellan a koncepciót a *Speaking of Nothing* (1974) című írásában fogalmazta meg.

[351] Russell álláspontja szerint a tulajdonnevek *álcázott határozott leírások* (disguised definite description), melyek egzisztenciális kvantifikációként funkcionálnak – azaz a "van pontosan egy x entitás, mely F (F_1, F_2, ... F_n), és ez az x entitás azonos N-nel' "-"tulajdonnév-képlet" segítségével értékelhetők – és F tulajdonsággal vagy tulajdonságegyüttessel járulnak hozzá az őket konstituensként tartalmazó mondatpéldányok jelentéséhez. Lásd Russell 1905/1985. Russell egy későbbi írásának egyik példája épp a számunkra is érdekes 'Bismarck' név, melyet 'a Német Birodalom első kancellárja' leírás rövidítésének tekint. 'Bismarck' logikai formája Russell számára így a 'volt pontosan egy dolog, amely a német birodalom első kancellárja volt, és ez azonos Bismarckkal' leírással adható meg. Vö. Russell 1917/1963.

[352] Vö. Donnellan 1974: 16. Ez a név predikatív használataiban, például a 'Szókratész nagy költő volt' kijelentés esetében azt jelenti, hogy volt egy *o* individuum, aki esetünkben verseket írt, és akinek a műveit (a művek fordításait) olvasó beszélő a nagy-költőnek-lenni tulajdonságot tulajdonítja. Egy negatív egzisztenciális állítás, például a 'Szókratész nem létezett' Donnellan szerint ezért csak akkor igaz, ha a név a predikatív használatai során sikertelenül referál.

(block) ütközik.[353] A láncolatban lévő, blokk-ként funkcionáló történet ezért meglátásunk szerint mindig arra utal, hogy a referens azonosítása nem nyelvfilozófiai, hanem más (például narratológiai) technikákat kíván meg.[354] 3. A szükségszerűség fogalmának narratológiai meghatározása kihatással van végül a narratív irodalmi szövegek interpretációjára is. A fejezet elején azt állítottuk, hogy a szöveg interpretálása során feltételeznünk kell, hogy a szerző a világalkotás során eltekint az alkotás szempontjából kontingens információk ábrázolásától, és a létrehozott entitások attribúcióját bizonyos szabályok érvényesítésével végzi el. Mivel ezek a szabályok az eseményeket történetté rendező cselekményszövés során egy teljes és lezárt cselekmény létrehozására irányulnak, ezért úgy gondoljuk, hogy a világalkotás célja épp ebben: szabályszerűségek alapján zajló eseménysorok ábrázolásában ragadható meg. *Vagyis a világalkotás olyan szövegvilágok létrehozására irányul, amelyek modális (aletikus, deontikus, axiologikus és episztemikus) korlátozások közepette racionális, illetőleg irracionális motivációk alapján cselekvő szereplőket ábrázolnak. A szövegmagyarázat célja egyrészt az ezen cselekvéseket egésszé rendező* (a cselekményben kauzalitásként ható)[355] *szabályszerűségeknek, másrészt pedig a cselekvések adott ábrázolásának megértésében, azaz egy cselekménymodell és egy, a cselekménymodell konkrét megvalósulásának leírásaként értelmezhető elbeszélőmodell kidolgozásában áll.*

A következőkben ezen állításokról, valamint azok következményeiről lesz szó. Elsőként a szöveg kifejezéseinek a rekonstruált szövegvilág függvényében történő elsődleges értelmezésével: a kifejezésekkel jelölt referensek szükségszerűnek tekintett attribútumokkal való összekapcsolásának (a referensek egyedítésének) kérdésével, azaz a szövegértés problémakörével foglalkozunk. Mivel a kifejezések szereplői világok viszonylatában történő értékelését a fentiekben fő vonásaiban már tárgyaltuk, a hangsúlyt a szövegvilág aletikus modális struktúrájának leírására alkalmas terminológia bevezetésére helyezzük. Ezt követően a referensek attribútumaiban bekövetkező

---

[353] Vö. Donnellan 1974: 23. Donnellan hangsúlyozza, hogy a nevek bevezetésekor a nyelvhasználók a történetet többnyire faktuális történetként mesélik. Blokk akkor lép fel, ha kiderül, hogy a faktuális hipotézis helytelen ('Vulkán', 'Mikulás'). Persze az is előfordulhat, hogy a fikcionális történet faktuálisnak bizonyul ('Trója').

[354] Az elmélet ismertetése és értékelése vonatkozásában lásd elsősorban Thomas G. Pavel *Fiction and the causal theory of names* (1979) című tanulmányát. Pavel hangsúlyozza, hogy a világ adott – a nyelvhasználó közösség által elfogadott – ontológiai struktúrája által meghatározott területek határainak megváltozásakor is blokkok keletkeznek: a mitológiai nevek ('Zeusz', 'Pallasz Athéné' stb.) átcsúszása a fikció területére például blokkok kialakulásával járt. Lásd Pavel 1979.

[355] "A kauzalitás természetesen a mindenkori cselekményben érvényes ok-okozati összefüggésre

változásokat irányító szabályszerűségek kérdését, azaz a szöveg magyarázatát és az irodalommal való foglalkozás célját vizsgáljuk.

vonatkozik, s lehet, de nincs feltétlenül köze a valós világban fennálló kauzalitáshoz." Vö. Csúri 1985: 94.

5. Szövegértés és szövegmagyarázat

5.1. Az attribútumokkal való bírás szükségszerűsége. A szövegvilág aletikus struktúrája és a szöveg kifejezéseinek episztemikus értelmezése

A szövegalkotás, mondtuk, mimézis: sajátos nyelvi eszközök felhasználásával történő fikcionalizáló látszatköltés, melynek során az empirikus szerző nem saját, hanem különböző – eltérő módon (*D*-re, egy figura észleléshorizontjára, vagy egy külső észleléshorizontra) fokalizált és eltérő módon (alakot öltött szereplőként, elbeszélőként) figuralizált, vagy bármikor figuralizálható – itt-és-most-énközpontok látszatkijelentéseiként létrehozza és ábrázolja azt a hipotetikus világot, amelynek vonatkozásában kijelentéseinek extenziója rögzül, s jelentése meghatározódik. A világalkotás tehát olyan folyamat, ahol a világ teremtő ábrázolásával egyidőben a létrehozott szövegvilág a világalkotó kifejezéseket jelentéssel tölti fel. E jelentések az értelmező számára ugyanakkor csak abban az esetben elérhetők, ha az értelmező a világalkotás és a jelentésfeltöltés folyamatát befejezettnek és lezártnak tekinti, vagyis úgy gondolja, hogy a világ a szerző intenciója szerint minden releváns tekintetben meghatározott, az ábrázolt entitásokat jelölő kifejezések jelentése pedig a világ ezen (relatív) teljességének, a költői világalkotás lezártságának összefüggésében az entitások (szükségszerűnek tekintett) tulajdonságainak nyalábjai segítségével meghatározható. A szövegértés így két egymással párhuzamosan zajló, s csak elméletileg különválasztható folyamatból, a kijelentésszubjektumok világainak rekonstruálásából, s a kifejezések jelentésének e világok viszonylatában történő meghatározásából áll.

A kijelentésszubjektumoknak az *aktuális világ aletikus modális struktúrájára vonatkozó feltevései* alapján (mi *lehetséges, lehetetlen és szükségszerű*) az aktuális világok négy típusát különböztethetjük meg. Ha a kijelentésszubjektum által aktuálisnak tekintett világ aletikus modális karakterét meghatározó törvényszerűségek az adott szubjektum szerint egységes modális rendszert alkotnak, akkor *homogén* vagy uniregionális világról (Fontane és a realista szerzők legtöbb prózai művének világa valamennyi szereplő perspektívájából homogén), ellenkező esetben *heterogén* vagy pluriregionális világról beszélünk (Ransmayr: *Die letzte Welt*); ha a kijelentésszubjektum az általa aktuálisnak tekintett világot a szükségszerűségre és a lehetőségre vonatkozó

kritériumok alapján változónak ítéli meg, akkor *instabil* vagy *ambivalens* (Fontane *Effi Briest*-jében Kessin a szellemek létében hívő, babonás kessiniek perspektívájából, de ide tartozik a romantikus és a fantasztikus regények többsége is[356]), ha állandónak, akkor *stabil* (Fontane legtöbb műve ezen kategória alá sorolható) világról van szó.[357]

Lényeges, hogy modellünk szerint elvileg *minden* kijelentésszubjektum *tehet a világ aletikus* (deontikus, axiologikus, episztemikus) *struktúrájára vonatkozó igaz és hamis feltevéseket*, azaz elméletileg valamennyi világmodell egyformán helyes vagy helytelen. Kivételt ez alól csak *a D-re fokalizált*, azaz a szövegvilág kanonikus leírására is rálátással bíró, és ezért e modell szerint szükségszerűen igazat mondó (megbízható/hiteles) itt-és-most-énközpontok képeznek.[358] A lehetséges világok nem episztemikus felfogásán alapuló modellek és az általánosan elfogadott narratológiai megközelítések csak részben támasztják alá ezt az elképzelést. A fikciószemantika a lehetséges világok koncepciójának átvételétől kezdve hangsúlyozza ugyan a narratív hangok, s ekkép a szövegben ábrázolt fikcionális világok pluralitását, ám utóbbiakat többnyire egy externálisan vagy internálisan meghatározott *bináris modell*: valós vs. fantasztikus/képzelt/imaginált stb. világok által leírható struktúra segítségével értelmezi, a valós világ ábrázolását pedig a maximális autoritással bíró névtelen, harmadik-személyű-elbeszélő perspektívájához, a képzelt/vágyott stb. világokat pedig a kisebb autoritású énelbeszélőhöz, s a szereplőkhöz köti.[359] Hasonlóan kitüntetett szerepet tulajdonít a narratológiai koncepciók jelentős része a "mindentudó" elbeszélőnek: az angolszász, a francia és a német narratológia a "szereplőhöz nem kötött szöveg" (Erzählrede/Rede der Reflektor-Figur/showing/diegesis) – a "szereplőhöz kötött szöveg" (Figurenrede/szenische Darstellung/telling/rhésis) közti különbséget általában a "szükségszerűen igaz" – "feltételesen (például az elbeszélő szöveg általi megerősítettsége

---

[356] Lásd Tzvetan Todorov fantasztikum-elméletét in: Todorov 1970/m. 2002, valamint Orosz Magdolna Hoffmann-elemzéseit: Orosz 1985, valamint 2002a.

[357] A 'homogén' és 'heterogén' terminusokat Martinez-Bonatitól (vö. Martinez-Bonati 1984: 193.), a 'stabil' és 'instabil' terminusokat pedig a Scheffel-Martinez szerzőpárostól (vö. Scheffel és Martinez 1999: 128f.) kölcsönözzük, ám azokat tőlük részben (Martinez-Bonati), illetőleg teljesen (Scheffel, Martinez) eltérő módon definiáljuk. A szövegvilág struktúráját leíró modellek többsége modellünkkel ellentétben többnyire a szövegvilágnak az aktuális aktuális világtól való *távolsága* (distance), vagy annak fizikai, logikai, nyelvi, történeti stb. törvényszerűségeivel való *kompatibilitása* (compatibility) fogalmával operál. Lásd Surkamp 163-165.

[358] Hasonlóan Ronen 1994: 174-177.

[359] Lásd pl. Doležel 1980, Ronen 1994. A kérdést a fikcionális világok szemantikája a *'hitelesítés'* ('authentication' – Doležel 1980), illetőleg *'a hitelesség megállapítása'* ('authentification' – Ryan 1992) fogalmai alatt tárgyalja.

mértékében) igaz" ellentétpár segítségével magyarázza.[360] Modellünk szerint *a világra való rálátás szereplők közti eloszlását meghatározó (a műnemi és a műfaji hagyományok viszonylatában értelmezhető) konfigurációs szabályok* nemcsak a "mindentudó" elbeszélő kijelentéseinek szükségszerűen igaz-voltát határozhatják (és határozzák is) meg,[361] de meghatározhatják az első-személyű elbeszélők kijelentéseinek szükségszerű hitelességét, s lehetővé teszik bármely szereplő (a mesékben pl. a jótündérek, jóboszorkányok) felruházását is a maximálás rálátás, s így az igazmondás képességével. Az olvasó a fikcionálisnak tekintett narratív szövegeket többnyire *a világra való rálátás eloszlását alapvetően meghatározó műfaji konvenciók* ismeretében olvassa, s ezen ismereteit a szöveg olvasása és magyarázata során folyamatosan korrigálja.[362] Az egyes kijelentések igazságkritériumát azonban, mint mondtuk, csak ez utóbbi, a leírás koherenciáját megalapozó magyarázó elmélet adja meg: értelmezésünkben a szövegvilág a beszélők episztemikus hipotéziseinek függvényében meghatározott episztemikus világokból álló világstruktúrával rendelkezik, mely világok közül az aktuálisan aktuálisa(ka)t a mű magyarázó elmélete választja ki.[363] A magyarázó elmélet tehát az, ami dönt az egyes

---

[360] Így pl. Friedman 1975, Genette 1983/n. 1994, Martínez-Bonati 1981: 102-119, Stanzel 1979/1995[6], Scheffel és Martinez 1999: 95-107. Mind a fikcionális világok elméletén, mind a hagyományos narratológiai elképzeléseken belül hatványozottan merül fel ezért a "*megbízhatatlan elbeszélő*" (unreliable narrator, unaufrichtiger Erzähler) problémája. A fogalmat az angolszász narratológia Wayne C. Booth *The Rhetoric of Fiction* (1961) óta többnyire a *'beleértett szerző'* ('implied author') funkcionalista fogalmához viszonyítva határozza meg. A beleértett szerző egy mind a szerzőtől, mind az elbeszélőtől különböző önazonos entitás; azoknak a konstrukciós eljárásoknak és stílusjegyeknek az összessége, amelyekkel a szerző az általa a művel közvetíteni kívánt emocionális értékeket és etikai normákat közvetíti. Az ezen normákkal ellentmondásba kerülő elbeszélőket jelöli Booth a *'megbízhatatlan elbeszélő'* ('unreliable narrator') fogalmával. Booth 1961: 158f. Az elmélet szisztematikus kidolgozását Chatman és Lanser, módosítását Stanzel, általunk is osztott kritikáját pedig Genette és Nünning végezte el, vö. Chatman 1990, Lanser 1981, Stanzel 1979/1995[6]: 201-203, Genette 1983/n. 1994: 284-292, Nünning 1993.

[361] Wolfgang Kayser szerint a *hagyományos regény lényegi formaelve* épp a mindentudó elbeszélő: "a hallgatónak szüksége van valakire, akiben bízhat, vezetni pedig csak az tud, aki teljességgel átlátja a történéseket." Kayser állítása szerint ezért ezen elbeszélő szerepének felszámolására irányuló, az első világháborút követő időszakban kezdődő modernista regénykísérletek a regény válságához vezettek: a hagyományos regény centrumának megszüntetése, az elbeszélt világ közvetlen bemutatásának (showing) igénye meglátása szerint egyenesen "a regény halát" jelenti. Lásd Kayser 1954/m. 1998: 199k.

[362] Az alakot nem öltött elbeszélő képzetéhez például oly mértékben hozzátartozik a megbízhatóság és az igazmondás attribútuma, hogy ezen attribútum megvonása csak alakköltéssel együtt lehetséges, azaz pl. úgy, hogy kiderül, hogy a történetet nem is az elbeszélő, hanem egy szereplő meséli. Gyakori eljárás erre, hogy az elbeszélést az elbeszélőtől még a mű elején észrevétlen egy a halála pillanatában magának életet és történetet hallucináló szereplő veszi át. Lásd pl. Leo Perutz *Zwischen neun und zehn* (1918), Jorge Luis Borges *El Sur* (1944), Julio Cortázar *La noche boca arriba* (1966) című elbeszéléseit. Chatman említi, hogy hasonló technikával élt pl. Hitchcock is a *Stage Fright* (1950) című filmjében: a néző csak a mű végén tudja meg, hogy a gyilkosság felfedezését ábrázoló bevezető képsorok hamisak: azokat nem, mint gondolja, az "elbeszélő", hanem a gyilkos meséli el. Chatman 1990: 124-138.

[363] Ugyanígy Bernáth 1980.

világok státusáról, s így meghatározza a szövegvilág valós "*ontológiai térképét*" ("ontological landscape"),[364] s ezáltal a szövegalkotó kijelentések valós értelmét.[365]

[364] A mű 'ontológiai térképe' szakszó Paveltől származik, aki azzal (használatunktól eltérően) az egy adott kultúrához tartozó közösség világképét alkotó "hitvilágok" (tudomány, babona, kozmogónia, fikció stb.) rendszerét jelöli. Vö. Pavel 1989: 252. A felfogás kritikája vonatkozásában lásd Levin 1989.

[365] Az irodalmi szöveg ebben az értelemben egy "másodlagos szemiotikai rendszer". A fogalom eredeti értelme vonatkozásában lásd Kanyó 1990b: 230k.

5.2. Az attribútumváltozás szükségszerűsége. Paul Ricoeur, a cselekmény egysége és a narratív identitás

Mikor egy narratív irodalmi szöveget magyarázunk, akkor a szereplők attribútumaiban bekövetkező, az események időbeli egymásutánjában kontingensnek tűnő változásokat a cselekménységről alkotott elképzelésünk alapján egy cselekmény egységében, a cselekmény végpontja felől szükségszerűen bekövetkezőként értékeljük, vagyis úgy gondoljuk, hogy az attribútumok változását – az eseményeket – kiváltó (természeti) történések, illetve (emberi) cselekedetek *a világban ható aletikus*, illetőleg *alapvetően az emberi közösségek vonatkozásában definiált deontikus, axiologikus és episztemikus modális korlátozások kontextusában* szükségszerűen következnek be.[366] A szöveg magyarázata egyrészt az eseményeket irányító, a cselekmény szintjén szükségszerűen ható szabályszerűségeknek, másrészt pedig a cselekmény ábrázolásának a leírásából, vagyis *egy cselekmény- és egy hozzá kapcsolódó elbeszélésmodellből felépülő magyarázó elmélet kidolgozásából* áll.[367] Mivel e modell elemeit egyrészt az európai *neo-arisztoteliánus narratológiai iskola* – Vladimir J. Propp, Claude Bremond, Tzvetan Todorov, Paul Ricoeur, Bernáth Árpád, Csúri Károly – *cselekményelmélete*,[368] másrészt pedig elsősorban *Gérard Genette lehetséges narrációk leírására kidolgozott koncepciója és Jurij M. Lotman térszemantikája* alapján[369] – azokat Käte Hamburger fentiekben bemutatott mimézis-értelmezése által feltárt kapcsolódási pontok segítségével összekapcsolva[370] – határozzuk meg,[371] ezért a következőkben azokkal részleteiben nem

---

[366] A világ beszélők szerinti *deontikus, axiologikus és episztemikus struktúráját* – mi kötelező, megengedett, tilos; mi jó, rossz vagy közömbös; mi ismert, ismeretlen és mi a hit tárgya az adott világban – *az aletikus struktúra leírására szolgáló kategóriák* (homogén, heterogén stb.) *segítségével írhatjuk le*. A világ aletikus, deontikus, axiologikus és episztemikus struktúráját a *'szöveguniverzum'* fogalmával jelöljük. A szöveguniverzum gondolatát elsőként Tzvetan Todorov vetette fel Todorov 1969-ben; a modell mérvadó kidolgozására Eco 1978-ban, Bremond 1980-ban, valamint Petőfi 1974-ben került sor. A világ formális struktúrájának leírására az újabb elméletekben az 'elbeszélő univerzum' fogalma is használatos. Lásd Surkamp összefoglaló tanulmányát, Surkamp 2002, valamint Ryan 1991 és Semino 1997 írásait.

[367] Bár a fentiekből belátható, hogy az attribútumok változását nemcsak cselekvések idézhetik elő: a cselekménystruktúrát sokan, mi is, *cselekvésstruktúrának* tekintik. Lásd Csúri 1985.

[368] Nem foglalkozunk tehát a *neo-arisztoteliánus chicagói iskola* (*Chicago Aristotelians*) – Richard McKeon, Elder Olson, Ronald Crane, Wayne C. Booth stb. – részben hasonló elveket képviselő, ám a költészet affektív funkcióját, a szerzői intenció jelentőségét és a módszerbeli pluralizmust hangsúlyozó koncepcióival.

[369] Főként Ricoeur 1983, 1984, 1989, Bernáth és Csúri: 1985, Bernáth 1990, Csúri 1985, valamint Genette 1972/m. 1996, uő: 1982/m. 1996, uő: 1983/n. 1994 és Lotman 1970 alapján.

[370] Hamburger az egyedüli, aki a 'mimézist' *narráció eszközével* végrehajtott *utánzásnak* ("fikcionalizáló látszatköltésnek") gondolja.

[371] Genette terminusaival a modell egyrészt a *diegézis* (diégčse – az elbeszélt világ; Genette sokszor a

foglalkozunk. Figyelmünk középpontjában továbbra is a fikcionális tulajdonnevek referenciájának problémája, vagy miként azt az előző fejezetben újrafogalmaztuk: a *szereplő azonosságának* kérdésköre, az azonosságnak a cselekményszövés által felépített történet keretein belül való (azaz narratív) értelmezhetőségének problémája áll. A kérdést Paul Ricoeur munkái alapján tárgyaljuk.

Paul Ricoeur a szereplő egy történet függvényében meghatározható identitásának[372] fogalmát *a szubjektum azonosságának* meghatározása összefüggésében a *Soi-même comme un autre* (1990) című, több tekintetben is a *Temps et récit I-III.* (1983-1985) gondolatmenetét folytató művében a nyelv elemzéséből kiindulva fogalmazza meg.[373] A mű alaptézise szerint a szubjektum azonosságát nem egy önmaga azonosságát elgondoló karteziánus *Én* (ego cogito) alapozza meg.[374] *A szubjektum azonosságának valós természete az 'azonosság' kifejezés legtöbb európai nyelvben megnyilvánuló kétféle értelmének*: az *idem*-nek, azaz a numerikus azonosságot és a szubsztanciális hasonlóságot kifejező "egy-és-ugyanaz"-nak (mêmeté, sameness, Selbigkeit)[375] és az *ipse*-nek, azaz az időbeli változásokat is magában foglaló "ő-maga"-ságnak (ipséité, selfhood, Selbstheit) *a dialektikájában mutatkozik meg* és egy *az azonosságnak e fogalmak segítségével leírható két, időbeli állandóságot kifejező pólusa* – egy az 'ipse'-t elfedő 'idem', azaz a *jellem* habitualitásokból (megszokásokból, szerzett képességekből, valamint értékekkel,

---

'histoire' szinonímájaként használja) elemzéséből, másrészt pedig a *diskurzus* (discours), azaz a *narráció* (narration) és az *elbeszélés* (récit) leírásából áll.

[372] A 'narratív identitás' fogalmának térhódítása a 80-as évek elején, Alaisdair MacIntyre *After Virtue* (1981) című erkölcsfilozófiai tanulmányával kezdődött. MacIntyre tanulmányában a sartre-i egzisztencializmussal és Goffmann szociológiai elméletével polemizálva az erényeket többek között olyan tulajdonságokként határozza meg, amelyek "*az élet, mint egész számára való jó eléréséhez szükségesek*" (uő: 1981/m. 1999: 364). Mivel meglátása szerint "az emberi élet egysége" az ember számára csak narratív módon, mint az ezen *telosz* felé vezető történet egysége látható, az én-nek e történet által megkövetelt egysége is csak narratív módon, azaz ezen a születéstől a halálig terjedő elbeszélés viszonylatában adott, és mindig szociális közösségek (család, törzs, társadalom) történetébe (így azok erkölcsi korlátozásaiba) ágyazott. Az én-mivolt ezen narratív elképzelése megtermékenyítőleg hatott nemcsak a történetírás, hanem a szociológia, a pszichológia, a pszichoanalízis és természetesen az irodalomtudomány kérdésfeltevéseire is. Történeti áttekintés vonatkozásában lásd Neumann 2000, Tengelyi 1998, Thomka 2001. MacIntyre felfogásának kritikája kapcsán lásd Ricoeur 1990/m. 1999: 398-405, Ricoeur és MacIntyre koncepcióinak kritikai összevetése tekintetében lásd Tengelyi 1998: 16-24.

[373] A 'narratív identitás' fogalmának bevezetése a *Temps et récit* 3. kötetében történt (Ricoeur 1985/n. 1989: 392-400), annak pontos meghatározására és a szereplő azonosságával való összekapcsolására azonban, miként azt Ricoeur maga is mondja, csak a fenti, *Soi-même comme un autre* című írásban került sor.

[374] Ezt az "Én"-t Ricoeur a *Temps et récit* című műve III. kötetében még nárcisztikusnak és egoistának nevezi (1985/n. 1991: 396); csak a *Soi-même comme un autre*-ban azonosítja a *Cogito* karteziánus Én-jével, azaz a szubjektumfilozófia empirikus vagy transzcendentális Én-fogalmával (Ricoeur 1990/n. 1996: 9-38).

[375] A 'mêmeté'-t a fogalomban rejlő 'numerikus azonosság' jelentéstartalom miatt a magyar fordítótól eltérően nem 'ugyanazonosság'-ként, hanem *'egy-és-ugyanazonosság'*-ként adjuk vissza.

normákkal, példaképekkel, hősökkel stb. való azonosulásokból) származó stabilitása (constance, Beständigkeit);[376] illetőleg egy, az 'idem' fölött diadalmaskodó 'ipse', azaz az *ígéretben,* pontosabban annak *megtartásában* (az erkölcsi elkötelezettségben) megmutatkozó *önmegőrzés* (maintien, Selbst-Ständigkeit) – között közvető *temporális és dialektikus* modell: *a narratív identitás* (identité narrative) segítségével jellemezhető.

A narratív identitás modellje azon az elképzelésen alapul, hogy a szubjektum azonossága egy *időbeli struktúrában, élete általa elmesélt történetének egységében áll.* E modell az azonosság két időbeli állandóságot kifejező modusa – a jellem stabilitása és az önmegőrzés – közötti közvetítő jellege Ricoeur szerint abban mutatkozik meg, hogy az elmesélt élettörténet *egyrészt (narratív dimenziója által) visszaadja a jellemnek a benne rejlő időbeliséget és mozgást, másrészt pedig az egy-és ugyanannak e mássá válását (az ugyanaz másikát) az elmesélt életnek a történet végpontja által biztosított egysége által egy (e saját másságot konstituensként tartalmazó) önmagaságban stabilizálja.*[377] A szubjektum azonossága ezért egy azonosságát narratív módon konfiguráló, önmaga mellett újra meg újra tanúságot tevő önértelmező én *önazonossága.*[378] Olyan azonosság, mely azáltal, hogy az életösszefüggés[379] változását és mozgását is felöleli, maga is változásban és mozgásban van: folyamatosan refigurálódik azon valós és fiktív történetek által, amelyeket az én életének különböző időpillanataiban önmagáról mond. Ricoeur szerint ebben a történetmesélésben játszanak lényegi, *közvetítő szerepet az irodalmi narratívák.* Méghozzá kétféleképpen is.

Először is, *a valós élet megfoghatatlansága* folytán szükségünk van a fikció segítségére ahhoz, "hogy az élő tapasztalatot mintegy visszatekintve utólag megszerkesszük".[380] Mivel a valós életben semminek sincs elbeszélő kezdet értéke, a halál pedig csak a túlélők elbeszélésében lesz elbeszélt vég, ezért a valós kezdeteket

---

[376] Ricoeur 1990/m. 1999: 410.

[377] Ez a tézis magyarázza a mű címét is: *Soi-même comme un autre,* azaz *Az önmaga mint másik.* A cím alapjául szolgáló feltételezés Ricoeurt Husserllel és Lévinas-szal is szembeállítja. Mindkét teoretikus a *másikat a maga eleve elismert idegenségében* kívánja gondolatilag hozzáférhetővé tenni. Ricoeur viszont a másikat – miként arra Tengelyi is rámutat – az énnel eleve egy sorba állítja és ezáltal *megfosztja tulajdonképpeni idegenségétől.* Lásd Tengelyi 1998: 109-116.

[378] Nem pedig az *ugyanazonosság* én-je, miként azt az angol analitikus filozófia: Hume, Locke és különösen Parfit is állítja. Lásd Ricoeur 1990/n. 1996: 155-171.

[379] A fogalmat ('Lebenszusammenhang') Ricoeur Heideggertől veszi át. Lásd 1985/n. 1991: 396.

[380] 1990/m. 1999: 403.

a fikciótól (vagy a történelemtől) kölcsönzött cselekményszövés valamely modellje segítségével rögzítjük, s az ideiglenes végek és a halál körvonalait is a fikció segítségével állapítjuk meg:[381] az élet elbeszélt egysége "*meseszövés és eleven tapasztalat bomlékony elegye*".[382]

A cselekményszövés modelljeinek életre való alkalmazásával függ össze az irodalmi narratívák másik közvetítő szerepe is. Ricoeur állítása szerint *a szereplő azonosságának dinamikus modellje korrelál a szubjektum narratív identitásának modelljével*: a szereplő azonossága, így Ricoeur, "félreérthetetlenül az [egy-és] ugyanazonosság (męmeté) és az őmagaság (ipséité) dialektikája,"[383] mely dialektika az elbeszélő szöveg költői kompozíciójából – a cselekményszövés dinamikus rendjéből (ütköző egyezéseiből) – származik Mivel a költői kompozíció által az irodalmi fikcióban "az azonosság két módozata közötti viszonyok számára [megnyitott] tér mérhetetlenül tágas,"[384] az irodalom egy bizonyos szempontból *az elbeszélt azonosság lehetséges (képzeleti) változatainak kipróbálására szolgáló "roppant laboratóriumnak", "gondolatkísérletek" sorának* tekinthető.[385] Az önazonosságát kereső olvasó számára az irodalom ennélfogva nemcsak az élettörténet létrehozására szolgáló cselekményszövési mintákat kínál; *szembesíti az olvasót a cselekményszövés rendjéből származó, a létrehozott történet egységében értelmezhető azonosságmódozatokkal, esetenként az azonosságvesztés fikcióival is*. E szembesítésnek két egymással összefüggő – *etikai és gyakorlati* – vonatkozása van. Az etikai vonatkozások az elbeszélés etikai vonatkozásaiból származnak:[386] az elbeszélés Ricoeur szerint még a legegyszerűbb

---

[381] Uo. Ricoeur lényegében itt tér el mind Alaisdair MacIntyre, mind másik előképe, Wilhelm Schapp koncepciójától. MacIntyre szerint megélt élettörténet és elbeszélői történetmondás között nincs kibékíthetetlen ellentmondás. Az élet egésze nem válhatna elbeszélés tárgyává, ha nem volna eleve úgy felfogható, mint *az élet színpadán színre vitt történet* (enacted narrative). Lásd MacIntyre 1981/m. 1999. (Ricoeur szerint nincs rejtett egyöntetűség élettörténet és fikció között: a történetmondás szerkezeti alkotóelemeit *alkalmazzuk* csupán az életvalóságra). Schapp szerint a történetmondás sem képes az ember és világ *előtörténetek* (Vorgeschichten) végtelen sorával kezdődő és *utótörténetek* (Nachgeschichten) végtelen sorával folytatódó történeteinek tagolására, hiszen a történetmondás maga sem más, mint az elbeszélt saját történeteknek, vagy mások történeteinek (Eigengeschichten, Fremdgeschichten) az elbeszélő történeteibe való beleszövődése, a történet folytatása. Schapp 1953: 107-119.

[382] Ricoeur 1990/m. 1999: 403. A részt Jeney fordításának félreérthetősége miatt Tengelyi fordításában idézzük, lásd Tengelyi 1998: 21.

[383] Ricoeur 1990/m. 1999: 374.

[384] Ua: 385.

[385] Ua: 384, 406.

[386] Az 'etika' fogalma Ricoeur szerint a jó élet vágyára, az 'erkölcs' fogalma pedig a törvény, a normák kötelező erejére épül. Míg előbbi Arisztotelészhez kapcsolódik, akinek az etikája *teleologikusan* perspektivált (*ordo teleologicus*), addig utóbbi Kant nevével fémjelezhető, és *deontikusan*, azaz a normák minden élethelyzetben való kötelező érvényűsége által (*ordo deontologicus*) definiálható. A 80-as, 90-es

formájában is a "a jó és a rossz birodalmában folytatott fürkészés",[387] *etikai gondolatkísérlet*, mely azáltal, hogy az igaz élet elérésére törekvő, annak elérésére szolgáló normák alapján cselekvő embereket mutat, az olvasók mérlegeléseinek és értékeléseinek tárgyává válik.[388] Ezek a fikció dimenziójában történő értékelési gyakorlatok aztán azok, amelyek segítségével az elbeszélés betölti "a maga felfedő és átváltoztató szerepét"[389] az olvasó érzelmeinek, erkölcsi és etikai cselekvéseinek, valamint – a szereplőkkel való azonosulások révén – identitásának vonatkozásában. De mit is jelent pontosan ezen következtetések kiindulópontja, a szereplő azonosságának narratív azonosságként való meghatározása?

Ricoeur a szereplőnek a cselekménységzövés dinamikus rendjéből származó narratív azonosságára vonatkozó tézisét három lépésben fejti ki. Elsőként a cselekménynek a cselekménységzövés dinamikus rendjéből származó egységével foglalkozik. Majd egy történeti áttekintés keretében a cselekmény és a szereplő kölcsönös összefüggésének megalapozási módjait mutatja be. Végül a szereplők ezen kölcsönös függésből származó dinamikus azonosságát, az azonosság módozatait, s azoknak a szubjektum önazonosságára gyakorolt hatását vizsgálja.

Miként azt az előző fejezetben már említettük, a cselekmény Ricoeur értelmezésében egy sajátos konfigurációs művelet, a cselekménységzövés (mise en intrigue) eredményeképpen jön létre, egysége ezért a cselekménységzövésben rejlő sajátos dinamikából származik. A cselekménységzövés – miként azt Ricoeur a *Temps et récit I. L'intrigue et le récit historique* (1983) című munkájában kifejti – két, a cselekmény szintje felől definiált rendezőelvnek, az *eltérés*nek (discordance) és az *egyezés*nek (concordance) a vetélkedésével jellemezhető: minden esemény, mondja, "eltérést okoz, amennyiben felbukkan, és egyezést teremt, amennyiben a történetet viszi előre."[390] E versengés az elbeszélés berekesztéséig veszélyezteti a cselekmény egységét. Megfelelő konstrukció esetén azonban az elbeszélés berekesztésekor az ezen berekesztéssel lezáruló

évek erkölcsfilozófiai vitáiban Ricoeur (Gadamerrel, Tugendhattal, Lévinas-szal, Taylorral stb. szemben) azt az álláspontot képviselte, hogy *a deontologikus morálfilozófia végső soron beleágyazódik a teleologikus etikába.* (A magyar fordítás a két fogalmat szinonímaként kezeli.) Ricoeur 1990/n. 1996: 207-209.

[387] Ua: 406. Ricoeur a tézis felállításakor Walter Benjamin *Der Erzähler. Zum Werk Nicolai Lesskows* (1936) című híres esszéjére hivatkozik. Benjamin 1936/1977.

[388] Ua: 373, 405-411.

[389] Ua: 406.

[390] Ua: 376.

cselekmény végpontján nyugvópontra jut. E végpontból szemlélve a kontingensnek tűnő fordulatok is a cselekmény egységéhez vezető szükségszerűségként értelmezhetők.

Ricoeur szerint a szereplő azonosságának megértése felé vezető első lépést akkor tesszük meg, ha belátjuk, hogy *a szereplő maga is bele van szőve a cselekménybe*: identitása tehát nem jelleméből, azaz nem "szerzett készségeiből és "-val-vellel gyarapodott azonosulások együtteséből"[391] (tulajdonságainak nyalábjából) származik, sokkal inkább a cselekmény dinamikus identitásának függvényében definiálható. E tézis alátámasztásaképpen Ricoeur áttekinti azokat a narratológiai elméleteket – Vladimir Propp, Claude Bremond és Algirdas J. Greimas koncepcióit –, amelyek Arisztotelész *Poétikájának* egyik posztulátuma alapján[392] a cselekmény és a szereplő kölcsönös összefüggését tételezik. Ez az összefüggés Propp a *Морфология сказки* (1928) című művében kidolgozott koncepciójában a funkciók és a szereplők korrelációjában áll: a varázsmesékben fellépő tipikus szerepek – az "ellenfél", az "adományozó", a "segítőtárs", a "keresett személy és apja", az "útnak indító", a "hős" és végül az "álhős"[393] – megfeleltethetők a funkciók (invariáns cselekményelemek)[394] bizonyos csoportjainak, azaz szereplőköröknek.[395] Bremond a *Logique du récit* (1973) című művében hasonlóan vélekedik: szerinte a 'szerep' csak azáltal határozható meg, ha valamely esetleges, tényleges vagy befejezett állítmány-folyamatot valamely alany-személynek tulajdonítunk. A korreláció egyrészt magában a tulajdonításban, másrészt pedig a szerepnek ("szenvedő", "cselekvő") a cselekvés mozgalmasságába (elemi szekvenciáiba-les séquences narratives) való beleírottságában rejlik.[396] A cselekmény és a szereplő kölcsönös összefüggése Ricoeur szerint Greimas *Sémantique structurale* (1966) című művében kifejtett aktanciális modelljével (le modčle actantiel) jut el a legvégletesebb fokig: a 'szereplő' ('acteur') fogalmának felszámolásáig és az 'aktáns' ('actant') fogalmával

---

[391] Ua: 410.

[392] "Az emberek jellemük folytán ilyenek vagy olyanok, de cselekvéseik folytán boldogok vagy nem. Nem azért cselekszenek tehát, hogy jellemeket utánozzanak, hanem a jellemeket a cselekvések végett foglalják magukban. Ennélfogva a történések és a mese a tragédia végcélja, márpedig a végcél mindenek között a legfontosabb." Arisztotelész i.e. 40./m. 1997: 38k. (=50a19-50a23) Stephen Halliwell, Arisztotelész *Poétikájának* egyik jelenleg legelismertebb tolmácsolója, ezt a preferenciát tartja a *Poétika* egyik legkevésbé megértett gondolatának. Halliwell 1986/m. 2002.

[393] Propp 1928/m. 1975[2]: 79-83.

[394] Definíciószerűen: "Funkción a szereplők cselekedetét értjük a cselekményen belüli jelentése szempontjából." Propp 1928/m. 1975[2]: 29.

[395] Propp koncepciójáról kiváló kritikai áttekintést ad Bremond 1964/n. 1972, Lévi-Strauss 1960/n. 1975, Orosz 2003: 22-27, valamint Scheffel és Martinez 137-140.

[396] Az 'elemi szekvencia' fogalma kapcsán lásd jelen értekezés 336. lábjegyzetét. A koncepció értékelése kapcsán lásd Culler 1975: 208-211.

való helyettesítéséig:[397] a szereplő ebben a felfogásban a szöveg mélystruktúrájához tartozó hat, bináris oppozíciós párba rendezett aktáns – alany-tárgy (sujet-objet), megbízó-megbízott (destinateur-destinataire), ellenlábas-segítő (opposant-adjuvant) – realizációjaként (jelentésegységekkel való feltöltéseként) értelmezhető.[398]

Miben áll tehát a szereplőnek a cselekményszövés által kibontakoztatott azonossága? Ricoeur szerint a szereplő azonossága dinamikus azonosság, mely dinamika egyenes következménye a cselekményszövés által kibontakoztatott egyezés és ütközés dialektikájának. "Az elbeszélés az elmesélt történet azonosságát építve építi a szereplő azonosságát."[399] Ezen azonosság a jellemnek (męmeté) az ütközések (fordulatok, váratlan események, találkozások, balesetek stb.) által bekövetkező változásait a szereplő életének – az egyezések által létrehozott egyszeri időbeli teljességként felfogott – egységébe integráló *őmagaságként* (ipseité) definiálható.[400]

E belátás, mint láttuk, azért fontos, mert lehetővé teszi az irodalom egyik legsajátosabb funkciójának felismerését: az irodalom "gondolati tapasztalatok olyan roppant laboratóriumának bizonyul, amelyben az elbeszélés próbálja ki az elbeszélt azonosság változatainak erőforrásait."[401] Az egyik véglet az, hogy a szereplő ugyanazként (męme) azonosítható: megközelítőleg ilyen a mesék és a népköltészet szereplőinek helyzete. A változatok közbenső területét az jelenti, mikor a szereplő változásai "kimerítik az ugyanaz azonosulását (identification du męme) anélkül, hogy megszüntetnék azt:"[402] ide tartoznak a klasszikus regények a *La Princesse de Cleves*-től a XVIII. századi angol regényen át Fontaneig és Dosztojevszkijig. Az ellentétes végletet a tudatfolyam-regények képviselik: azok a művek, ahol a szereplő kicsúszik a cselekménynek és rendezőelvének ellenőrzése alól.[403] Ezen az elbeszélés eszközével folyó kísérletek, mint mondtuk, nemcsak modelleket nyújtanak saját identitásunk – illetőleg mások identitásának, így a Ricoeur álláspontja szerint ugyancsak narratív

[397] Greimas modelljének ismeretése kapcsán lásd Ludwig 1982: 134-137, Orosz 2003: 24k.
[398] A modell megfogalmazásában Propp mellett Lucien Tesničre elképzelései játszottak szerepet.
[399] Ricoeur 1990/m. 1999: 384.
[400] Uo.
[401] Uo.
[402] Ua: 385.
[403] Külön eszmefuttatást szentel Ricoeur *az azonosságvesztés fikcióinak*, melyek az azonosság széteséséről, a szereplő "nem-alany"-nyá válásáról, s ezzel egyidőben az elbeszélő forma felbomlásáról (különösen a berekesztés válságáról) szólnak, s szerinte az elbeszélhetőség nyugtalanító, tévútra vezető eseteit testesítik meg. Ua: 385k, 408k.

közösségi identitásoknak[404] a – megalkotásához és elbeszéléséhez, hanem az elbeszélés etikai vonatkozásai miatt tárgyát képezik erkölcsi és etikai értékelési gyakorlatainknak is.[405] Ezen gyakorlatok segítségével töltheti be végül az elbeszélés életünkre vonatkozó *kognitív* (világ- és önmegismerésünkhöz kapcsolódó) és *megváltoztató* szerepét.[406] Főként ez az, amit tőle várunk, ez az, ami miatt irodalmat olvasunk és műveket magyarázunk.[407]

[404] Erről bővebben lásd pl. 1985/n. 1991: 397k. Nem értünk tehát egyet azokkal az újabb kultúratudományi elképzelésekkel, melyek szerint a kultúraként értelmezhető térnek a benne elhelyezett individuumokra/szereplőkre nézve identitáskonstituáló szerepe van (lásd pl. Hartmann 1999). Meglátásunk szerint csak a (bizonyos térben elhelyezett) *közösség* bír az egyén számára identitáskonstituáló szereppel. A tér, miként azt Hamburger kapcsán megjegyeztük, csak megjeleníti a világról alkotott képet.

[405] Ricoeur hangsúlyozza, hogy "a fikció valószerűtlen tartományában [...] nem kutatunk a cselekvések és a szereplők értékelésének új módozatai után." Ricoeur 1990/m. 1999: 406. Feltételezzük tehát, hogy egy adott szövegvilágban a szövegvilág individuumának cselekvését meghatározó törvények *kanti imperatívusz típusú erkölcsi* törvények, és *arisztotelészi optatívusz típusú etikai* elvek.

[406] Részben hasonlóan Bernáth Árpád. Bernáth szerint az irodalom sajátos funkciói közül a legfontosabb az, hogy az irodalom olyan világokat teremt, "amelyben a cselekvést meghatározó erők természeti törvényként hatnak. [...] Az elsődlegesen fontos deontikus törvényrendszerek ismerete [...] [pedig] lehetővé teszi, hogy az ember formálja, és ne csak elfogadja életét és életkörülményeit." Lásd Bernáth 1990: 107k.

[407] A fentieket kiegészíthetjük még Odo Marquard egy kapcsolódó eszmefuttatásával. Marquard a *Narrare necesse est* (2000) című írásában a történetek identitáskonstituáló funkciója vonatkozásában Ricoeurrel szinte mindenben megegyező véleményt képvisel – az önazonosság narratív módon, történetek által adott, a történetmesélést az ütközés és az egyezés konstrukciós elvei irányítják stb. –, ám ő a fiktív történeteknek a "történettelenné vált" (geschichtslos geworden) modern korban Kundera regényelméletére hivatkozva más szerepet, *kompenzatórikus funkciót* tulajdonít: a regények dolga "az elmélet szelleme" ("Geist der Theorie") által "zárójelbe tett" (ausgeklammert) "életvilág" ("Lebenswelt") kompenzatórikus megőrzése. Vö. Marquard 2000/m. 2001: 62; 392.

6. Történetek közti kapcsolatok: a szövegköziség

Az eddigiekben azt mondtuk, hogy az indexikus tartalmú nevektől eltérően, amelyek az olvasó a szövegvilágból tekintve kontingensnek tűnő aktuális mintareferenciái segítségével is értelmezhetők, a fiktív tulajdonnevek referenseinek identitása csak a szöveg alapján: vagy szükségszerűnek tekintett attribútumnyalábok, vagy pedig a cselekményszövés által ábrázolt történetegész keretein belül, egy szükségszerűnek tekintett, azaz szabályszerűségek alapján zajló történet által meghatározható. Eddigi gondolatmenetünk alapján tehát a fiktív tulajdonnevek által jelölt referensek a szövegvilágban lehorgonyzott fiktív entitások; megnevezésük más (valós vagy fiktív) entitások megnevezéseivel való egybeesése véletlen homonimiának tekinthető.

Az elemző gyakorlatból mindazonáltal tudhatjuk, hogy a helyzet ennél jóval bonyolultabb: miként az egyes emberek saját megélt történetei (Eigengeschichten) számos fiktív történettel – más világokban lehorgonyzott fiktív alakok és közösségek történeteivel (fiktive Fremdgeschichten, Wirgeschichten) – is összefonódnak vagy összefonódhatnak,[408] úgy az egyes szereplők identitását megalapozó történetek is számos különböző, a szövegvilág ontológiáján belül valósnak és fiktívnek tekinthető történetek szövevényéből állnak, történetekből, amelyekbe *más világokban lehorgonyzott entitások történetei is belefonódnak vagy belefonódhatnak.* Innstetten története sem csak Luise von Belling iránt érzett fiatalkori szerelmének, majd Luise lányával kötött házasságának, megcsalatásának, válásának, rezignálásának és töretlen karrierjének történetéből áll. Azonosságát meghatározzák (értelmezik, ellenpontozzák stb.) azon alakok történetei is (Pestalozzi, Pedro der Grausame, Eduard stb.), amelyekkel "élete" során azonosul, vagy azonosítják. De vajon mi hozza létre és mi működteti a történetek ezen tradicionálisan 'intertextualitás'-nak nevezett összefonódását? A kérdést az intertextualitás leírására kidolgozott koncepciók kontextusában válaszoljuk meg.

A ma többnyire az 'intertextualitás' fogalmával jelölt jelenség az antikvitás óta ismert az irodalommal foglalkozó teoretikusok körében. Megnevezésére mindazonáltal már akkoriban is több fogalom létezett: a retorikai és poétikai munkák a szövegek

[408] E tézis megfogalmazásában Ricoeur Wilhelm Schappra támaszkodik. Az ő *In Geschichten verstrickt* (1953) című fenomenológiai munkájához nyúl vissza Odo Marquard is a *Narrare necesse est* (2000) című, a történetmesélés modernitáskori kompenzatórikus szerepével foglalkozó esszéjében. Lásd Ricoeur 1990/m. 1999, Schapp 1953, Marquard 2000/m. 2001.

valóságvonatkozását 'imitatio vitae'-ként, a szövegek egymásra vonatkozását pedig 'imitatio veterum'-ként tartották számon.[409] A későbbiekben a jelenséget jelölő fogalmak köre csak bővült: az 'idézet', a 'plágium', a 'kompiláció', a 'rájátszás', a 'paródia', a 'travesztia', az 'adaptáció', a 'fordítás' stb. fogalmai egészen az 1960-as évek második feléig meghatározták az irodalomtudományi diskurzust. A szövegkapcsolatok szisztematikus kutatása csak ekkor, az 'intertextualitás'-fogalmának Julia Kristeva általi megalkotását követően kezdődött el. Jelenleg a terminus az irodalomtudomány, különösen a narratológia egyik legtöbbet tárgyalt, központi fogalma. Meglepő tehát, hogy nagyon kevés az olyan elméleti munka, mely azt nagyobb összefüggésben, azaz nemcsak a megfogalmazott koncepció közvetlen előzményeinek felsorolásával, hanem a lehetséges megközelítések szisztematikus bemutatásával és ütköztetésével vizsgálja.[410]

Meglátásunk szerint az irodalomtudomány a jelenséget jelenleg három egymástól markánsan különböző elméleti keretben *a szövegköziség, az ismétlés és a referencia segédfogalmai* segítségével tárgyalja. Az alábbiakban ezt a három megközelítési lehetőséget paradigmatikus képviselőik koncepcióinak ismertetésén keresztül mutatjuk be. Elsőként Julia Kristeva és Gérarde Genette, majd Bernáth Árpád és Orosz Magdolna álláspontját ismertetjük. A bemutatásnál a következő kérdésekre koncentrálunk: 1. Hogyan határozza meg az adott teoretikus a szöveg fogalmát? 2. Ki vagy mi hozza létre a szövegek közti kapcsolatokat? 3. Milyen viszonyként tételeződik a szövegek közti viszony: homogén vagy típusokba sorolható viszonyként? 4. Milyen hatása van e kapcsolatoknak a szövegekre nézve, különösen a szövegek jelentésére, értelmezésére és magyarázatára nézve? 5. Van-e jele a szövegben a szövegköziségnek? Meglátásunk szerint mind a Bernáth, mind az Orosz koncepcióját megalapozó szemlélet, azaz az intertextualitás fogalmának *ismétlésként*, illetve *az olvasó által létrehozott metareferenciaként* való tárgyalása alkalmas arra, hogy segítségével a jelenséget koncepciónkon belül is meghatározzuk. Mivel a lehetséges kapcsolódási pontok beláthatók, azokra külön nem térünk ki.

[409] Pfister 1985: 1.
[410] E kivételek közé alig néhányan tartoznak: Orosz 1997, Pfister 1985, Plett 1991.

6.1. Az inter- és a transztextualitás mint létmód és mint leíró fogalom: Julia Kristeva és Gérarde Genette

Az intertextualitással foglalkozó összefoglaló jellegű írások, lexikoncikkek az egyes megközelítések heterogenitásának hangsúlyozása mellett többnyire egyet értenek abban, hogy a "mainstream"-hez tartozó elméletek között két markánsan eltérő álláspont különíthető el.[411] Az egyik álláspont képviselői – a francia *Tel Quel* folyóirat körébe tartozó elméletalkotók: Julia Kristeva, Jacques Derrida, Roland Barthes, valamint az amerikai irodalomelmélet néhány képviselője, pl. Harold Bloom – egy tág értelemben vett szemiotikai szövegfogalomból kiindulva a fogalmat ontológiai fogalomként használják, és *létmódként* értelmezik. Az elmélet másik, az előzőnél jóval heterogénebb típusának képviselői – Gérard Genette, valamint a német szerzők jelentős része, Karlheinz Stierle, Ulrich Broich, Manfred Pfister, Susanne Holthuis stb. – egy szűkebb értelemben vett szövegfogalommal dolgoznak, és a szövegkapcsolatokat többnyire az irodalminak tekintett szövegek közti kapcsolatokra korlátozzák. Az intertextualitás ezekben az elméletekben *deskriptív* fogalomként tételeződik. A következőkben ezen két típust két, a jelenlegi áttekintő munkák által ideáltipikusnak tekintett szerző, Julia Kristeva és Gerard Genette munkáin keresztül mutatjuk be.

Julia Kristeva a 60-as évek második felében négy alapvető tanulmányt írt az intertextualitásról.[412] E tanulmányok legismertebbikében, a *Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman* (1967) című esszében Kristeva Mihail Bahtyin munkáitól indíttatva egy modern – a strukturalista szövegfelfogás hibáit kiküszöbölő – szemiológiai módszer kidolgozására tett kísérletet. Meglátása szerint Bahtyin a *Problemi poetyiki Dosztojevszkovo* (1963) és a *Tvorcseszto François Rabelais i narodnaja kultura szrednyevekovja i Reneszansza* (1965)[413] című munkáival dinamizálta a strukturalizmust.

---

[411] Vö. Aczel 1998: 241-243, Stiegler 1997: 327, Martinez 1997: 441-443, Orosz 1997: 9-15, Pfister 1995: 25. stb. Lachmann a fenti kategóriák mellé felveszi az irodalom- illetve kultúrakritikai intertextualitáselméleteket is. Mivel azonban e kategória megfogalmazásakor az addigiakhoz képest egy új (funkcionális) szempontot érvényesít, javaslatát a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk.

[412] Az esszéket – *Le texte clos* (1966), *Pour une sémiologie des paragrammes* (1966), *Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman* (1967), *Poésie et negativité* (1968) – a *Semeiotiké: recherches pour une sémanalyse* (1969) című kötet gyűjti össze. Magyar fordítása egyik írásnak sem létezik.

[413] Bahtyin 1963/m 2001, Bahtyin 1965/m 2002. Bahtyin Dosztojevszkijről szóló könyvét 1929-ben írta, de száműzetése miatt csak 1963-ban publikálta. Mivel e művek korábbi magyar fordításai hiányosak, ezért a terminológiát a teljes szöveget tartalmazó későbbi kiadásokból vesszük át.

Azáltal ugyanis, hogy a prózai művek "struktúrájának" alapelemét képező *szót* nem a nyelvi rendszer részét képező és a hagyományos (Saussure-i) lingvisztika eszközeivel vizsgálható *monologikus* szóként, hanem a "metalingvisztika" segítségével meghatározható *többszólamú* – azaz a megelőző és a szinkrón használatok *kontextusai által áthatott* – megnyilatkozásként,[414] az alapvetően dialogikus struktúrájú beszéd és írás elemeként jelölte meg[415], fellazította a műnek a jelentések egyértelműségén (a hagyományos jelfogalmon) alapuló struktúráját, s helyette *egy belülről dialogizált* – azaz egy a *szerzői* (elbeszélői)[416] és az abba "beférkőző" *idegen* szólamok dialógusában (kölcsönviszonyában) konstituálódó és a szerző intenciójának megfelelő jelentésen alapuló – struktúrát tételezett.

Kristeva szerint ezt a felismerést az elmélet implikációinak és konzekvenciáinak a feltárásával felhasználhatjuk az irodalmi szövegek *szemiológiai* elemzésénél. Ehhez csupán azt kell belátnunk, hogy a modell – jóllehet Bahtyin a vizsgálódásait javarészt a szó szintjére korlátozta – a szavakból felépülő nagyobb egységek leírására is kiterjeszthető.[417] Ha pedig ez így van, akkor nemcsak minden kiejtett, és leírt szó, hanem minden írott szöveg, így a poétikai is, az alkotó értékpozíciói, az olvasóra való irányultság és más – korábbi vagy kortárs, művész vagy hétköznapi – nyelvhasználók szóhasználata (írásmódja, écriture[418]) által kijelölt kontextusok terében, e kontextusok által meghatározottan működik. Vagyis minden poétikai szöveg egy *idézet-mozaik (mosaďque de citations)*, amely egyrészt más szövegekre adott válaszként, másrészt pedig az alkotó által másoktól átvett és saját szövegének terébe abszorbeált és átalakított szövegek találkozási pontjaként – egyszóval az *intertextuális térben elhelyezkedő sajátos relátumként*[419] – értelmezhető. Ebből a szövegfogalomból kiindulva aztán Kristeva – továbbra is Bahtyinra hivatkozva – két további tézist fogalmaz meg. Elsőként egy a

---

[414] Bahtyin nem használja a Saussure-i *langue-parole* distinkciót; ő a "nyelv"-ről és a "nyelv életé"-ről beszél. Fontos továbbá, hogy az orosz 'szlovo' nemcsak az egyes szót, hanem – mint Martinez megjegyzi – a beszélt nyelv nagyobb egységeit is jelöli. Martinez 1997: 432.

[415] "a szót mindenki a másik szólamától, az idegen szólamtól áthatva kapja. A szó a másik kontextusból, az idegen értelmezésektől átitatva kerül a beszélő saját kontextusába. A saját gondolat a szót már 'belakottan' találja." Bahtyin 1963/m. 2001: 251.

[416] Bahtyin nem tesz éles különbséget 'szerző' és 'elbeszélő' között.

[417] "az összetett szekvenciák artikulációjának a szintjén ugyanezeket a relációkat találjuk." Kristeva 1967/n. 1997: 336. Kristeva a nyelvnek ezt a princípiumát a "szemantikai expanzió princípiumának" nevezi, vö. Kristeva 1967/n. 1997: 338.

[418] Kristeva az *'écriture'* fogalmát Derridától veszi át. Lásd Lachmann 1990: 56.

[419] Kristeva nem használja a 'relátum' szót, de úgy gondoljuk, hogy az alkalmas koncepciójának bemutatására.

tanulmány kiinduló kérdésére válaszoló *módszertani* tételt: az irodalmi szemiológia (vagy mint többször fogalmaz: "transzlingvisztika") legfontosabb feladata a különböző kontextusokhoz tartozó szavak és szekvenciák horizontális (az alkotó-befogadó tengelyre vonatkozó) és vertikális (az irodalmi szöveg - korábbi/szinkrón szövegek tengelyt érintő) összekapcsolódásának, pontosabban az összekapcsolódás módozatainak a formalizálásában áll. Kristeva megjegyzi, hogy Bahtyin szerint például a regényben két formaelv különíthető el: a szavak a szöveg terében vagy egy központi elv alá rendelődnek, és zárt, *monologikus nyelvi világot* hoznak létre, mint mondjuk Tolsztojnál, vagy pedig decentralizáló elvek által irányítottan nyitott, *dialogikus és ambivalens nyelvi világgá* kapcsolódnak össze, miként Rabelais, Swift, vagy Dosztojevszkij műveiben.[420] Kristeva ehhez az állításhoz kapcsolódva fogalmazza meg másik, *irodalomtörténeti* tézisét: a "modern" (20. századi) regény is dialogikus, többszólamú, ámde másképpen az, mint egy Bahtyin által a polifón regénytípus első megnyilvánulásaként elemzett Dosztojevszkij regény. Míg Dosztojevszkijnél a dialógus reprezentatív, fiktív szinten marad, addig a 19. század végén a regény "olvashatatlanná" (Joyce), a polifónia pedig a nyelv inherens részévé (Proust, Kafka) vált. Nem véletlen, hogy az intertextualitás mint elméleti probléma is ekkoriban vetődik fel.[421]

Észre kell azonban vennünk, hogy Kristeva – Bahtyin elméletének implikációit és konzekvenciáit fejtegetve – néhány ponton eltávolodik Bahtyin koncepciójától. Bahtyin *irodalmi* szövegeket és műfajokat vizsgál, amelyek közül meglátása szerint *némely belülről* dialogizált,[422] azaz jelen van benne az *'idegen szó'*, és a megelőző *irodalmi* szövegkorpusz. Kristeva – mint mondtuk – szövegekről beszél, és azt állítja, hogy *minden* szövegben, így egy alkotó által létrehozott szövegben is, jelen van az alkotó által

[420] A formaelveket Bahtyin összekapcsolja a társadalmi ideológiát szervező nyelvek struktúrájával: egy zárt, központosított társadalom, melynek ideológiája a különböző nyelveket hierarchikusan rendezi, a monologikus regénynek, egy nyitott, többközpontú, számtalan egymással konkurráló nézet és nyelv által szervezett társadalom pedig a dialogikus műfajoknak kedvez. Martinez 1997: 433. Bahtyin elméletének ideológiakritikai potenciálja jelentős szerepet játszott abban, hogy a késő hatvanas évek Franciaországában Kristeva és a Tel Quel csoport tagjainak az érdeklődése felé fordult. Mivel azonban a kérdés az általunk vizsgált szempontból nem játszik lényegi szerepet, nem térünk ki rá.

[421] Vö. Kristeva 1967/n. 1997: 344f. Az intertextualitás elméleti problémaként és irodalmi jelenségként való egyidejű, hangsúlyos megjelenését Kulcsár-Szabó Zoltán Barthra és Barthes-ra hivatkozva a hagyományhorizont "teleírottságának" (Barth), az eredetit alkotás lehetetlenségének (Barth, Barthes) a felismerésével és a befogadási szituáció átalakulásával magyarázza, lásd Kulcsár-Szabó 1995.

[422] Pfister ezért mondja, hogy Bahtyin elmélete dominánsan *intra- s nem intertextuális*. Vö. Pfister 1985: 4f.

olvasott 'másik', és "behatolóként" jelen van a *történelem* és a *társadalom* is.[423] Ez az itt még kifejtetlen és jobbára csak e terminológia által körvonalazott gondolat egy évvel később, a *Problemes de la structuration du texte* (1968) című, ugyancsak paradigmatikus jelentőségű, a szemiológiai szövegelemzés gyakorlatát elsőként vázoló írásban a szövegfogalom és az intertextualitás fogalmának kiterjesztésében, valamint a szerző és a szubjektum tradicionális fogalmainak megkérdőjelezésében ölt testet. Kristeva itt (az alapfogalmak meghatározása nélkül) amellett érvel, hogy *minden kulturálisan kódolt jelrendszer* szövegnek tekinthető.[424] A kultúránkban 'irodalmi'-nak nevezett szöveg a szemiológia számára nem több, mint az – *írásba helyezett* (és a denotatív szemiotikai praxistól független) – *jelentőgyakorlatok (pratiques signifiantes) egyik típusa*, nevezetesen *alany-nélküli produktivitás (productivité), végtelen értelemlétrehozási folyamat (signifiance)*. Az alany-nélküliségnek és a vég-nélküliségnek Kristeva szerint két oka van. Egyrészt az, hogy az irodalmi szöveg, csakúgy mint minden szöveg, olyan szekvenciákból (kódokból) áll, amelyek a textuális együttesként kezelt társadalmi és történelmi egészből származnak,[425] s amelyek az új szövegbe kerülve mindennemű alkotó értelem szabályozó középpontjától függetlenül, az el-nem-választásból fakadóan folyamatos mozgásban vannak, egymásba hatolnak és egymásba rétegződnek, s így folyamatosan és véget nem érően változtatják egymás jelentését.[426] Másrészt pedig az, hogy a szöveg más szövegek, szövegrészek újrarendezése, permutálása által olyan "nyelven túli készülékként" is értelmezhető, amely "a nyelvvel, amelyben elhelyezkedik, redisztributív (destruktív és konstruktív) [a nyelv szabályait átalakító – Sz.E.] kapcsolatban áll"[427]. Miként Wahl fogalmaz: a szöveg azt mutatja, hogy "hogyan dolgozik a nyelv".[428]

---

[423] Kristeva 1967/n. 1997: 340, valamint Kristeva 1967/n. 1997: 341.

[424] Kristeva egyik általunk ismert írásában sem határozta meg, hogy ebben a tanulmányban mit is ért a *'kultúra'* és a *'kód'* fogalmán.

[425] Kristeva 1968/m 1996: 18.

[426] Ezt a gondolatot viszi tovább Barthes *a Szerző (Auteur) és a Kritikus (Critique) haláláról, a modern írónak (scripteur) és olvasónak (lecteur)* a szöveggel egy időben történő *megszületéséről* szóló 1968-as, valamint Foucault, a *szerző* (*auteur*) látszólagos halálát és *szerzőfunkcióként (fonction-auteur)* való ideiglenes – a modernitásra korlátozott – továbbélését tárgyaló 1969-ben megjelent tanulmányában. A Tel Quel csoport harmadik tagja, Derrida részben más alapokról indulva érvel egy hasonló tézis – a struktúra strukturalitásának, azaz *középponttalanításának* tézise – mellett. Derrida 1967b. (Az írás elsőként 1966-ban hangzott el.)

[427] Kristeva 1968/m. 1996: 15.

[428] Wahl 1972/m. 1996: 11.

A szemiológiai elemzésnek mindezek alapján, így Kristeva módosított tézise, magát a jelentőgyakorlatot, pontosabban e gyakorlatban rejlő egyedit, az adott szöveg belső strukturálódásának sajátosságait kell megragadnia, egyrészt a szintaxis szintjén, zárt szöveget tételezve (egy a generatív grammatika tanulságait felhasználó transzformációs analízissel), másrészt az intertextualitás terében, vagyis külső szövegekhez képest (egy transzformációs módszer segítségével). Utóbbi elemzés a szöveg alapegységét képező szekvenciákat a diadikus (saussure-i) jel-struktúra kétértékű, '0-1' logikáját *meghaladó*, a *másikat – a rejtett tilosat* – egy új, poétikai logika, a '0-2' alapján paragrammaszerűen jelölő *"double"*-ként,[429] azaz kettős szignifikáció által meghatározott jelként, magát a szöveget pedig egy átfogó (spatio-temporális) szemiotikai praxis: az *ideologéma (idéologčme)* által meghatározott intertextualitásként, azaz a társadalomban és a történelemben (azok szövegében) elgondolva ragadja meg.[430] "A megismerő szubjektum számára az intertextualitás olyan fogalom, amely azt jelzi, milyen módon olvassa a szöveg a történelmet és hogyan olvad bele."[431]

Kiinduló kérdéseinkre válaszolva, s az eddigieket egy-két ponton kiegészítve elmondható tehát, hogy Kristeva értelmezésében az 'intertextualitás' *ontológiai* fogalom. Álláspontja szerint minden kulturálisan kódolt jelrendszer szöveg, s minden szöveg intertextuális: változó szinteken, többé vagy kevésbé felismerhető formában jelen vannak benne az adott kultúrához tartozó más – korábbi és egyidejű – szövegek. A szövegek közötti kapcsolatok tehát vannak, s nem létrehozzák őket, létrejöttüket *a nyelvhasználat – elfojtásra ítélt – kontextusainak a beszédegységekbe való kitörölhetetlen beíródása*[432] és

---

[429] Vö. Kristeva 1967/n. 1997: 342. Kristeva korai írásaiban még meg van győződve arról, hogy az irodalmi szövegszemiotika két legfontosabb eszköze a logika és a matematika. A 70-es évek közepén érdeklődése egy a freudi pszichoanalitika elméletéből kiinduló jelentéselmélet kidolgozása felé fordul. E szemléletváltás első jelei ugyanakkor már a fenti írásban is megfigyelhetők: Kristeva itt az elmélet koherenciáját némiképp fellazítva amellett is érvelni próbál, hogy a *double* logikája az álom logikájának freudi elméletével analóg. A szemiotika mint a jelentés folyamatának pszichoszomatikus modalitása vonatkozásában vö. Kristeva 1974/m. 2002.

[430] "Az ideologéma egy olyan intertextuális funkció, amely minden egyes szöveg különböző struktúraszintjein 'materálisan' olvasható, és saját útvonalán bontakozik ki, megadva annak történelmi és társadalmi koordinátáit." Kristeva 1968/m. 1996: 20. Az ideologéma meglátásunk szerint azonosítható Barthes 'kulturális kód' ('codes culturels') fogalmával. Barthes 1970/m. 1997.

[431] Idézi Orosz 2003: 101. (Kristeva *Narration et transformation* (1969) című tanulmányából).

[432] Ezért mondja Kristeva később, hogy az irodalmi szöveg rekurzivitása révén az *esztétikai emlékezet* egy formája. Érdemes megjegyezni, hogy ebben a tekintetben az álláspontok nagyon megoszlanak. Derrida az intertextualitást működtető *iterabilitást* a jel-be, a "szövegemlékezetet" pedig az írásba (écriture) helyezi. Bloom szerint a jelenség kulcsa az alkotó személy történetében, az elődök hatásától való félelmében, azokra való defenzív reakciójában rejlik (*anxiety of influence*, Bloom 1973), Barthes szerint pedig a szöveggel egyidőben megszülető író (*scripteur)* az, aki a különböző idézeteket a szöveg terében vegyíti és egymással konfrontálja (Barthes 1968/m. 1996: 53).

az egységek *rekurzivitása*, milyenségüket, és relatív autonómiájukat pedig az adott nyelvi kultúra egészét meghatározó szemiotikai praxis határozza meg – a 15. századig a *szimbólum*, a 19. század végéig a *jel*, a századfordulótól pedig egy jelenleg is formálódó *új*, s Kristeva által meg nem nevezett alakzat (talán a double) ideologémája.[433] A megismerő racionalitás számára a szöveg így egyszerre reprezentálja a szövegalkotó szövegeket, s, a szövegtérben végbemenő textuális interakciókon keresztül, az interakciókat szabályozó szemiotikai praxist. A szövegelemzés (transzformációs elemzés, vagy szemanalízis) mindazonáltal ezen utalások ellenére sem egyszerű, hiszen az idegen szövegek felfedezéséhez a szöveg önmagán kívül semmiféle támpontot nem ad: reprezentálja ugyan őket, ám *nem jelzi* azokat; a szövegek és a szövegek közötti *kapcsolatok dinamizmusa* révén folyamatosan létrejövő és átalakuló jelentések felfedezése kizárólag az olvasótól, annak olvasottságától és emlékezetétől függ.[434]

Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy Kristeva koncepciójával kapcsolatban – a koncepció nyilvánvaló erényeinek hangsúlyozása mellett[435] –, több ellenvetés is megfogalmazódott. Szinte minden elemző megemlíti például, hogy Kristeva alapterminusai ezoterikusak[436] és eklektikusak,[437] néhányuk – intertextuális tér, kultúra, poétikai nyelv stb. – definiálatlan[438], maga az 'intertextualitás' pedig túl homogén,[439] homályos és tág ahhoz, hogy segítségével pontos és részletekre kiterjedő szövegelemzések is elvégezhetők legyenek.[440] Többen megjegyzik azt is, hogy Kristeva módszere – mondjuk így – túl nagy teret enged a kontingenciának. Nevezetesen

---

[433] A *Problemes de la structuration du texte* (1968) című tanulmányában Kristeva erről annyit mond, hogy "A XX. századtól kezdve [...] egy új ideologéma van kialakulóban [...]. Jelen pillanatban lehetetlen előre látni, még kevésbé meghatározni ennek az ideologémának a sajátosságait." Kristeva 1968/m. 1996: 22. Lehetetlen nem felismerni az analógát e rendszer és a Tel Quel kör egy másik tagjának, Foucault-nak a *Les Mots et les Choses, Archéologie des sciences humaines* című, 1966-ban megjelent művében felvázolt szemiotikailag is értelmezhető alakzatok között.

[434] Kristeva 1968/m. 1996: 20-22.

[435] Kristeva koncepciójának lehetőségei nyilvánvalóan az irodalomtudományi kutatás lehetőségeinek radikális kitágításában rejlenek. Kristeva az intertextualitás fogalom bevezetésével és az irodalomtudomány hagyományos kategóriáinak megkérdőjelezésével a vizsgálat hatókörébe vont olyan problémákat, amelyek tradicionálisan nem tartoztak az irodalomtudomány tárgyához.

[436] Lásd pl. Plett 1991.

[437] Lásd pl. Tegtmeyer 1997.

[438] Ruprecht szerint például Kristeva nem határozza meg, hogy milyen entitás az intertextuális tér; hogy határai – ha vannak – kulturálisak, vagy interkulturálisak-e stb. Vö. Ruprecht 1991. Meglátásom szerint az sem világos, hogy hogyan különbözhet a poétikai nyelv a nem-poétikaitól akkor, ha minden szöveg egyformán intertextuális.

[439] Pl. Stierle 1983.

[440] Plett 1991, Orosz 1997. A szöveg elemezhetősége érdekében ezért többen megkülönböztetik az intertextualitás fogalmát a *rendszerreferencia* fogalmától. Lásd pl. Hempfer 1976, vagy Jenny 1976.

megengedi azt, hogy a szöveg szemiotikai analízisét, ne elsősorban a szöveg, hanem egy bizonyos műveltség véletlenszerű megléte diktálja. Ennél súlyosabbnak látjuk azonban azt a szakirodalom által még csak fel sem vetett, az elmélet strukturáltságát érintő problémát, miszerint Kristeva nem tisztázza az elemzés két konstitutív elemének, a transzformációs analízisnek és a transzformációs módszernek az egymáshoz való viszonyát. E kérdés vonatkozásában Kristeva elemzései sem adnak semmiféle támpontot.[441]

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a fentiekhez hasonlók mondhatók el az intertextualitást Kristevához hasonlóan a textualitás létfeltételeként értelmező, ám Kristevánál globálisabb szöveg- és radikálisabb jelfogalommal dolgozó, vagy a szöveget az intertextualitásban teljesen feloldó elméletalkotók – Barthes, Bloom, Derrida stb.[442] – kapcsolódó elemzéseiről is. Ez persze egyáltalán nem meglepő, hiszen e felfogás képviselői számára az "elemzés" feladata nem a jelentés, hanem a jelentésképződés folyamatának (Kristeva), a jelentők 'el-különböződésének' ('différance'), a jelentés "disszeminációjának' ('dissemination') (Derrida), a szöveguniverzum ('le texte général') (Derrida), a könyvtáruniverzum ('la Bibliothčque générale') (Grivel) szövegbeli nyomainak a feltárása, a műnek az olvasó általi játékba hozása és "bevégzése" (Barthes). Érthető hát, hogy a hetvenes évek végén a Kristeva által elindított intertextualitás-diskurzuson belül számos olyan megközelítés született, amely az elmélet operacionalizálhatósága érdekében pontosította és szűkítette az intertextualitás Kristeva-féle fogalmát. Tzvetan Todorov 1981-ben például több tanulmányt is publikált Bahtyinról "azzal a nyilvánvaló célkitűzéssel, hogy tisztázza az eredeti bahtyini dialógus-koncepció, valamint a Kristeva kezdeményezte intertextualitás kapcsolatát."[443] Michael Riffaterre ekkoriban írt tanulmányaiban átvette ugyan Kristeva intertextualitás értelmezését, ám a jelenségen belül éles különbséget tett a *véletlenszerű (aléatoire),* a szöveg értelmét nem befolyásoló intertextualitás és a *kötelező (obligatoire)* – kettős (szilleptikus) kódoltsága révén az olvasási szabály szerepét is betöltő –, a szöveg értelmét befolyásoló intertextualitás között, mely utóbbi a szövegben egy- vagy többszintű törés, zavar

[441] A *Problemes de la structuration du texte* című tanulmányban, valamint a *Le texte du roman* (1970) című mű zárófejezetében Kristeva Antoine de La Sale 1456-ban írt, *Jehan de Saintré* című regényét tárgyalja; a *La Révolution du langage poétique* (1974) Mallarmé és Lautréamont műveit elemzi.
[442] Lásd pl. Bloom 1975: 3: "a szöveg nem létezik, csak szövegek közötti kapcsolatok vannak."
[443] Angyalosi 1996: 7f.

(grammatikai vagy szemantikai inkompatibilitás) formájában jelenik meg.[444] De ezekben az években Kristeva maga is továbbgondolta elméletét: a fogalom "felhígulása", valamint a filológiai forrás- és hatáskritika modernizált változataként való félreértelmezése miatt az 'intertextualitás' statikusnak tűnő fogalmát már 1974-ben, a *La révolution du langage poétique* című művében egy az egyik jelentőrendszerből a másikba való átmenetet jelölő terminussal, a 'transzpozíció' fogalmával váltotta fel, lehetővé téve így heterogén rendszerek fúziójának elgondolását.[445]

De revideálja az 'intertextualitás' fogalmát az intertextualitás-elméletek másik – az előzőnél jóval heterogénebb (strukturalista és hermeneutikai) koncepciókat átfogó – típusának ideáltipikus képviselője, Gerard Genette is. Genette a *Palimpsestes, la littérature au second degré* (1982) című poetológiai munkájában a *transztextualitás – textuális transzcendencia* (transtextualité – transcendance textuelle)[446] – fogalmával operál.[447] *Minden szöveg*, mondja, transztextuális, azaz rendelkezik egy olyan – az *irodalmiságával* azonosítható – univerzális aspektussal, amely őt más *szövegekkel* nyílt vagy rejtett kapcsolatba hozza. Genette az absztrakció, az implikáció és a globalitás növekvő foka alapján a transztextuális kapcsolatok öt funkcionális típusát különbözteti meg: 1. a Kristeva-féle *intertextualitást* (intertextualité), amelyet Genette Kristevánál restriktívabban egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként, azaz idézetként (citation), plágiumként (plagiat) és célzásként (allusion)[448] határoz meg; 2. a *paratextualitást* (paratextualité), amely voltaképpen az inter- és az intratextualitás közötti "határsávot" foglalja magában, és amely a szöveg és annak paratextusa – címe, alcíme, belső címei, előszava, utószava, lapszéli jegyzetei, mottói, illusztrációi, borítója, piszkozatai, vázlatai stb. – közötti kapcsolatra vonatkozik;[449] 3. a *metatextualitást*

[444] Lásd pl. Riffaterre 1979, 1980. A zavar olyan szövegtényt jelöl, "amely az olvasóban azt az érzést kelti, hogy egy szabály csorbát szenvedett". Riffaterre 1980/m. 1996: 68.

[445] Lényeges megszorítás, hogy Kristeva csak abban az esetben beszél transzpozícióról, ha a jelentőrendszer-váltást az enunciatív és denotatív pozíció új artikulációja kíséri. Kristeva 1974.

[446] Genette hangsúlyozza, hogy a textuális transzcendencia – a 'transzcendencia fogalmát Genette tisztán terminus technikusként, az 'immanencia' ellentéteként használja – csak *egy* a transzcendencia fajtái közül és különbözik attól a transzcendenciától, amely a szöveget az extratextuális valósághoz kapcsolja. Genette 1982/m. 1996: 85.

[447] Genette a kérdést először az *Introduction a l'architexte* (1979) című tanulmányában tárgyalja.

[448] Genette a 'célzás' alá sorolja Riffaterre 'intertextualitás' fogalmát is, mondván, hogy annak ellenére, hogy Riffaterre a fogalmat a 'transztextualitás' fogalmával megegyező módon definiálja, a gyakorlatban általa vizsgált jelenségek mind a szemantikai-szintaktikai mikrostruktúrák körébe tartoznak és lényegében (Genette definíciója értelmében) célzásnak tekinthetők.

[449] Később Genette a paratextust olyan heteronóm ('peri- és epitextusokból' ('péritexte', 'épitexte') álló) segéddiskurzusként definiálja, amelynek létalapját a szöveg képezi. Genette 1987/n. 1992: 9-21.

(métatextualité), vagyis egy szövegnek egy másik szöveghez fűződő kommentáló, kritikai kapcsolatát; 4. a *hypertextualitást* (hypertextualité), azaz egy *A* szövegnek, a *hypotextusnak* (hypotexte), egy *B* szöveghez, a *hypertextushoz* (hypertexte) fűződő minden olyan transzformáción alapuló kapcsolatát, ahol *B* az *A*-ból (egyszerű) transzformációval (úgymint paródia, travesztia, transzpozíció), vagy imitációval – modell által közvetített transzformációval – (nevezetesen pastiche, persziflázs, utánzás) jött létre; s végül 5. egy teljesen néma, a műfaji, műnemi vonatkozások gyakori jelöltségére épülő kapcsolatot, az *architextualitást* (architextualité), amely a szöveg taxonómiai hovatartozását jelöli, és "legfeljebb egy tisztán rendszerbeli hovatartozásra utaló [és nem minden esetben megbízható – Sz.E.] paratextuális jelzést ad."[450]

Genette szerint tehát minden szöveg transztextuális, azaz más szövegekkel vagy inter- és/vagy para-, és/vagy meta- és/vagy hyper- és/vagy architextuális kapcsolatban áll. E relációtípusok ugyanis nem elszigeteltek egymástól: a metatextus nem valósítható meg idézeti intertextus nélkül, a hypertextualitásra pedig gyakran paratextuális jel utal stb. Genette a típusok bemutatását követően azt is hangsúlyozza – s ez a számunkra érdekes kijelentés – hogy a textuális transzcendencia szinte minden típusa nemcsak minden szövegre, hanem, potenciálisan és különböző mértékben, minden szövegosztályra, így a fikcionális szövegek osztályára is jellemző. Kivételt csak az architextualitás képez, amely, fogalmazzunk Genette-tel, az (irodalmi) "osztályság" maga. A fenti kijelentés azonban nem a kivétel meghatározása, hanem Genette-nek egy problémás eset, nevezetesen az irodalmi szövegek hypertextualitása vonatkozásában kifejtett álláspontja miatt lényeges. Ha ugyanis minden irodalmi szöveg hypertextuális, azaz egyszerre funkcionál korábbi szövegek hypertextusaként és későbbi szövegek hypotextusaként,[451] akkor nagyon úgy tűnik, hogy a hypertextualitás igencsak megnehezíti az irodalmi szövegek tanulmányozását. Hogy mindez csupán látszólagos, annak az az oka, hogy Genette az irodalmi szövegek elemezhetősége érdekében irodalomfelfogására,[452]

---

[450] Genette 1982/1996: 85.

[451] Genette megfogalmazása – "minden műben becserkészhetem egy bármely másik, korábbi vagy későbbi mű részleges, helyhez kötött és illékony visszahangját" – Barthes egyik radikális szövegmeghatározására (a szöveg mint "visszhangkamra") utal. Genette 1982/m. 1996: 89. Barthes meghatározását – *Roland Barthes par Roland Barthes* (1975) – többek között Pfister 1985: 12f. idézi.

[452] Genette az irodalmat létrehozó "fikcióaktusokat" (actes de fiction) Searle 1974/75-höz kapcsolódva, ám annak egyes téziseit kritizálva "nem-autentikus", szimulatív illokúciós beszédaktusnak tekinti, és amellett érvel, hogy a szerző a beszédaktusra vonatkozó, többnyire paratextuális, utalások (szerzői név, műfaji meghatározás stb.) segítségével az olvasóval kvázi "fikciószerződést köt" arra, hogy az a szöveget a szerző

valamint saját addigi strukturalista szövegelemző gyakorlatára hivatkozva e szövegek esetében korlátozza a 'hypertextualitás' terjedelmét, és csak az irodalmi műegészek közötti, többé-kevésbé jelzett[453] és intendált kapcsolatokat tekinti hypertextuálisnak. Ebben a korlátozott értelemben pedig a hypertextualitás már ki tudja választani a szövegek egy osztályát, méghozzá egy olyan szövegosztályt, amely Genette hangsúlyozottan szubjektív megítélése szerint nagyjából egybeesik a szépirodalmi szövegek osztályával. Ebben az értelemben tárgya a hypertextualitás Genette munkájának. És (többnyire) ebben az értelemben lett tárgya az irodalomelméleti diskurzusnak is.

A könyv utolsó fejezetében Genette vizsgálatai lezárásaképpen röviden, és többnyire metaforikusan reflektál a hypertextualitás-fogalom tágabb, az alkotási- és a befogadási folyamattal kapcsolatos összefüggéseire. Ami az alkotás folyamatát illeti: a hypertextus létrehozása Genette meglátása szerint a *'barkácsolás'* (*'bricolage'*) fogalomkörébe tartozik. A fogalom, amint Genette röviden utal is rá, Claude Lévi-Strausstól származik, aki azt a *Savage Mind*ban (1968) a mitikus és a modern tudományos gondolkodás megkülönböztetésére vezetette be. Lévi-Strauss szerint a modern analitikus ("mérnöki") gondolkodással szemben létezik egy mitikus gondolkodás is, amely a barkácsoláshoz hasonlóan működik, azaz a "barkácsolót" körülvevő, korlátozott számú, ám különféle módokon felhasználható heterogén dolog és néhány (véges számú) szabály segítségével jut el új összefüggésekhez. Míg azonban Lévi-Strauss értelmezésében az új konstrukcióba került elemek elvesztik korábbi értelmüket, és eredeti tartalmuktól függetlenül az új összefüggés részeivé válnak, addig Genette számára a barkácsolás eredményeképpen létrejött mű egy a régit és az újat *palimpszeszt*-szerűen egyesítő, komplex objektum:[454] olyan szövegbe írt szöveghez hasonlítható tehát, ahol az új szöveg a régit nem teljesen fedi, hanem helyenként áttűnni engedi.[455] Az ily módon

---

intenciójának megfelelő illokúciós beszédaktusként értékelje és fikcionális szövegként (récit fictionnel) olvassa. Genette 1991/n 1992: 41-64. E felfogás önellentmondásai vonatkozásában vö. Zipfel 2001: 203-209.

[453] Többé-kevésbé, hiszen – bár Genette nem mondja – nyilvánvaló, hogy a transztextualitás bizonyos típusai – például a plágium – épp a kapcsolatok elrejtésében érdekeltek.

[454] A fogalmat Derrida is használja, ám nála a 'barkácsolás' a diskurzus, a mitologika és a struktúra középponttalaníthatóságának gondolatköréhez tartozik. Derrida 1967b/m. 1994: 27-30.

[455] A 'palimpsestus' a *pálin*: vissza, *psestos*: vakart, kapart görög szavakból tevődik össze. A kifejezés eredetileg azt a papirusztekercset, viasztáblát, illetve pergamenkódexet jelölte, melyről – többnyire az íróeszközökkel történő takarékoskodás miatt – az első vagy a mindenkori felső írást letörölték, majd új szöveggel írták tele. A szöveg újkori olvasása természetesen a folyamat visszafordítását, azaz a felső réteg

konstruált szöveg természetszerűleg a régi és az új szöveg egymás viszonylatában való olvasását, azaz *relacionális olvasást* tesz szükségessé. Hogy ez pontosan miképp is zajlik, azt Genette nem fejti ki. A kérdés elméleti tárgyalása helyett csak egy gyakorlati példát hoz, s a relacionális olvasási módszer modelljeként Barthes-nak a *Mythologies* (1957) című művében követett "nyitott strukturalista" gyakorlatát jelöli meg. Meglátása szerint egy hypertextuális szöveg jelentése csak egy ekkép értelmezett relacionális olvasásban válik teljessé és – mint mondja – "többértelművé", azaz lineáris és relacionális értelemmel is bíróvá. Ezen olvasat szükségességére azonban Genette szerint *nem valamiféle szövegbelső* agrammatikalitás utal – miként azt Riffaterre állítja – hanem többnyire egy transztextuális elemnek a hypertextus értelmezésével való összeegyeztethetetlensége, az *Ulysses* (1922) esetében például maga a cím.[456]

Kiinduló kérdéseinkre visszatérve, s az eddigiekben mondottakat egy-két ponton kiegészítve elmondható tehát, hogy Genette értelmezésében a 'transztextualitás' *deskriptív* fogalom. Genette *a szöveg egy intuitív fogalmából*[457] kiindulva amellett érvel, hogy minden szöveg és minden szövegosztály transztextuális, azaz rendelkezik egy olyan univerzális aspektussal, amely őt más szövegekkel inter- és/vagy para-, és/vagy meta- és/vagy hyper- és/vagy architextuális kapcsolatba hozza. Irodalmi szövegek elemzésekor mindazonáltal az elemző a saját irodalomfelfogásának megfelelően szűkítheti is e fogalmak tartalmát. Érvelhet mondjuk úgy, miként Genette maga: a szerző fikcióaktusai révén létrejött irodalmi szöveg fikcionális értelmezésének szükségességére utaló jegyeket tartalmaz, többek között olyanokat is, amelyek segítségével meghatározható például az irodalmi szövegeknek azon szűkebb köre, amelyek a vizsgált szövegegésszel a szerző intenciójának megfelelően is hypertextuális kapcsolatban állnak, és annak jelentésébe is belejátszanak. Az irodalmi szövegek közötti hypertextuális – és transztextuális – kapcsolatokat tehát ebben az értelmezésben nem a szöveg strukturálódása és nem az olvasó emlékezete, hanem a szerző hozza létre, mégpedig egy az adott transztextualitás-típusra jellemző, s a szöveg esztétikumát fokozó szövegalkotó eljárással, a hypertextualitás esetében például egy hypotextus transzformálásával. Az ily módon

törlését kívánta meg. Az etimológia vonatkozásában lásd Winkgens 1998: 411.

[456] Az *Ulyssest* nyugodtan olvashatnánk a dublini élet realista ábrázolásaként, ha nem lenne ott a cím, ami egy ilyenfajta értelmezésnek ellenáll.

[457] Genette-nek a *Palimpsestes* megjelenése körüli években írt tanulmányai alapján úgy gondoljuk, hogy Genette a 'szöveg' szakszóval ekkoriban egy relációs szemiotikai objektumra, azaz *jelölő-jelölt* viszonyra utal, pl. Genette 1983.

konstruált és strukturált szöveg olyan – Genette által pontosan nem difiniált – jegyeket tartalmaz, amelyek figyelmeztetik az olvasót egy speciális, nem lineáris olvasási eljárás, a relacionális olvasás alkalmazásának szükségességére és a szövegjelentés többértelműségének a felfedezésére.

Könnyen belátható azonban, hogy az előzőhöz hasonlóan ez a megközelítés is felvet néhány problémát. A koncepció erényeinek – differenciáltságának és viszonylagos koherenciájának – hangsúlyozása mellett az elemzők többsége megemlíti például, hogy az irodalmi szöveg jelentésének számos olyan, képzőművészeti alkotásokra, zeneművekre, stb. vonatkozó utalásokból származó összetevője van, amelyek az elmélet segítségével nem ragadhatók meg.[458] Többen szóvá teszik azt is, hogy az elmélet egyik alapfogalma, a 'szöveg', nem definiált, s hogy a koncepció magasabb szinteken nélkülözi a szisztematikusságot, hiszen nem tisztázza például a 'transztextualitás' alá sorolható kategóriák közötti konstitutív kapcsolatokat. Nem említi azonban a kritika azt a meglátásunk szerint ugyancsak lényeges problémát, hogy Genette nem tudja összekapcsolni a hypotextualitás vonatkozásában tett kijelentéseit narratológiai munkáiban – a *Discours du récit* (1972) című esszéjében, valamint annak "postscriptumában", a *Nouveau discours du récit* (1983) című, a *Palimpsestes* megjelenését követő évben publikált tanulmányában – foglaltakkal.[459] Ezekben az írásokban Genette az elbeszélő *diskurzust*, azaz a szöveget (récit) a rajta keresztül elérhető narratív szinteknek – a *narrációnak* (narration), és a *történetnek* (histoire) – a szöveghez fűződő kapcsolatain keresztül írja le, méghozzá három, az ige grammatikájából kölcsönvett kategória, az *idő* (temps), a *mód* (mode) és a *hang* (voix) segítségével.[460] Meglepő hát, hogy a vizsgálatból teljesen kimarad a szövegből ugyancsak elérhető, és a szövegben a narrációhoz hasonlóan nyomot hagyó hypotextusoknak, idézeteknek a vizsgálata, azok elrendezésének, funkcionális beágyazottságának stb. a meghatározása.[461] Végül problematikusnak tartjuk azt is, hogy Genette nem tárja fel sem

---

[458]Pl. Orosz 1997.

[459] Ugyanezt elmondhatjuk persze későbbi narratológiai munkáiról, pl. a Genette 1983-ról is.

[460] E megközelítés mögött Genette-nek az a meglátása áll, miszerint az elbeszélés olyan – egy kijelentő instancia kommunikációs tevékenységének eredményeképpen létrejött – kijelentésekből áll, amelyek az elemzés során egy állapotváltozást (eseményt) leíró mondatra redukálhatók: "az *Odüsszeia* vagy *Az eltűnt idő nyomában* bizonyos értelemben az *Ulysses visszatér Ithakába* és a *Marcel író lesz* mondatok (retorikalilag) kiterjesztett formái." Genette 1972/m 1996: 66, illetve Genette 1983/ n 1994. Kritikák vonatkozásában vö. Jahn összefoglaló tanulmányát, Jahn 1998.

[461] A modell nem teszi lehetővé a a szöveg fizikai manifesztációjának a vizsgálatát sem, ami pedig irodalmi

a szöveg univerzális transztextualitásának okát, sem a tágabb és a szűkebb értelemben vett transztextuális kapcsolatok egymáshoz való viszonyát.

Utóbbi már csak azért is fontos lenne, mert felvilágosítást adna nemcsak Genette-nek az ontologizáló irányzat képviselőihez[462] hanem saját irányzatának többi tagjához fűződő kapcsolatáról is. A deskriptív irányzathoz tartozó képviselők ugyanis a fogalom terjedelmét Genette-hez hasonlóan szövegek, azaz verbális objektumok közötti kapcsolatokra szűkítik, s irodalmi szövegek körében vizsgálódva ugyancsak Genette-hez hasonlóan – ám saját irodalom-felfogásuk függvényében – különböztetnek meg e kapcsolatokon belül egy, a szöveg jelentését is befolyásoló, szűkebb csoportot.[463] Ezt a felismerést használják ki a koncepciók összeegyeztethetőségéből kiinduló, s különböző *intertextualitás-skálákat* felvázoló elméletalkotók, mint például Manfred Pfister (1985) és Ulrich Broich (1985)[464] – de így járnak el a deskriptív irányzat másik nagy ágának, a *szöveghermeneutikai* szárnynak a képviselői, Karlheinz Stierle és Rainer Warning is.[465] Stierle például a *Werk und Intertextualität* (1983) című tanulmányában egy mű intertextualitásának kétféle, *alkotás- és befogadásesztétikai* értelmezését különbözteti meg: az alkotásesztétikai értelmezés szerint az intertextualitás a szövegek egy adott konstellációja, melyben a szerző egy üres hely ('Leerstelle') – egy még meg nem valósult koncepció – után kutatva a szöveget szituálja, a befogadásesztétikai értelmezés szerint pedig egy az előzőtől különböző szövegkonfiguráció, amelyben a mindenkori olvasó a saját hermeneutikai szituációja felől nézve a szöveget elhelyezi. Stierle szerint utóbbi kétféleképpen is lehetséges: az olvasó a konfiguráció körébe vonhat bármely (elméletileg akár minden) művet, hiszen – s itt Stierle Kristevához hasonlóan érvel – a szöveg minden elemében felidézhetően ott morajlik ('rauscht') számtalan más (minden) jelentés és szöveg; de korlátozhatja is a szövegek körét azokra, amelyektől a szöveg magát megkülönböztetve ténylegesen utal. Stierle álláspontja szerint mindkét eljárásnak van

---

művek esetén sok esetben jelentéshordozó és önmagában is figyelmet érdemel.

[462] A kapcsolatokat maga Genette is hangsúlyozza például azáltal, hogy a terminus tartalmának szűkítésével párhuzamosan a *Tel Quel* csoport teoretikusainak az 'irodalom' körébe tartozó metaforáit, így például a 'játék', a 'barkácsolás', a 'barkácsoló', a 'visszhang' fogalmát is átértelmezi.

[463] De jellemző megoldás például Broiché is, aki – argumentáció nélkül – a fogalom terjedelmének további szűkítését javasolja. Ennek értelmében a pretextusok körébe csak ugyanazon vagy más szerzőtől származó szövegek ('Autoreferenz', valamint 'Fremdreferenz') lennének sorolhatók. Broich 1985.

[464] A szerzők skála-modellje mögött minden bizonnyal egy, a goethei morfológiát követő német irodalomtudományi hagyomány (Staiger, Stierle stb.) bújik meg.

[465] Stierléhez nagyon hasonló álláspontot képvisel Warning is, Warning 1982.

létjogosultsága, hiszen az olvasó mindkét esetben ugyanúgy jár el: a szöveg különösségét a szöveget egy reflexiós médiumban tükröztetve ragadja meg. Míg azonban az első esetben csak egy szokatlan nézőpont megteremtéséről van szó, addig a második esetben a szöveg belső dialogicitásának, valós intertextualitásának ('Intertextualität im prägnanten Sinne') a felfedéséről.[466]

[466] Stierle az intertextuális kapcsolatokat Genette-hez hasonlóan nem homogén viszonyként, hanem többféle – szemiotikai, fenomenológiai, hermeneutikai és pragmatikai – perspektívából leírható heterogén relációtípusokként írja le. Stierle 1983: 12-21.

6.2. Az intertextualitás mint ismétlődés és ismétlés: Bernáth Árpád

Az intertextualitás-elméletekkel közel egy időben jöttek létre azok az elméletek, amelyek a "szövegek transzcendenciáját" az 'ismétlés' fogalma segítségével ragadták meg.[467] Az első, Kristeva intertextualitáselméletével nagyjából egyidőben kidolgozott ilyen koncepció Bernáth Árpádtól származik. Bár az elmélet a magyar irodalomtudomány akkori elszigeteltsége miatt nem került be a nemzetközi diskurzusba, elsősége és differenciáltsága miatt az alábbiakban ezt mutatjuk be.

Bernáth az intertextuális műveletek megragadására szolgáló elméletét elsőként *A motívumstruktúra és az embléma-struktúra kérdéséről* (1971) című tanulmányában fejti ki részletesebb formában.[468] A tanulmány alapgondolata szerint irodalmi művekben az ismétlések két típusát különböztethetjük meg: *szövegbelső és szövegkülső ismétléseket*, azaz *motívumokat* és *emblémákat*. Bernáth a 'motívum' fogalmát Oskar Walzelnek a *Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters* (1929) című írásában a wagneri zenedráma kapcsán tett, s az irodalomra is kiterjesztett megfigyeléseit általánosítva határozza meg. E definíció értelmében egy irodalmi mű motívumainak nevezzük (1) azokat az adott művön belül egymással azonosított *szövegrészeket*, "amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy különböző, szemantikailag értelmezhető kontextusban ismétlődnek", valamint (2) azokat az adott művön belül egymástól megkülönböztetett, szemantikailag értelmezhető szövegrészeket, "amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmakat létrehozó funkciót, hogy azonos kontextusban ismétlődnek".[469] Az ezen definíció analógiájára megalkotott *embléma*[470] fogalom következésképpen (1) azokat a szövegrészeket tekinti egy irodalmi mű emblémáinak, amelyek "azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy azonosíthatók egy, az adott művön kívüli a) szemantikailag vagy szimbolikusan értelmezhető kontextusban megjelenő szövegrésszel, vagy b) szimbolikusan értelmezhető valóságdarabbal". Emblémáról beszélhetünk azonban akkor is (2), ha a műalkotás a), és

[467] Pl. Bernáth, Daellenbach, Ricardou koncepciói.
[468] A tanulmány *Az alakok motivikus funkciója Heinrich Böll regényeiben* (1967) című doktori értekezésében (kézirat) megfogalmazottakat pontosítja.
[469] Bernáth 1971: 439.
[470] Bernáth a fogalmat Wolfgang Kaysertől kölcsönzi, ám azt Kaysernél is szélesebb körben használja. Kayser 1961. Bernáth embléma fogalma és a tradicionális emblémafogalom közötti összefüggésekről lásd Orosz 1997: 15f.

b) feltételek mellett valamilyen módon leképezi egy szövegszekvencia, vagy egy valóságdarab struktúráját.[471] A 'szövegkülső ismétlés' fogalma tehát nemcsak *szövegek* közti kapcsolatok megragadására szolgál, hanem lefedi azokat a kapcsolatot is, amelyek a szöveg és egy – "szimbolikusan értelmezhető" – "valóságdarab", illetve "valóságstruktúra"[472] között áll fenn. Megvan továbbá az az előnye, hogy az ismétlés fogalma által a motívum fogalmával is összekapcsolható. Ez azért lényeges, mert Bernáth Carnapot idéző meglátása szerint *a cselekményes, azaz eseményszinten állapotváltozást leíró művekben* az ismétlések az alaptörténetben, és az alaptörténetet variáló történetekben zajló állapotváltozás fázisaihoz kapcsolódnak, és magyarázó erővel bírnak az egyes állapotváltozások okainak, következésképpen a szereplők motivációi (normái, értékei) és a mű által közvetített ismeretek vonatkozásában.[473] A mű értelmezésekor ezért az olvasónak számba kell vennie a szöveg *ismétlődéseit*, majd meghatározni azokat, amelyek *ismétlések,* azaz *részét képezik a mű jelentésstruktúrájának* – Bernáthtal szólva: "a mű szimbolikus tartalmának"[474]. A motívumok esetében ez a szelekciós kritérium könnyen meghatározható: csak azok az ismétlődések számítanak motívumnak, amelyeknek van közös, a mű egészébe beépíthető interpretációjuk. Az emblémák esetében a helyzet ennél jóval bonyolultabb. "Ritkán van ugyanis két (vagy több) kontextusban megjelenő szövegrésznek közös interpretációja."[475] Bernáth ezért a kérdést félretéve csupán azt feltételezi, hogy – mivel egy mű közlésegységei elsősorban egymásra vonatkoznak – a (zárt) motívumstruktúra jelentése mindig elsődleges a (nyitott) emblémastruktúráéval szemben[476].

Bernáth a későbbiekben két írásában módosította ezt a koncepciót. Elsőként a *Narratív szövegek irodalmi magyarázata* (1978) című tanulmányában érvelt a motívum és az embléma definíciójának pontosítása mellett. Addigi elemző munkái, valamint a modellelmélet és Frege, Cassirer, illetve Goodmann nézeteinek tanulmányozása alapján

---

[471] Csúri 1978: 110.

[472] Bernáth 1971: 440. Sem Bernáth, sem Csúri nem határozza meg azonban a "szemantikailag értelmezhető", illetve a "szimbolikusan értelmezhető" és a "szimbolikus tartalom" fogalmát. Lásd pl. Orosz 1997: 172.

[473] Bernáth *A lehetséges világok poétikai elméletének szellemi gyökereiben* írja, hogy ekkoriban nagy hatással volt rá Carnapnak azon, a *Der logische Aufbau der Welt* című művében megfogalmazott tétele, miszerint a művészetek közvetítette tudományos ismeretek az azonosságok kiemelése révén tárhatók fel. Bernáth 1997.

[474] Bernáth 1971: 439.

[475] Ua: 442.

[476] Ua: 443. A feltételezés alapját a mű 'egész'-voltára vonatkozó neoarisztoteliánus tézis képezi.

Bernáth ekkoriban arra a meggyőződésre jutott, hogy az irodalmi szövegek – a matematikai, logikai kijelentésekhez hasonlóan – egy szabályrendszer által irányított, azaz operacionálisan zárt (autopoétikus) szemiotikai rendszereknek (jelrendszereknek) tekinthetők. Irodalmi művek vizsgálatakor ezért "elsősorban nem, vagy nemcsak bizonyos kifejezések *homályos értelmét* kell megvilágítani vagy *"másodlagos jelentését"* megtalálni, hanem azt a *szerkezetet*, amely az ábrázolt tényállásokat [az olvasó által rekonstruált szövegvilágot – Sz.E.] egy egésszé [egy Rescher, vagy Hintikka értelmében vett logikailag lehetséges világgá – Sz.E.] rendezi".[477] A motívumok és az emblémák ennélfogva a mű felépítését irányító *szabályrendszer* – más összefüggésben: magyarázó modell, vagy cselekménymodell[478] – által meghatározott *elemi tényállások különböző szövegszintekhez tartozó interpretáns variánsainak* tekinthetők. Vizsgálatuk *alapkérdése* nem a *'mit jelent'*, hanem a *'miért van úgy, ahogy van'*. A 'mit jelent' kérdés – amint azt Bernáth az elmélet második módosításakor, az *Építőkövek a lehetséges világok poétikájához* (1998) című tanulmányában a *Poétika* (*Peri poiétikész,* i.e. 4. sz.) értelmezése kapcsán kifejti – nem a poétika, hanem a mű nyelvi rétegét (lexis) vizsgáló nyelvelmélet körébe tartozik. Ebben a kontextusban az ismétlések Arisztotelész értelmében vett *metaforaként*, azaz felismerésen alapuló *jelentésátvitelként* értelmezhetők,[479] megértésük pedig egy az arisztotelészi nyelv- és metaforaelmélettel is összeegyeztethető szemantikai elmélet, Bernáth hipotézise szerint: Gottlob Frege szemantikája, pontosabban e szemantika Bernáth-féle korrekciója alapján történik.[480]

Összességében, s az eddigieket egy-két ponton kiegészítve elmondható tehát, hogy Bernáth meglátása szerint az embléma, s vele együtt a motívum is az univerzális szövegkonstituáló eljárások közé tartoznak, azaz jelen vannak, vagy jelen lehetnek minden cselekményes és nem cselekményes, fikcionálisként kezelt vagy dokumentálónak

---

[477] Bernáth 1998a: 45. Hintikka és Rescher logikai koncepciójának átvételére Bernáth és Csúri 1980-ban, módosítására, a *'poétikailag* lehetséges világ' fogalmának bevezetésére Bernáth 1990-ben kerül sor.

[478] Bernáth ezzel a kijelentéssel ahhoz a Propp *Poétika* (*Peri poiétikész,* i.e. 4. sz.) értelmezése által elindított strukturalista (s részben hermeneutikai) hagyományhoz kapcsolódik – Bremond, Greimas, Ricoeur stb. - , amely szerint a tragédia és az eposz *cselekvés (praxis)* utánzása és cselekvők végzik, s ezért "A tragédia alapja és mintegy lelke tehát a *mese [müthosz]*, második pedig a *jellemek (éthosz)* [...]. A harmadik az *érvelésmód (dianoia)* [...] A negyedik a beszédek *nyelvezete [lexis]*". Vö. Arisztotelész i.e.40/*1997: 40f.*

[479] Bernáth 1998: 49. A metafora létrehozásának és megértésének előfeltétele a forrás- és céltartomány jelenségei közötti rokonság felismerése. Bernáth 1998: 48.

[480] Bernáth ebben az időben kísérletezett G. Lakoff és M. Johnson kognitív metaforaelméletének (*Metaphors We Live By*, 1980, illetve *Philosophy in the Flesh*, 1999) irodalomelméleti alkalmazásával is.

tekintett szövegben. Megértésük is hasonlóképpen, egy korrigált Frege-szemantika, pontosabban egy ráépülő metaforaelmélet által leírható módon történik. E szemantika értelmében sem a fikcionálisnak, sem a nem-fikcionálisnak tekintett cselekményes szövegek értelmezése nem áll meg a szöveg *jelöletszintű* (referenciális/fikcionális) *megértésének a szintjén.*[481] Az értelmezés célja mindkét esetben a megértett szöveg (a fiktív szövegvilág) felépítésének feltárása és megokolása. Ám míg dokumentáló szövegek esetén ez a szövegvilágnak egy a szövegvilágtól függetlenül *létező referenciavilággal* (az aktuális világ egy szeletével) való 1:1 arányú *megfeleltetésével*, azaz a világunkat alkotó elemekre és a változásaikat irányító törvényszerűségekre való hivatkozással történik, addig fikcionális szövegek esetén az értelmezőnek azt kell bizonyítani, hogy a szövegvilág egy olyan, csak rajta keresztül elérhető *logikailag (későbbiekben: poétikailag) lehetséges világot* jelenít meg, mely világ felépítésének törvényeiből a szövegvilág jelenségeinek sokasága is levezethető. Mivel Bernáth alapvetően Arisztotelészre épülő elképzelése szerint a fikcionálisnak tekintett cselekményes szövegek müthosz-lényegű művek, azaz bennük minden alkatelem (jellem, érvelésmód és nyelvezet) a cselekményből következik, illetve a cselekmény érvényre jutását szolgálja, ezért az értelmező tevékenysége a szövegvilág individuumainak a cselekvését meghatározó *szabályrendszernek*, pontosabban: elemekből, tulajdonságokból és szabályokból felépülő *cselekménymodellnek* (a szöveg magyarázó modelljének) a feltárására irányul. Ez *a szövegvilág meghatározott szempontú felépítését* – így a szövegbelső és szövegkülső ismétlések létrehozását is – *irányító* modell dönti el tehát, hogy a szövegkülső ismétlődések közül mi számít emblémának, azaz a szövegvilágban kifejezésre jutó és a szöveget mint értelmezésre szoruló céltartományt (egy a szabályrendszerben megjelenő perspektívából)[482] magyarázó – azaz rekonstruált és értelmezett – szövegnek, vagy valóságdarabnak.[483]

---

[481] Bernáth 'filológiai megértésről' beszél, úgy gondoljuk azonban, hogy elméletével összeegyeztethető, ha a jelentésszinteket Frége általa átértelmezett terminusaival jelöljük. Lásd még Szabó 2001.

[482] Értelmezésünkben tehát Bernáth megfogalmazása – miszerint az *embléma* olyan szimbolikusan értelmezhető szöveg vagy valóságdarab, amely szimbolikus tartalmat létrehozó funkcióval bír – arra utal, hogy az értelmezés számára az embléma csak mint értelmezett, azaz értelmező funkciója általi aspektusaira redukált dolog lényeges. Ezek az aspektusok a modellben modell-emblematikus attribútumokként jelennek meg.

[483] A módszer alkalmazásához lásd pl. Bernáth 1967, Csúri 1975, 1985.

6.3. Intertextualitás mint metareferencia és kulturális emlékezet: Orosz Magdolna

A szövegek közti kapcsolatokkal foglalkozó elméletek harmadik csoportját azok a koncepciók képviselik, amelyek az intertextualitás fogalmát a *referencia* fogalma segítségével ragadják meg. Ezen elméletek többségének kidolgozására a 80-as, 90-es évek folyamán került sor.[484] Az értelmezés hívei kezdettől fogva egy olyan elmélet megalkotására törekedtek, amely egyesíti magában Kristeva szemiotikai alapú és Genette szövegleíró koncepciójának előnyeit, azaz a szöveg viszonylagos egységének fenntartása mellett egyaránt alkalmas a szöveg belső viszonyainak elemzésére és más szövegekkel – a kultúra egyes részrendszereivel – fenntartott kapcsolatainak leírására. A következőkben e megközelítés lényegi vonásait az eddigiekben megfogalmazott legdifferenciáltabb, és nemzetközileg is számon tartott elmélet, Orosz Magdolna Bernáth felfogásának egyes elemeit is magában foglaló koncepciója alapján mutatjuk be.

Orosz intertextualitás-koncepcióját elsőként az *Intertextualität in der Textanalyse* (1997) című tanulmánykötetében fejti ki szisztematikus módon, majd a *Szöveg, fikció, intertextualitás* (2002) című tanulmányában kapcsolja össze egy szemantikai alapú – Michael Titzmann meghatározásából kiinduló – szövegfogalommal. Titzmann számára az irodalmi szöveg *nyelvi jelek olyan komplex halmazaként* definiálható, amelyet *egy kultúrán / a kultúra egy részrendszerén belül, legalábbis bizonyos (szociális) kontextusokban önálló megnyilatkozásnak tekintenek.*[485] Orosz hangsúlyozza, hogy a struktúra e komplexitása a szöveg kettős szempontú vizsgálatát feltételezi: egyrészt ezen komplex rendszer belső struktúrájának leírását, másrészt más szövegekhez fűződő szinkronikus és diakronikus kapcsolatainak a feltárását és magyarázatát.

Ami *a belső struktúrát* illeti: a szövegstruktúra leírásának alapját Orosz szerint az a fajta szemiotikai, jelelméleti szemlélet képezi, amely a szövegeket többszintű, az egyes szintek közötti kölcsönös kapcsolatrendszereket feltételező hierarchikusan rendezett struktúraként,[486] az elbeszélő szövegeket pedig lehetséges világ struktúraként értelmezi.[487] Orosz a 'lehetséges világ' fogalmát Nicholas Rescher modális realista

[484] Lásd pl. Broich és Pfister 1985, Lachmann 1990, Orosz 1997, Plett 1991.
[485] Orosz, mint megjegyzi, egy-két helyen pontosítja Titzmann koncepcióját. Lásd Titzmann 1991: 398.
[486] Lásd Petőfi S. 1974, valamint uő: 2004.
[487] Ezen szemlélet alapját a Szegedi Szemiotikai Iskola tagjainak, Bernáth Árpádnak, Csúri Károlynak és Kanyó Zoltánnak a 70-es, 80-as években megjelent írásai alkotják.

(aktualista) értelmezésében használja[488] és amellett érvel, hogy a fogalom segítségével a szövegek struktúrájának két fontos aspektusa: a szövegstruktúra *szemantikai* síkja – azaz a referencia és a belső szemantikai szerkezet – és a szövegek *pragmatikai* síkja – a szövegek által megvalósult, a szöveg megnyilatkozás-jellegéből következő speciális kommunikáció – is leírható.[489]

Orosz megközelítésének újdonságát mindazonáltal nem a 'szöveg' fogalmának ezen értelmezése, hanem az értelmezésben érvényesített szigorú szemiotikai szemléletnek a szövegleírás másik aspektusára, a szöveg szinkrón és diakrón kapcsolatainak a leírására való kiterjesztése adja: az intertextualitás jelensége ugyanis, így Orosz, *megragadható "a hierarchikusan rendezett 'belső' szövegstruktúra leírásában érvényesülő szemiotikai alapú felfogással."*[490] Az intertextualitás ezen értelmezésben tehát pragmatikai és szemantikai problémaként, alapvetően azonban ez utóbbiként interpretálható.[491] Ekként interpretálva a probléma magában foglalja a szöveg szemantikai szintjének mindkét aspektusát: "a szövegkülső kapcsolatokat – a referencia kérdését – és a szövegbelső szemantikai kapcsolatokat – a szöveg belső jelentésstruktúráját – egyaránt."[492]

Orosz alaptétele szerint az intertextualitás T_1 szöveg szerzője által T_1 és egy tőle különböző (az adott kultúra kontextusában fikcionálisként vagy faktuálisként számon tartott) T_2 *(T_3, T_4 ... T_n) szöveg(ek) – vagy azok bizonyos elemei – között intencionálisan létrehozott metareferenciális reláció által megalapozott jelentésintegrációként* definiálható. A definíció szerint a szövegek közt megteremtett kapcsolat azért tekinthető *metareferenciálisnak*, mert olyan komplex relációt jelöl, melynek elemei – T_1 *és* T_2 *(T_3, ... T_n)* – maguk is olyan sokrétűen strukturált és rendezett szemiotikai objektumok (jelek), melyek saját referenciával is rendelkeznek, azaz vagy egy a fentiek értelmében definiált

---

[488] Lásd Rescher 1975.

[489] Orosz *'irodalmi kommunikáció'* fogalma kapcsán lásd még jelen értekezés 207. lábjegyzetét.

[490] Orosz 2002b: 63.

[491] Pragmatikai vonatkozásban az intertextualitás problémaköre a szöveg teljes értelmezhetőségének összefüggésében artikulálódik. E koncepció szerint egy szöveg *teljes értelmezése az összes intertextuális elem, jelenség feltárását és interpretációját feltételezi*, ezért a szöveg befogadása (megnyilatkozásként való funkcionálása) csak akkor sikeres, ha a befogadó képes az intertextuális elemek felismerésére és azok referáló szövegben, a szövegvilág jelentéskonstrukciójában betöltött szerepének meghatározására. A felismerés és az interpretáció részben a szöveg tulajdonságaitól, részben pedig a befogadó műveltségétől, elemző gyakorlatától valamint kognitív képességeitől függ.

[492] Orosz 2002b: 63. Orosz ezen tézisét elsősorban Lachmann és Plett munkái alapján fogalmazta meg, lásd Lachmann 1990, Plett 1991.

lehetséges világra, vagy pedig (faktuális szövegek esetén) a valós világra utalnak. Szimbólumokkal kifejezve:

$$R_{it} = R\ T_r\ [R\ (T_{rt}, V_l)] \qquad \text{illetve } R_{it} = R\ T_r\ [R\ (T_{rt}, V_l), (T_{rt}, V_2), \ldots]$$

ahol: R_{it}= intertextuális referencia-reláció

T_r = referáló szöveg

T_{rt} = referált szöveg(ek)

V_l = fiktív lehetséges világ(ok) [valós világ].[493]

Az ilymód létrehozott metareferenciális reláció révén a szerző 'saját' szövegébe egy, vagy több fikcionális vagy faktuális 'idegen' szövegből származó elem ágyazódik be. Orosz hangsúlyozza, hogy bár e beágyazásnak sokféle konkrét formája lehetséges, "az intertextuális metareferencia a szöveg belső szemantikai struktúrája szempontjából alapvetően *jelentések / jelentéselemek integrációjának* tekinthető, azaz a referált szöveg jelentése, illetve annak elemei a referáló szövegbe való integrálódásuk révén a referáló szöveg jelentésének konstituensei lesznek:"[494] erősíthetik, továbbfűzhetik, ellenpontozhatják, modifikálhatják a referáló szöveg jelentésstruktúráját.[495] Képlettel összefoglalva:

$$J\ (T_r) = R_i\ [J\ (T_{rt}), J\ (T_r)] \qquad \text{illetve: } J\ (T_r) = R_i\ [J\ (T_{rt}), J\ (T_r), J\ (T_r), \ldots]$$

ahol J = jelentés

R_i = jelentésintegrációs reláció.

Ezt a meghatározó vonásaiban már az *Intertextualität in der Textanalyse* (1997) című tanulmányban kidolgozott szemantikai intertextualitás-modellt Orosz újabb írásaiban két elemmel egészíti ki. A már említett *Szöveg, fikció, intertextualitás* (2002) című

[493] Orosz 2002b: 63, illetve Orosz 1997: 19 alapján.
[494] Vö. Orosz 2002b: 64.
[495] Uo. Orosz példájával: Hermann Hesse *Der Steppenwolf* és Thomas Mann *Der Zauberberg* című regényeibe Johann Wolfgang von Goethe *Faust* című művéből vett elemek ágyazódnak, melyek ugyanakkor maguk is be vannak ágyazva egy gazdag irodalmi Faust-hagyományba.

tanulmányában az intertextuális jelentésintegráció folyamatának a kultúra rendszerében való értelmezési lehetőségének vizsgálata során felvázol egy olyan irodalomtörténeti koncepciót, amely az irodalomtörténet-írás feladataként az irodalom, mint a kultúra egy részrendszerében bekövetkező *strukturális változások* leírását jelöli meg, s ebben kulcsszerepet szán az intertextuális kapcsolatoknak, hiszen azok azok, amelyek egy szöveget a kultúra egészében, annak struktúráiban integrálnak. *"Az elbeszélés fonala". Narráció, interextualitás, intermedialitás* (2003) című tanulmánykötetében ezt a gondolatot végül azzal egészíti ki, hogy a szöveg azért alkalmas erre a típusú vizsgálatra, mivel az intertextualitás nemcsak új jelentések generátoraként, hanem a Jan Assmann értelmében vett *"kulturális emlékezet"* hordozójaként is funkcionál.[496] Az intertextualitáskutatások feladata ebben az összefüggésben abban áll, hogy megállapítsa az intertextuális "emlékezés" egyes válfajait, annak az archiválás más formáival fenntartott kapcsolatait stb.

A fentiekben azt mondtuk, hogy Orosz koncepciója az intertextualitást referenciarelációként értelmező felfogások közül komplexitásával és szisztematikusságával emelkedik ki. E szisztematicitás nemcsak a szöveg szövegbelső és szövegkülső kapcsolatainak egységes, szemiotikai szempontú leírásában, hanem az intertextuális kapcsolatok *tipologizálása* területén is megmutatkozik. Orosz a kapcsolatokat a szövegelemzés aspektusai alapján szemantikai, pragmatikai és formális szintaktikai síkon osztályozza.

Szemantikai síkon az osztályozás alapját a jelentés-integráció (R_i) képezi. A jelentés-integráció módja alapján az intertextuális kapcsolatok két alaptípusa különböztethető meg: a *megerősítő* integráció, ahol a referáló szöveg átveszi, felerősíti, vagy továbbviszi a beágyazott szöveg beágyazott elemeinek jelentését,[497] illetőleg a *változtató* integráció, amely módosítja, átalakítja, ellentétébe fordítja a referált szöveg

---

[496] Lásd Orosz 2003: 113-116. Jan Assmann a *Das kulturelle Gedächtnis* (1992) című művében a *kulturális emlékezetet* a kollektív emlékezet egyik modusaként határozza meg, amely a közvetlen múltra és a jelenre vonatkozó *kommunikatív emlékezettől* eltérően a csoport eredetéig megy vissza. Benne a tényszerű múlt eltárgyiasítva, többek között szimbolikusan kódolt formákban (pl. narratívákban), bármikor előhívható és újraolvasható módon őrződik meg. Funkciója a csoportidentitás (s ezáltal a csoporthoz tartozó egyén identitásának) kialakítása és fenntartása. Lásd Assmann 1992/m. 1999: 51-56.

[497] Orosz példaként Gabriele Wohnmanns *Eine Schande für den Park* című, a házasságtörő nő példázatát továbbvivő művére utal. Orosz 1997: 26, 30-42. Hasonlón használja a bibliai példázatot Fontane is a *L'Adultera* című elbeszélésében.

elemeinek jelentését.[498] Ebbe a kategóriába tartoznak a tradicionálisan parafrázisnak, iróniának, paródiának, travesztiának stb. nevezett szövegvonatkozások.

Pragmatikai síkon a rendszerezés alapja az intertextuális referencia-reláció (R) felismerhetősége, azaz egy feltételezett ideális befogadóra vonatkoztatott explicit vagy implicit jelöltsége. Ennek alapján *jelölt* és *jelöletlen* intertextuális relációt különböztethetünk meg. A jelöltség eszközéül különféle szövegelemek szolgálhatnak: "címek, alcímek, szereplőnevek vagy helynevek, előszók, epilógusok, műfaji és szövegalkotó konvenciók, sőt a fiktív elbeszélő közbeszólásai is,"[499] melyek együtt, s külön-külön is előfordulhatnak. A jelöletlen intertextuális referencia-reláció esetében a referencia rejtve marad, s csak a szöveg elemzése révén fedezhető fel. Természetesen fennáll annak lehetősége is, hogy e két típus egy-egy szövegen belül kombinálódik, bizonyos intertextuális elemek jelöltek, mások pedig jelöletlenek.[500]

Egy tág ételemben vett *formális-szintaktikai síkon* "az intertextuálisan összekapcsolódó szövegelemek mennyisége, extenziója és száma jelenti a rendszerezés alapját, mely azt veszi figyelembe, hány elemet, illetve szöveget érint az intertextuális reláció."[501] Az elméletileg lehetségesek változatok közül – egy szöveg referál egy másik szövegre; egy szöveg referál több szövegre; több szöveg referál egy szövegre, több szöveg referál több szövegre – a szövegekben főként az első két eset fordul elő.[502]

A vázolt rendszerezés természetesen tovább finomítható, különböző újabb alesetek, típuscsoportok különíthetők el, köztük kölcsönös kapcsolatok fedezhetők fel. Lényeges azonban, hogy az 'intertextualitás' meta-referenciaként való felfogása alkalmas a rendkívül sokrétű intertextuális jelenségek egységes szempontú kezelésére.

---

[498] Orosz példaként Celan *Tenebrae* című költeményét, valamint Hoffmann műveit említi. Orosz 1999: 26, 63-78. Fontane intertextuális vonatkozásokban rendkívül gazdag művei ugyancsak ide sorolhatók.
[499] Orosz 2002: 66.
[500] Orosz Heinrich Böll *Wanderer, kommst du nach Spa...* című elbeszélését említi, ahol a címben explicit módon jelzett vonatkozás a szövegtestben jelöletlen. Orosz 1997: 27, 43-62.
[501] Orosz 2002: 63.
[502] Orosz itt utal Plett koncepciójára, ahol a fenti kapcsolatok ún. "intertext series", azaz intertextuálisan összekapcsolt szövegek történeti láncolatainak leírására szolgálnak. Plett 1991.

7. *Effi Briest*

Theodor Fontane máig legnépszerűbb, legtöbb kiadást megélt, négyszer is megfilmesített műve az *Effi Briest*[503]. Az író 75 évesen, négy év munka után, 1894. májusában fejezte be. Elsőként a *Deutsche Rundschau* közölte folytatásokban 1894. október és 1895. május közti számaiban. Könyv alakban a F. Fontane & Co. kiadó adta ki 1895 októberében Berlinben.

A kortárs kritika a cselekmény valószínűtlenségének (valószínűtlen, hogy Effi nem égeti el Crampas leveleit, stb.)[504] és a szereplők szenvtelenségének taglalása mellett elsősorban a regény szereplőinek és helyszíneinek mintájául szolgáló modellek bemutatásával, Fontane életkorával,[505] továbbá mesteri ábrázolóművészetének, motívumainak (különösen az "Effi komm", és a kínai motívumnak), valamint a mű kompozíciójának elemzésével foglalkozott.[506] Többen hangsúlyozták a regény modernségét is, azt a fejlődést, amely Johann Wolfgang von Goethe *Vonzások és választások* (*Die Wahlverwandschaften*, 1809) című művétől Fontane *Effi Briest*jéig vezet: kiemelve Fontane "jobb írói technikáját" és a "történet aktualitását".[507]

Ilyen fogadtatás mellett feltűnő, hogy a Fontane-kutatás mennyire közeli és szűk időkeretek közt mozog. Thomas Mann 1910-ben megjelent *Der alte Fontane* című tanulmányától eltekintve szinte valamennyi tanulmány mintegy fél évszázaddal az író 1898-ban bekövetkezett halála után keletkezett. Az okokat a századforduló első felének német filológiájában érdemes keresnünk: a klasszicista kultuszban gyökerező kánonképzés, a regény drámával és lírával szembeni háttérhelyzete, a

---

[503] 1938-ben Gustaf Gründgens *Der Schritt vom Wege* (*Lépés az útról*) címmel Effi és Innstetten házasságának történetét állítja feldolgozásának középpontjába. 1955-ben Rudolf Jugert *Rosen im Herbst* (Őszi rózsák) című rendezése a szerelmes és szenvedő nő alakját emeli ki az 50-es évek filmművészetére jellemző stílusban. Az 1969-ben Wolfgang Luderer rendezésében készített *Effi Briest* című NDK tévéfilm Effi sorsát a késő kapitalista társadalmi viszonyok által előidézett drámaként mutatja be. Rainer Werner Fassbinder *Fontane Effi Briest oder: Viele, die eine Ahnung haben von ihren Möglichkeiten und Bedürfnissen und dennoch das herrschende System in ihrem Kopf akzeptieren durch ihre Taten und es somit festigen und durchaus bestätigen* 1973/74-ben szociológiai szempontból közelít a műhöz, és "a költőnek a társadalommal szembeni magatartásáról" szól. Fassbinder 1974/m. 1996: 107.

[504] A Crampas-levelek kapcsán Fontane többször is védekezni kényszerült, lásd pl. 1896. április 24-én kelt, Hermann Wichmann-nak írt levelét: "Egyáltalán nem valószínűtlen, az ilyen újra és újra előfordul. Az ember képtelen megválni attól, amihez saját bűne tapad." Vö. Brinkmann/Fontane 1973: 461.

[505] A regény megjelenésekor Fontane nem sokkal 76. életévének betöltése előtt állt.

[506] Lásd Hehle 1998d.

[507] Lásd pl. Spielhagen 1896.

fejlődésregény (Bildungsroman) túlértékelése[508] mind hozzájárult ahhoz, hogy Fontanét, anélkül hogy kikerült volna a tudományos kutatás látómezejéből, jó fél évszázadon keresztül az inkább regionális jelentőségű írók között tartotta számon az irodalomtudomány. A Fontane-kutatás expanziója századunk második felében kezdődött az Erich Auerbach *Mimézis* (1946) című munkája körül kibontakozó realizmusvitával. Auerbach a 19. század német irodalmát félig-meddig a fantasztikumban, idillikumban, de legalábbis a szűkös helyi viszonyokban megrekedt, a valóság sürgető kérdései elől kitérő, felszínes, nyugvó képet rajzoló provincializmussal jellemzi.[509] A provokáció hatása nem maradt el. Auerbach és Lukács György munkái nyomán elkezdődtek a realizmuskutatások – ezzel párhuzamosan a Fontane-kutatás is lendületet vett. Egy 1968-ban megjelent Fontane-monográfia a 60-as éveket már egyenesen "Fontane-reneszánszként" jellemzi.[510] (Az 50-es, 60-as években jelent meg az író több művének, így az *Effi Briest* című regénynek első magyar fordítása is). Fontane rezignáltan csevegő, sokszor a szórakoztató irodalom színvonalára süllyedő öregúrból a modern német regény előfutára, Goethe és Thomas Mann, más értelmezésben: Goethe és Schnitzler közt hidat képező szerző lett.

A magyar irodalmi kritika mind ez idáig nem fedezte fel Fontane műveit. A fordításokat kísérő elszórt recenziókon kívül érdemi elemzést alig találunk.

[508] A *körülmények prózaiságának és a szív poétikusságának a konfliktusát* (Hegel) a realista esztétika szerint két téma: a szerelem és a képzés (Bildung) fejezi ki leginkább, így pl. Vischer 1857: 180f.
[509] Vö. Auerbach 1946/1976[3]: 420f. Lásd még uő: 477-479.
[510] Nürnberger 1968/1994[20]: 7f. Fontane századeleji magyar recepciója vonatkozásában lásd Kerekes 1991, a kelet-európai recepciótörténet általános vonásai kapcsán pedig Niemirowski 2000.

7.1. A regény műmodellje: a cselekmény- és az elbeszélésmodell

Fontane legtöbb művének cselekménymodellje három modellállapot:

Rend – megbontott Rend – helyreállított Rend

egymásrakövetkezéseként határozható meg, ahol is a kezdő és a középső modellállapot közti változás a *Rend megbontásaként*, a középső és a záró modellállapot közti változás pedig a *Rend helyreállításaként* specifikálható. A modellt teljes formájában két egymással korreláló eseménysor – egy az előtérben játszódó *élettörténet*, és egy a háttérben zajló *államtörténet* – realizálja, méghozzá hasonló cselekményelemek segítségével: a rend megbontása az élettörténetben vagy házasságtörés (*L'Adultera* (1882), *Graf Petöfy* (1884), *Effi Briest*, *Unwiederbringlich* (1891)), vagy liezon (*Schach von Wuthenow* (1883), *Cécile* (1887), *Irrungen, Wirrungen* (1887), *Stine* (18), *Frau Jenny Treibel* (1893)), vagy gyilkosság (*Unterm Birnbaum* (1885), az államtörténetben pedig egyes államfenntartó erkölcsi normák megsértése (*Schach von Wuthenow* (1883)) konkretizálja. Megjegyzendő továbbá, hogy mind az előtér-, mind a háttértörténethez számos pretextus kapcsolódik: történetek, amelyek alapjául a főtörténettel korreláló, vagy azt ellenpontozó cselekménymodellek szolgálnak.[511] Valamennyi történetben, így az *Effi Briest*-ben is, a cselekményt a szereplők három köre: a Rend képviselői, a megbontott Rend képviselői (közvetítő- és konfliktusfigurák)[512], valamint mindkét szerepkör jellemzőivel bíró figurák hajtják végre.

Az ezen cselekménymodellhez kapcsolódó elbeszélésmodell[513] alapvetően öt eljárást integrál: *teresítés, jelölt teleonomikus cselekménymotiváció, "objektív" ábrázolás, exkluzív konstrukció és intertextuális cselekményparallelizálás*. A *teresítés* a modellállapotok térjellemzőkkel való ellátását jelenti: a rend és a megbontott rend a rend- illetőleg a megbontott rend tereiként jelennek meg, melyeket topológiai-, topográfiai- és

[511] Fontane két utolsó regénye, a *Die Poggenpuhls* (1896), és a *Der Stechlin* (1899) egy *konfliktusmentes* cselekménymodellt: egy régi rendből egy új rendbe való átlépést realizál. E művek cselekménymodellje két modellállapot – "régi és új rend egymásmelletisége" – "hatályát vesztő régi és erősödő új rend egymásmelletisége" – egymásrakövetkezéseként határozható meg. Fontane regényeinek a tradicionális konfliktusábrázolást megszüntető regényekként való értékelése vonatkozásában lásd Kricker 1912, Turk 1965.

[512] A 'közvetítőfigurák' és a 'konfliktusfigurák' fogalmát Csúri 1985: 94k. alapján definiáljuk.

[513] Az elbeszélésmodell kidolgozása Jürgen H. Petersen leíró poétikájának alapötlete alapján, Lotman, Genette, valamint Scheffel és Martinez leíró terminusainak felhasználásával történik. Lásd Petersen 1993, Lotman 1972, Genette 1994, Martinez és Scheffel 1999.

értékellentétek konstituálnak (bent vs. kint, észak vs. dél, okcidentális vs. orientális, prózai vs. romantikus, morális vs. amorális) és a figurák vonatkozásában tipologizáló tulajdonságokkal bírnak: vannak figurák, akik csak egyik, s vannak, akik csak a másik térhez tartoznak, s vannak, akik mindkét térben otthon vannak és ennek megfelelő tulajdonságokkal bírnak. A cselekmény *jelzett teleonomikus motivációja* azokra a szereplők előtt többé-kevésbé rejtett utalásokra vonatkozik, amelyek olyan jövőbeli eseményekre utalnak, amelyek egy elkerülhetetlen és ugyancsak jelzett végpont felől nagy bizonyossággal bekövetkeznek.[514] A cselekményt így rejtélyes, látható és hallható jelek szövik át. E jelek a szereplők permanens értelmezési és újraértelmezési tevékenységének tárgyául szolgálnak.[515] Ez az egyes szereplők (és elbeszélők) perspektívájához kötött interpretációs tevékenység szorosan összefügg egy a realizmus regényelmélete által is propagált elbeszélő-eljárással, az úgynevezett *objektív, azaz fokalizált, drámai-szcenikus elbeszéléssel*:[516] a jelekkel átszőtt világ ábrázolása elsősorban többszörös külső fokalizációval történik, ahol is az esetenként önreferenciális beszélgetés konstitutív szerephez jut.[517] De rejtvényt adnak fel a szereplőknek a cselekménynek az *exkluzív konstrukcióból* származó üres helyei is. A realizmus poétikája, valamint Fontane saját irodalomeszménye alapján[518] az elbeszélésből átszellemíthetetlensége folytán kizárt, ám a cselekmény menete szempontjából konstitutív "kontingens", "csúnya" és "ízléstelen" dolgok vagy kivonatos formában, utólag (azaz analepszusok formájában), vagy a főtörténettel egyidőben, egy rejtett másodlagos elbeszélő szint többnyire intertextuális utalások segítségével történő létrehozásával kerülnek elbeszélésre, s válnak a szereplők értelmezésének tárgyaivá.[519]

---

[514] Az elvet többek között Preisendanz 1976: 219-224 (*Die Poggenpuhls)*, Waniek 1982: 164-174 (*Effi Briest*); Manthey 1989: 117-130 (*Schach von Wuthenow*), Szabó 1997: 23-35 (*Effi Briest, Unwiederbringlich)* tárgyalja.

[515] A tájábrázolás jelszerűségéről lásd Ohl 1968: 200-236, a nevek jelszerűsége vonatkozásában Böschenstein 1996, a képek és emlékművek jelszerűségéről pedig vö. Thielking 2000. Az "Effi komm" jelként való értelmezése kapcsán lásd Szabó 1998.

[516] Lásd jelen értekezés 302. lábjegyzetét.

[517] A párbeszédábrázolás konstitutív funkciója Mary-Enole Gilbert alapvető munkája, a *Das Gespräch in Fontanes Gesellschaftsromanen* (1930) óta a Fontane-kutatás egyik központi témáját alkotja. Lásd pl. Turk 1965: 407-456, Demetz 1966: 128-144, Lämmert 1967: 226-233, Brinkmann 1967: 127-155, Ohl 1968: 156-199, Preisendanz 1984, Mecklenburg 1998, Renz 1999.

[518] Fontane már első művének, a *Vor dem Sturm* (1878) című regényének kéziratában is a következőket jegyzi meg: "A szerzőnek nem kell arra törekednie, hogy mindent elmondjon. Az csak nyugállományba küldené az olvasó képzeletét, az meg csak unalmat szülne." Idézi Devine 1979: 545.

[519] Jellemző például, hogy Effi elcsábításának folyamatára a Crampas és Effi beszélgetéseiben fel-felbukkanó irodalmi művek és mítoszok cselekménye (Daphne, *Euphrosyne*, *Ein Schritt vom Wege*, *Deine weichen Lilienfinger* stb.) utal. Erotikus történések, és erőszakos cselekmények mellett a történetből

Az *intertextuális cselekményparallelizálás* épp ezt jelenti: a cselekmény egyes pontjain többé-kevésbé rejtett intertextuális utalások olyan cselekménysémákat idéznek fel, amelyek a kulisszák mögött játszódó eseményekre, a cselekmény továbbviteli lehetőségeire, vagy a szereplők etikai programjaira (élettervére) utalnak.[520]

A cselekménymodellnek ezzel az elbeszélőmodellel való összekapcsolása konstitutív szereppel bír a cselekménymodell vonatkozásában is. A cselekmény jelzett teleonomikus motiválása következtében ugyanis a cselekménymodell nemcsak szukcesszív, hanem jelzett és rejtett módon egyaránt *tartalmazkodási relációkkal* is meghatározott: a korábbi modellállapotok implikálják a későbbieket. Ez, valamint a történések alapvetően többszörös externális fokalizálása – azaz ugyanazon események különböző rálátással bíró szereplők perspektívájából való bemutatása – ahhoz vezet, hogy a műmodellen belüli viszonyok a német irodalom 19. századi történetében egyedülálló módon az esztétizálás irányába módosulnak: a művekben nemcsak a cselekmény, hanem – miként azt Pfotenhauer is megjegyzi – éppúgy, vagy talán méginkább annak kibontása és ábrázolása is hangsúlyt kap.[521]

Az elmondottakból az is belátható, hogy Fontane műveinek specifikumát az adja, hogy azáltal, hogy a szerző a végpontot, az egyes eseményeknek egy végpont viszonylatában való, vagy a felé vezető értelmezhetőségét explicitté teszi, a figyelmet az egyes emberi élettörténetek menetét meghatározó Rend, azaz az emberi közösség (a társadalmi rend) szintjén definiált deontikus törvények és axiologikus rendszerek megítélésére fordítja. Milyen viszonyban áll egymással az emberi közösségek (a társadalom) és az individuumok szintjén definiált jó? Jó-e az egyes ember számára, ha cselekvéseit a társadalmi normák által meghatározott jó elérése határozza meg? Milyen

---

többnyire a szereplőknek a történet szempontjából lényeges előtörténete is hiányozhat. Utóbbiak Effi Briest történetében különösen meghatározók, hiszen a cselkemény mindhárom szakasza egy-egy rejtélyes előtörténet – Innstetten előtörténete, a fiatal kínai története, Effi előtörténete – árnyékában zajlik.

[520] Az *Effi Briest* elején Effi által megtekintett két drámai mű – Roderix *Aschenputtel* című és Kleist *Das Kätchen von Heilbronn* című műve – Effit két hasonló etikai programmal: a megpróbáltatások utáni jutalom programjával látják el, mely programok, hasonlóságuk mellett, különböző szerepet szánnak (Hamupipőke-Effi életterve), illetve írnak elő (Kätchen- a szülők, a társadalom életterve) a nőnek. A cselemény lehetőségstruktúrájának intertextuális megalapozásáról lásd Szabó 1998, 1999: 58f. Fontane műveiben megjelenő intertextualitásról általában lásd elsősorban Voss 1985, Plett 1986 und Grimann 2001: 348-358 munkáit.

[521] Lásd Szabó 1996: 96-107-t is. Pfotenhauer midazonáltal azt a tézist képviseli, hogy csak Fontane utolsó regénye, a *Der Stechlin* (1899) adja fel a 18. század "jelfeledett" elbeszélését, és realizált a német irodalomban elsőként egy szemiotikai elbeszélést ("zeichenversessenes Erzählen"). Lásd Pfotenhauer 2000: 187-206.

kihatással van különböző emberi sorsokra az adott társadalom normáinak megfelelő cselekvés? Mi a viszony egyéni és társadalmi jó között? Erkölcsös-e az a rend, ahol az egyes cselekedeteknek a társadami jó elérésére által való irányítottsága az egyén halálához vezet? Fontane műveiben tentatív módon ilyen, és hasonló kérdéseket vizsgál és olvasóinak számos, egyes perspektívákhoz kötött választ kínál. Mivel azonban a válaszokat a kései realizmus gyakorlatától eltérően nem értékeli,[522] relativálja a morális kötelességek és rendek megítélését[523] és ezáltal a realista esztétika és programmatika idealizáló posztulátumát: egy tökéletes rend helyett egy, mint már említettük, etikai érvényességében a tapasztalat szintjén megkérdőjelezett rendet ábrázol.

[522] Lásd Wünsch 1991: 193-195.

[523] Zur Deutung der ethischen Implikationen der Handlung im Kontext von Fontanes Nietzsche-Interpretation vgl. Borchmeyer 1998: 217-248, vor dem Hintergrund der Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts vgl. Richter 1979: 44-51, im Zusammenhang mit Fontanes Erfahrung menschlichen Lebens und seiner Konzeption über den „Vielheitsroman" vgl. Brinkmann 1967: 64-66.

8. Összegzés, avagy ki találkozott kivel 1877. november 14-én?

Értekezésünkben a narratív irodalmi szövegek jelentésének vizsgálatához *a referencia kauzális-történeti elméletéből* indultunk ki. E döntést három érvvel támasztottuk alá: először is azzal a meggyőződésünkkel, hogy az elmélet adekvát magyarázattal szolgál a mindennapi kommunikációban előforduló tulajdonnevek, természeti fajtanevek és más, a fajtanevekhez hasonló indexikusan meghatározott kifejezések szemantikai viselkedésére; másodszor a kulturális olvasáspszichológia által is megerősített azon tapasztalatunkkal, miszerint a narratív irodalmi szövegeket (sokszor még a reflektáltabb) átlagolvasók is a referencia kauzális-történeti elméletének megfelelően olvassák; végül pedig azzal a meglepő hatástörténeti meglátással, miszerint az elmélet mindezek ellenére is az egyedüli, melynek irodalmi szövegekre való alkalmazását valamennyi irodalomelméleti koncepció kategorikusan elutasítja. De hogyan kerülhet ennyire ellentétbe intuíció és elmélet? Vajon valóban nem működik a kauzális-történeti referenciaelmélet narratív irodalmi szövegek értelmezése esetén?

Hogy e kérdésekre – és értekezésünk alapproblémájára – választ kapjunk, elsőként áttekintettük, hogy hogyan kezeli az elmélet két klasszikus változatának kidolgozója, Saul A. Kripke és Hilary Putnam a fikcionalitás kérdéskörét. Fejtegetéseink során rámutattunk arra, hogy Kripke vázlatosan kidolgozott koncepciója a fikcionális tulajdonnevek elemzése során ellentmondáshoz, lehetséges-de-nem-valós entitások tételezéséhez vezet. Kripke maga is világosan látta koncepciójának ezen ellentmondását, ám úgy vélte, hogy az elméletén belül is feloldható. Elemzésünk cáfolta ezt a feltételezést: rávilágítottunk arra, hogy az anomáliát Kripkének az irodalmi szövegek által ábrázolt világokról mint világunkból elérhető tényellentétes lehetséges világokról alkotott mérsékelt realista felfogása, vagyis koncepciójának egyik alaptétele okozza. Ezt követően az elmélet Putnam által kidolgozott változatát vizsgáltuk meg. Mivel Putnam nem foglalkozott a fikcionalitás kérdéskörével, a vizsgálathoz szükség volt annak belátására, hogy koncepciója a problémával kapcsolatba hozható: elemzésünk szerint a kapcsolatot az elmélet argumentumaként funkcionáló Ikerföld-történetek jelentik, melyek egyszerű eseménysorok összekapcsolásával létrejövő narratív irodalmi történetekként is értelmezhetők. Ebből a meglátásból két egymással összefüggő állítást vezettünk le: először is azt, hogy a narratív irodalmi szövegek által ábrázolt világok nem tényellentétes

lehetséges világok, hanem *Ikerföldek*, azaz az aktuális világhoz (több-kevesebb tekintetben) hasonló, ám vele párhuzamosan létező, önálló egzisztenciával és saját modális struktúrával rendelkező episztemikusan lehetséges világok. Másodszor azt, hogy a módszer, mellyel Putnam az Ikerföldön elhangzó kifejezések extenzióját és intenzióját meghatározza, irodalmi szövegekre is kiterjeszthető.

E módszer alaposabb vizsgálatakor mindazonáltal azt a zavarbaejtő felfedezést tettük, hogy Putnam a kifejezések értékelésekor részben ellentmondásba kerül koncepciója externalista alaptételével: a kifejezések ikerföldi szemantikai értékeit nem empirikus vizsgálódások alapján, hanem *egy világhipotézis függvényében*, az Ikerföld általa adott – a gondolatkísérlet bevezetéseként megfogalmazott – maximális leírása alapján határozza meg. Hogy ez az eljárás helyes, azaz a kifejezések értékelése fogalmi úton, a világ létének tételezése nélkül is elvégezhető, annak utólagos bizonyítékát *a kétdimenziós szemantika episztemikus értelmezésében* fedeztük fel. A kétdimenziós szemantika keretelmélete szerint ugyanis a nyelvi kifejezések igazságértéke meghatározható a tényekről (a világról) alkotott aktuális szempontú hipotéziseink függvényében is. David Chalmers, a keretelmélet episztemikus értelmezésének kidolgozója írásaiban amellett érvelt, hogy ez az értékelés nem a beszélők aktuális világra vonatkozó faktuális és szemantikai tévedéseit tárja fel, miként azt Stalnaker állítja, hanem sokkal inkább (Putnam intuitív elemzésének megfelelően) a jelentés egy dimenzióját: egy, a *másodlagos vagy metafizikai* (kripkeánus) dimenzióval együtt létező – *elsődleges vagy episztemikus* (kvázi-fregeánus) *dimenziót*. Chalmers szerint ugyanis a fenti világhipotézisek fogalmi ellentmondások nélkül elképzelhető, maximálisan specifikált episztemikus lehetőségeket, azaz lehetséges világok-időpontok- és beszélők rendezett hármasaiból álló *központosított lehetséges világokat* (*V*) reprezentálnak; a kifejezések ezen lehetőségek viszonylatában elvégzett (elsődleges) szemantikai értékelése ezért a kifejezéseknek a beszélők racionális ítéleteiben játszott szerepét (kognitív jelentőségét/informativitását) reprezentálja. Chalmers úgy véli tehát, hogy a kifejezések extenziója és intenziója egy megfelelő módon megfogalmazott és aktuálisként kezelt világhipotézis: a *V* világ *D kanonikus leírásának* ismeretében a priori, azaz kizárólag fogalmainkra és racionális képességeinkre támaszkodva – egy egyszerű $D \supset S$ kondicionális segítségével – is meghatározható.

SZEGED

Ezen értékelés narratív irodalmi szövegekre történő kiterjesztésével, azaz *a szövegek központosított világokként való elsődleges értékelésével* kapcsolatban ugyanakkor három probléma is felmerült. Az elsőt az okozta, hogy egy narratív irodalmi szöveg esetén csak az értékelendő kifejezéseket (magát a szöveget) ismerjük, az interpretáló világ – a *V* párhuzamos központosított világ – *D* kanonikus leírását viszont nem. E probléma, amint láttuk, könnyen megoldható: mivel feltehetjük, hogy az empirikus szerző az adott szöveget kanonikus világhipotézisével összhangban alkotta meg, a szöveg igazként tételezhető. Ennélfogva a narratív irodalmi szöveg egy hipotetikus világ *D' nem kanonikus – többközpontú és hiányos – leírásának* tekinthető; olyan nyelvi konstruktumnak tehát, amely tartalmazza önnön értékelésének hipotetikus körülményeit, azaz: részlegesen ábrázolja (leírja) azt az episztemikus világot, melynek vonatkozásában kifejezéseinek extenziója rögzül, s jelentése meghatározódik. A második és a harmadik probléma, melyekkel szembesültünk, s melyek elvezettek jelen fejezetünk témájához, az ábrázolás ezen részlegességéből, azaz a világleírás nem-kanonikus jellegéből származott: hogyan értünk meg egy önmaga interpretációs feltételeit csak részlegesen tartalmazó szöveget, vagyis hogyan értjük meg e szöveg kifejezéseinek elsődleges extenzióját és intenzióját a szöveg mint többközpontú és hiányos világleírás függvényében; illetőleg: miért hoz létre a szerző (poietes, konstruktőr) nem-kanonikus világleírásokat?; miért konstruál hiányos szövegvilágokat? E kérdések megválaszolásának első lépéseként a definícióban szereplő 'többközpontúság' és 'hiányosság' fogalmait explikáltuk. Mindkét fogalmat meghatároztuk az elmélet kontextusában és értelmeztük az irodalomelméleti hagyományban. Az elemzés rámutatott arra, hogy álláspontunk, miszerint a szövegalkotó mondatok világleírások, melyek nem az empirikus szerzőnek, hanem egy vagy több kijelentésszubjektumnak tulajdoníthatók, alátámasztható és specifikálható Käte Hamburger 'mimézis'-értelmezése, azaz a *fikcionalizáló látszatköltés* irodalomelméleti fogalma segítségével. Hamburger általunk Stanzel, Genette, Martínez-Bonati, Scheffel és Martinez nézetei alapján korrigált koncepciója szerint az epikus szerző látszat-költő, aki nem saját, hanem episztemikusan *(D*-re, egy figura észleléshorizontjára, vagy egy külső észleléshorizontra) fokalizált és figuralizált, vagy figuralizálható itt-és-most énközpontok (kijelentésszubjektumok) kijelentéseiként hoz létre aktuális (látszat-) világokat. A leírás hiányossága elemzésünk szerint alapvetően e kijelentések (látszatmondatpéldányok) szemantikai és (látszólagos)

logikai hiányosságaként tételeződik, és főként két irodalomelméleti hagyomány, az olvasásfenomenológia (Ingarden, Iser, Jauß) és a fikcionális világok elmélete (Bernáth, Csúri, Doležel, Kanyó, Orosz) kérdéshorizontjában értelmeződik.

Hogyan zajlik tehát a narratív irodalmi szövegek elsődleges értelmezése? Hogyan értjük meg e szövegeket értelmező világuk nem kanonikus: egy vagy több fiktív én-központból megfogalmazott és a teljeshez képest hiányos leírásának függvényében? A kérdést két lépésben válaszoltuk meg. Elsőként megvizsgáltuk, milyen következményekkel jár az, ha az ezen a ponton egyedül lehetségesnek tűnő – így az értekezés bevezetőjében említett átlagolvasói intuícióra is magyarázatot adó – eljárást követjük, és a szöveg elsődleges értelmezésekor az általunk ismert dolgokból, azaz az aktuálisan aktuális világból indulunk ki, s a szövegben található kifejezések referenciáját és jelentését az általunk ismert jelentésekből, azok átértelmezésével, azaz *metaszemantikai* úton határozzuk meg. Az eljárás alkalmazása során azt láttuk, hogy a metaszemantikai értelmezés alkalmazható ugyan az indexikus kifejezések, és az aktuálisan aktuális (tapasztalati) világból ismert nevek értelmezése során, ám a fikcionális nevek értelmezése kapcsán problémákhoz – *az igazság és az azonosság problémái*hoz – vezet.

Ezt követően a szöveg nem kanonikus leírás függvényében történő, elsődleges szempontú episztemikus értelmezésének lehetőségét vettük fontolóra. Elsőként azt vizsgáltuk, hogy hogyan befolyásolja a nem kanonikus leírás a narratív irodalmi szövegek kanonikus leírás függvényében történő elsődleges értékelésének két részfeladatát: a V' szövegvilág, illetve a szereplők e szövegvilágot alkotó aletikus, deontikus, axiologikus és episztemikus világainak rekonstruálását, valamint a kifejezések e világok viszonylatában történő értékelését. Míg a szövegvilág rekonstruálása során *a kijelentések hitelességének* (a világ tényleges ontológiai struktúrájának, rétegződésének) *problémájá*ba ütköztünk, addig a kifejezések értékelése *a kontingencia kérdéskörét* vetette fel. Elemzésünk rámutatott arra, hogy e két problémakör – az intenziók esetlegessége és igazságértékük bizonytalansága – csak úgy hidalható át, ha *tételezzük a leírás (relatív) teljességét*, vagyis a kifejezések értékelése során abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az ábrázolt entitások tulajdonságai és viszonyai a szerzői intenció szerint "teljesen" meghatározottak, azaz explicit vagy implicit módon minden a megértés szempontjából *releváns tekintetben adottak.* A költői világalkotás lezártságának

összefüggésében a leírás és a szövegvilág hiányosságai (relatív) teljességként is elgondolhatók. Ezen feltevés szerint tehát a *D'* nem kanonikus leírás megfogalmazásakor a szerző tudatosan szelektál, azaz eltekint a világalkotás célja szempontjából kontingens információk ábrázolásától, és csak e cél kifejezésre juttatása tekintetében *relevánsnak, azaz szükségszerűnek* vélt dolgok ábrázolására koncentrál. Elemzésünk rámutatott arra, hogy az adott összefüggésben a szükségszerűség fogalma kétféleképpen, az attribútumokkal való bírás, és az attribútumváltozást irányító szabályszerűségek szintjén is értelmezhető. Míg előbbi a kétdimenzionális szemantika eszközeivel is megragadható, utóbbi csak a narratológia kontextusán belül, a látszatköltés (mimézis) fogalomkörébe tartozó cselekményszövés, valamint annak tárgya, a cselekmény fogalma segítségével magyarázható: eszerint tehát a világalkotás (mimézis) részét képező cselekményszövés az, ami, miközben történetté alakítja az eseményeket, az események (meglepő) fordulatokkal átszőtt egymásrakövetkezésének (szintagmatikus rendjének) látszólagos esetlegességét egy a *történet végpontjából adódó, és többnyire csak onnan belátható* (a cselekmény szintjén érvényesülő) szükségszerűségbe ágyazza. Értelmezésünkben két hagyományhoz kapcsolódtunk. A cselekmény szintjén érvényesülő, a történet szintjén végbemenő változásokat megalapozó (és modelláló) szabályszerűségeket Bernáth Árpád és Csúri Károly terminológiájával a szöveg *magyarázó elméletének* részét képező *konstrukciós szabályoknak* neveztük és megkülönböztettük a cselekményszövés szintjén érvényesülő, az események szintagmatikus elrendezését irányító és fokalizáltságának módját meghatározó – általunk a magyarázó elmélet másik összetevőjének tartott – , *konfigurációs szabályoktól*. Előbbieket a neoarisztoteliánusi iskola módszerével és terminológiájával, utóbbiakat pedig Genette és Lotman koncepciója segítségével véltük meghatározhatónak.

Az értekezés következő fejezeteinek tárgyát a szövegvilág *kétkomponensű – egy cselekménymodellt egy elbeszélésmodellel ötvöző – magyarázó elmélete* ("mű-modellje") alkotta. Az értekezés zárófejezete a szövegek közti kapcsolatokat, azaz az intertextualitás problémakörét tárgyalta. Elemezésünk során az egyes intertextualitás-elméletek egy-egy általunk paradigmatikusnak ítélt koncepciójának bemutatásával és értékelésével bemutattuk a hagyományos intertextualitás-elméleteket: Kristeva és Genette koncepciónkkal összeegyeztethetetlen, illetőleg Bernáth és Orosz koncepciónkkal összeegyeztethető elképzeléseit.

Mindezen vizsgálatok közben dolgozatunk fő kérdését Innstetten és Bismarck 1844. november 14-i találkozója jelentette. Ki is találkozott kivel azon a napon? Egy fiktív és egy valós, vagy talán két valós történeti személy? Vizsgálataink szerint a szerző által 'Innstetten'-nek és 'Bismarck'-nak nevezett két fiktív, Effi Briest élettörténetébe szövődött alak. De erről egyszer még bővebben írni fogok.

FÜGGELÉK

Az értekezésben fordításban közölt idegennyelvű idézetek, illetve az argumentáció lényegi elemét képező, parafrázisban közölt idegennyelvű idézetek

Az idézeteket az előfordulás sorrendjében közöljük. A könnyebb azonosíthatóság érdekében megadjuk előfordulásuk oldalszámát, majd – egy gondolatjelet követően – annak a lábjegyzetnek az index-számát, ahol pontos bibliográfiai adatuk megtalálható.

3. – 1. lj.

"Das war am 2. Dezember. Eine Woche später war Bismarck in Varzin und nun wußte Innstetten, daß, bis Weihnachten und vielleicht noch darüber hinaus, an ruhige Tage für ihn gar nicht mehr zu denken sei. Der Fürst hatte noch von Versailles her eine Vorliebe für ihn und lud ihn, wenn Besuch da war, häufig zu Tisch, aber auch allein, denn der jugendliche, durch Haltung und Klugheit gleich ausgezeichnete Landrat stand ebenso im Gunst der Fürstin.
Zum 14. erfolgte die erste Einladung."

16. – 38. lj.

(1) 'The present prime minister of England.'
(2) 'white'

16. – 39. lj.

"Proper names are not connotative: they denote the individuals who are called by them; but they do not indicate or imply any attributes as belonging to those individuals. [...] it is no part of the signification of the word John, that the father of the person so called bore the same name, nor even of the word Dartmouth, to be situated at themouth of the Dart. If sand should choke up themouth of the river, or an earthquake change its course, and remove it to a distance from the town, the name of the town would not necessarily be changed. [...] Proper names are attached to the objects themselves, and are not dependent on the continuance of any attribute of the object."

16. – 40. lj.

"But it is no part of the signification of the word John, that the father of the person so called bore the same name, nor even of the word Dartmouth, to be situated at the mouth of the Dart. If sand should choke up themouth of the river, or an earthquake change its course, and remove it to a distance from the town, the name of the town would not necessarily be changed. . . . Proper names are attached to the objects themselves, and are not dependent on the continuance of any attribute of the object [...]."

17. – 45. lj.

'Morgenstern'; 'Abendstern'

"*a=a* und *a=b* sind offenbar Sätze von verschiedenem Erkenntniswert: *a=a* gilt a priori und ist nach Kant analytisch zu nennen, während Sätze von der Form *a=b* oft sehr wertvolle Erweiterungen unserer Erkenntnis enthalten und a priori nicht immer zu begründen sind."

22. – 53. lj.

(1) 'Hesperus is Phosphorus.'

(2) 'Nixon is the man who won the election in 1968.'

22. – 55. lj.
"Although someone other than the U.S. President in 1970 might have been the U.S. President in 1970 (e.g., Humphrey might have), no one other than Nixon might have been Nixon."

25. – 67. lj.
"A possible world isn't a distant country that we are coming across, or viewing through a telescope. Generally speaking, another possible world is too far away. Even if we travel faster than light, we won't get to it. A possible world is given by the descriptive conditions we associate with it."

25. – 69. lj.
"Holmes does not exist, but in other states of affairs, he would have existed."

25. – 70. lj.
"If H_1 and H_2 are two worlds, H_1 R H_2 means intuitively that H_2 is 'possible relative to' H_1; i.e., that every proposition true in H_2 is possible in H_1.

27. – 75. lj.
"First, my argument implicitly concludes that certain general terms, those for natural kinds, have a greater kinship with proper names than is generally realised."

28. – 79. lj.
(1) 'this (liquid) is water'
(2) 'this (animal) is a tiger'
(3) 'this (fruit) is a lemon'

28. – 80. lj.
"In the latter case the description one gives typically consists of one or more markers together with a stereotype [...] – a standardized description of features of the kind that are typical, or 'normal', or at any rate stereotypical."

29. – 81. lj.
„such that for x to be water, in any world, is for x to bear the relation $same_L$ to the normal members of the class of local entities that satisfy the operational definition."

29. – 86. lj.
"HYPOTHESIS OF THE UNIVERSALITY OF THE DIVISION OF LINGUISTIC LABOR: Every linguistic community [...] possesses at least some terms whose associated 'criteria' are known only to a subset of the speakers who acquire the terms, and whose use by the other speakers depends upon a structured cooperation between them and the speakers in the relevant subset."

30. – 90. lj.
"we shall suppose that somewhere in the galaxy there is a planet we shall call Twin Earth. Twin Earth is very much like Earth; in fact, people on Twin Earth even speak

English. In fact, apart from the differences we shall specify in our science-fiction examples, the reader may suppose, that Twin Earth is exactly like Earth. He may even suppose that he has a Doppelgänger – an identical copy – on Twin Earth, if he wishes, although my stories will not depend on it.

Although some of the people on Twin Earth (say, the ones who call themselves 'Americans' and the ones who call themselves 'Canadians' and the ones who call themselves 'Englishmen', etc.) speak English, there are, not surprisingly, a few tiny differences which we will now describe between the dialects of English spoken on Twin Earth and Standard English. These differences themselves depend on some of the peculiarities of Twin Earth.

One of the peculiarities of Twin Earth is that the liquid called 'water' is not H_2O but a different liquid whose chemical formula is very long and complicated. I shall abbreviate this chemical formula simply as *XYZ*. I shall suppose that *XYZ* is indistinguishable from water at normal temperatures and pressures. In particular, it tastes like water and it quenches thirst like water. Also, I shall suppose that the oceans and lakes and seas of Twin Earth contain *XYZ* and not water, that it rains *XYZ* on Twin Earth and not water, etc.

If a spaceship from Earth ever visits Twin Earth, then the supposition at first will be that 'water' has the same meaning on Earth and on Twin Earth. This supposition will be corrected when it is discovered that 'water' on Twin Earth is *XYZ*, and the Earthian spaceship will report somewhat as follows:

'On Twin Earth the word "water" means *XYZ*.'

[...]

Symmetrically, if a spaceship from Twin Earth ever visits Earth, then the supposition at first will be that the word 'water' has the same meaning on Twin Earth and on Earth. This supposition will be corrected when it is discovered that 'water' on Earth is H_20, and the Twin Earthian spaceship will report:

'On Earth the word "water" means H_20.'

Note that there is no problem about the extension of the term 'water'. The word simply has two different meanings (as we say): in the sense in which it is used on Twin Earth, the sense of $water_{TE}$, what we call 'water' simply isn't water; while in the sense in which it is used on Earth, the sense of $water_E$, what the Twin Earthians call 'water' simply isn't water. The extension of 'water' in the sense of $water_E$, is the set of all wholes consisting of H_20 molecules, or something like that; the extension of water in the sense of $water_{TE}$ is the set of all wholes consisting of *XYZ* molecules, or something like that.

Now let us roll the time back to about 1750. At that time chemistry was not developed on either Earth or Twin Earth. The typical Earthian speaker of English did not know water consisted of hydrogen and oxygen, and the typical Twin Earthian speaker of English did not know 'water' consisted of *XYZ*. Let $Oscar_1$ be such a typical Earthian English speaker, and let $Oscar_2$ be his counterpart on Twin Earth. You may suppose that there is no belief that $Oscar_1$ had about water that $Oscar_2$ did not have about 'water'. If you like, you may even suppose that $Oscar_1$, and $Oscar_2$, were exact duplicates in appearance, feelings, thoughts, interior monologue, etc. Yet the extension of the term 'water' was just as much H_20 on Earth in 1750 as in 1950; and the extension of the term `water' was just as much *XYZ* on Twin Earth in 1750 as in 1950. $Oscar_1$ and $Oscar_2$ understood the term 'water' differently in 1750 although they were in the same psychological state, and although, given the state of science at the time, it would have taken their scientific communities about fifty years to discover that

they understood the term 'water' differently. Thus the extension of the term 'water' (and, in fact, its 'meaning' in the intuitive preanalytical usage of that term) is not a function of the psychological state of the speaker by itself.

31. – 93. lj.
"My proposal is that the normal form description of the meaning of a word should be a finite sequence, or 'vector', whose components should certainly include the following [...]: (1) the syntactic markers that apply to the word, e.g. 'noun'; (2) the semantic markers that apply to the word, e.g. 'animal', 'period of time'; (3) a description of the additional features of the stereotype, if any; (4) a description of the extension. [...] the components of the vector all represent a hypothesis about the speaker's competence, except the extension."

33. – 105. lj.
"Once we have discovered that water (in the actual world) is H_2O, nothing counts as a possible world in which water isn't H_2O."

37. – 113. lj.
(1) 'suppose Oswald hadn't killed Kennedy'
(2) 'suppose Oswald didn't kill Kennedy'

39. – 118. lj.
'If anyone uniquely invented the zip, Julius invented the zip.'

39. – 120. lj.
" 'Dthat', on this interpretation, is a rigidifying operator: it turns any singular term into a rigid designator for the thing that is the actual referent of that term."

41. – 125. lj.
"Now suppose O'Leary and I agree that Hesperus is a planet, but he doubts whether Phosphorus is a planet. Or so he says. Or so he seems to say. How do I understand what it is that he doubts? I, or a theorist trying to characterize our discussion, might try to get clear about the issue in question by considering the possible worlds that are compatible and incompatible with our respective beliefs, and with various things we might say in the attempt to resolve our disagreement. But there is a problem, since O'Leary thinks there is a possible world in which Hesperus is a planet, but Phosphorus is not, while I know there is no such possible world."

41. – 127. lj.
"Diagonalization was re interpretation – interpretation that was parasitic on the standard interpretation, which was assumed to give the right result for what was expressed and communicated in the normal case."

42. – 128. lj.
"all that matters is that reference fixation depends in some way on how the actual world turns out."

42. – 129. lj.

"It is likely that actual languages do not have the expressive resources to express an epistemically complete hypothesis, as they are restricted to finite sentences and have a limited lexicon. So for the purposes of this construction, we need to presuppose an idealized language that can express arbitrary hypotheses. In particular, our language L should allow infinitary sentences (at least infinitary conjunctions) and should have terms that express every possible concept, or at least every concept of a certain sort. It is also important that expressions in L are *epistemically invariant*, so that there cannot be two tokens S_1 and S_2 of the same sentence type (used with full competence) such that S_1 is epistemically necessary and S_2 is not."

44. – 134. lj.
'Water is H_2O.'

44. – 135. lj.
"We can now say that a scenario W verifies a sentence token S when a material conditional '$D \supset S$' is epistemically necessary, where D is a canonical description of W. If epistemic necessity is understood as apriority, then on this model a scenario W verifies a sentence S when one could in principle rule out a priori the hypothesis that W is actual but S is not the case."

"A notion of deep epistemic necessity goes beyond this sort of dependence on the shifting state of an individual's knowledge, to capture some sort of rational must: a statement is deeply epistemically necessary when in some sense, it rationally must be true."

46. – 138. lj.
"Take the case of 'water'. Here, we can let D be a truth specifying an appropriate amount of information about the appearance, behavior, composition, and distribution of objects and substances in one's environment, as well as information about their relationship to oneself. D need not contain the term 'water' at any point: appearance can be specified in phenomenal terms, behavior and distribution in spatiotemporal terms, composition in microphysical or chemical terms. Then D is epistemically sufficient for 'Water is H_2O'. When one knows that D is the case, one will be in a position to know all about the chemical makeup of various liquids with various superficial properties in one's environment, and will thereby be able to infer that water is H_2O. After all, this information about appearance, behavior, composition, and distribution is roughly what we need in the case of ordinary knowledge, to determine that water is H_2O. And there is no need for further empirical information to play a role here: even if we suspend all other empirical beliefs, we can know that *if* D is the case, then water is H_2O."

46. – 140. lj.
"One of the peculiarities of Twin Earth is that the liquid called 'water' is not H_2O but a different liquid whose chemical formula is very long and complicated. I shall abbreviate this chemical formula simply as *XYZ*."

47. – 142. lj.
"In fact, the only relevant difference between Earth and Twin Earth in my thought experiment was that the liquid that plays the role of water on Twin Earth was supposed

not to be H_2O but a different compound, call it XYZ."

48. – 144. lj.
"Dieser Wahrheitsbegriff geht auf Platon und Aristoteles zurück und wurde in der philosophischen Tradition meist etwa so formuliert: "Ein Satz ist wahr genau dann, wenn die Proposition, die er ausdrückt, mit der Wirklichkeit übereinstimmt." Die Kurzformel dafür lautet: *veritas est adaequatio intellectus ad rem.*
[...]
Ferner hat man versucht, die Adäquationstheorie durch eine *Kohärenztheorie* der Wahrheit zu ersetzen, nach der Wahrheit von Sätzen nicht durch ihre Übereinstimmung mit der Wirklichkeit definiert wird, sondern durch ihre (logische) Verträglichkeit miteinander. Das kommt aber darauf hinaus, daß man im Sinne der *Konventionstheorie* der Wahrheit eine widerspruchsfreie Menge von Sätzen kraft Konvention als wahr akzeptiert und dann die Wahrheit anderer Sätze durch ihre Verträglichkeit mit den bereits als wahr akzeptierten Sätzen bestimmt. Eine solche Theorie wurde z.B. früher von Carnap und dem Wiener Kreis vertreten."

54. – 161. lj.
"Was soll ein Roman? Er soll uns, unter Vermeidung alles Übertriebenen und Häßlichen, eine Geschichte erzählen, an die wir glauben. Er soll zu unserer Phantasie und unserem Herzen sprechen, Anregung geben, ohne aufzuregen; *er soll uns eine Welt der Fiktion auf Augenblicke als eine Welt der Wirklichkeit erscheinen*, soll uns weinen und lachen, hoffen und fürchten, am Schluß aber empfinden lassen [...]"

54. – 162. lj.
"Nicht nur der 'Aussage'- (d.i. Behauptungs)satz, auch der Frage-, der Wunsch-, der Befehls- und der Ausrufesatz sind Aussagen: Aussagen eines Aussagesubjekts über ein Aussageobjekt."

54. – 164. lj.
"[...] daß Charakter und Funktion der Aussage ausschließlich auf dem Aussagesubjekt beruht, ja der Begriff der Aussage identisch mit diesem ist und das Aussageobjekt in ihm nur intentional impliziert ist."

54. – 165. lj.
"Dennoch ist der Charakter der Aussage als Wirklichkeitsaussage nicht in der Wirklichkeit des Aussageobjekts begründet."

55. – 167. lj.
"Wir können zusammenfassend das Wesen der Wirklichkeitsaussage so bestimmen, daß das Ausgesagte das Erfahrungs- oder Erlebnisfeld des Aussagesubjekts ist".

55. – 170. lj.
"In allen Fällen wird ein Fiktionsfeld erzeugt, eine fiktive Welt von Personen und Begebenheiten."

55. – 171. lj.

"Der Ausdruck 'als Wirklichkeit erscheinen' [...] bedeutet, daß der Schein von Wirklichkeit erzeugt wird, und das heißt (über Fontanes Intention hinaus) Schein von Wirklichkeit auch dann, wenn es sich um eine noch so unwirkliche Dramen- oder Romanwelt handelt."

55. – 173. lj.
"Fiktionalisierung geschilderter Personen bedeutet eben dies: sie nicht als Objekte, sondern als Subjekte, d.i. als Ich-Origenes zu schildern."

56. – 174. lj.
"Wir wissen, daß wir diese nicht als dessen Erlebnisfeld aufzufassen haben, sondern als das Erlebnisfeld anderer Personen, deren Auftreten wir erwarten, weil wir einen Roman lesen – fiktiver Personen, der Romangestalten."

56. – 175. lj.
"Verbinden wir mit ihm [dem Begriff der Nachahmung] den Sinn der Fiktion, der Nicht-Wirklichkeit und des Scheins, erweitert er sich und offenbart, daß die Scheinwirklichkeit [..] eben darum, weil sie Schein, Nicht-Wirklichkeit ist, die Seinsweise des Symbols hat. Die Wirklichkeit selbst ist nur, aber bedeutet nicht. Nur das Nicht-Wirkliche hat die Macht, das Wirkliche in Sinn, Bedeutung zu verwandeln."

57. – 180. lj.
"Das Erzählen, so kann man auch sagen, ist eine Funktion, durch die das Erzählte erzeugt wird, die Erzählfunktion, die der erzählende Dichter handhabt wie etwa der Maler Farbe und Pinsel."

57. – 181. lj.
"Die epische Fiktion ist der einzige erkenntnistheoretische Ort, wo die Ich-Originalität (oder Subjektivität) einer dritten Person als einer dritten dargestellt werden kann."

57. – 182. lj.
"Aber am Vormittag hatte sie den Baum zu putzen. Morgen war Weihnachten."

59. – 191. lj.
Kleiner Typenkreis

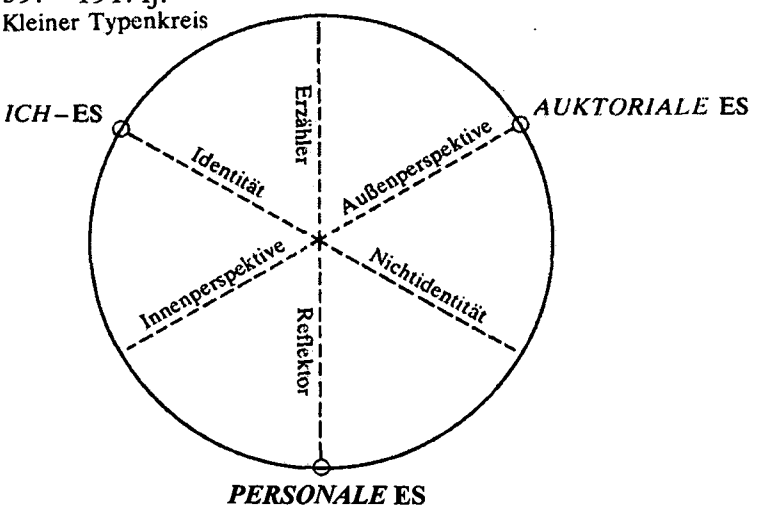

60. – 200. lj.
Genette:
"Sofern sich der Erzähler jederzeit als solcher in die Erzählung einmischen kann, steht jede Narration per definitionem virtuell in der ersten Person (sei es auch in der Form des akademischen Plurals [...]."

Martínez-Bonati:
"The dividing line between first-person and third person narratives is truly imperceptible, since the 'dramatization' of the narrator, or his incorporation into the world of his story, only needs one sentence, something like: 'I knew X [here the name of the protagonist, or the protagonist's friend or relative, or a witness to the narrated events, etc.] very well'. [...] All narrative is implicitly or potentially first-person narrative, because all speech is a speech of an *I*, of a subject that always can refer to himself."

61. – 203. lj.
" 'Man soll schweigen!' dachte Aschenbach erregt, indem er die Journale auf den Tisch zurückwarf. 'Man soll das verschweigen!' Aber zugleich füllte sein Herz sich mit Genugtuung über das Abenteuer, in welches die Außenwelt geraten wollte. *Denn der Leidenschaft ist, wie dem Verbrechen, die gesicherte Ordnung und Wohlfahrt des Alltags nicht gemäß, und jede Lockerung des bürgerlichen Gefüges, jede Verwirrung und jede Heimsuchung der Welt muß ihr willkommen sein, weil sie ihren Vorteil dabei zu finden unbestimmt hoffen kann. So* empfand Aschenbach eine dunkle Zufriedenheit über die obrigkeitlich bemäntelten Vorgänge in den schmutzigen Gäßchen Venedigs [...]."

"Seine Nerven nahmen die dudelnden Klänge, die vulgären und schmachtenden Melodien begirerig auf, *denn die Leidenschaft lähmt den wählerischen Sinn und läßt sich allen Ernstes mit Reizen ein, welche die Nüchternheit humoristisch aufnehmen oder unwillig ablehnen würde.*"

67. – 221. lj.
"Es sind – um schon hier das endgültige Resultat unserer Betrachtungen vorwegzunehmen – die folgenden [Schichten]: 1. die Schicht der Wortlaute und der auf ihnen sich aufbauenden Lautgebilde höherer Stufe; 2. die Schicht der Bedeutungseinheiten verschiedener Stufe; 3. die Schicht der mannigfaltigen schematisierten Ansichten und Ansicht-Kontinuen und –Reihen und endlich 4. die Schicht der dargestellten Gegenständlichkeiten und ihrer Schicksale."

68. – 222. lj.
"In jeder der herauszustellenden Schichten konstituieren sich die für die jeweilige Schicht charakteristischen ästhetischen Wertqualitäten."

68. – 225. lj.
"Dieser Versuch der Zerstörung des Werkes beweist zur Genüge, daß ein jedes literarische Kunstwerk eine Ordnung der Aufeinanderfolge, ein bestimmtes Stellensystem von Phasen in sich enthält, wobei jede Phase aus entsprechenden Phasen

aller zusammenhängenden Schichten des Werkes besteht und bestimmte Qualifizierungen dadurch erlangt, daß sie sich gerade an dieser Stelle befindet."

68. – 226. lj.
"Im Resultat: Der dargestellte, seinem Gehalte nach reale Gegenstand ist kein im echten Sinne allseitig vollkommen eindeutig bestimmtes Individuum, das eine ursprüngliche Einheit bildet, sondern nur ein schematisches Gebilde mit verschiedenartigen Unbestimmtheitsstellen und mit einer endlichen Anzahl von den ihm positiv zugewiesenen Bestimmtheiten, obwohl er formaliter als ein vollbestimmtes Individuum entworfen wird und ein solches Individuum vorzutäuschen berufen ist."

69. – 231. lj.
"Kein realer Gegenstand kann eine solche 'generelle' (individuierte) Bestimmtheit in sich enthalten, ohne daß zugleich irgendeine der niedersten Differenzen (der 'eidetischen Singularitäten' im Sinne Husserls) der in Frage kommenden 'Gattung' in ihm konkretisiert wäre."

70. – 238. lj.
"In der Enthüllung eines solchen Wesenszusammenhanges, der rein begrifflich nicht zu bestimmen ist, liegt die schöpferische Tat des Dichters. Dieser Wesenszusammenhang, einmal enthüllt und erschaut, erlaubt zugleich, den inneren Zusammenhang der einzelnen Phasen des Werkes zu "verstehen" und das ganze Kunstwerk als eine Schöpfung aus einem Guß zu erfassen."

71. – 243. lj
"Wenn ikonische Zeichen etwas abbilden, dann sicherlich nicht Eigenschaften des dargestellten Gegenstandes, da dieser durch sie erst entworfen wird. Vielmehr bilden sie Vorstellungs- und Wahrnehmungsbedingungen ab damit das von den Zeichen vermeinte Objekt konstituiert werden kann."

71. – 244. lj.
"Nun ist der literarische Text nicht nur eine perspektivische Hinsicht seine Autors auf die Welt, er ist selbst ein perspektivisches Gebilde, durch das sowohl die Bestimmtheit dieser Hinsicht als auch die Möglichkeit, sie zu gewärtigen, entsteht. Dieser Sachverhalt läßt sich im Roman paradigmatisch veranschaulichen. Er besitzt eine perspektivische Anlage, die aus mehreren deutlich voneinander abhebbaren Perspektivträgern besteht, die durch den Erzähler, die Figuren, die Handlung (*plot*) sowie die Leserfiktion gesetzt sind."

72. – 245. lj.
"Ergeben sich die Leerstellen aus den Unbestimmtheitsbeträgen des Textes, so sollte man sie wohl Unbestimmtheitsstellen nennen, wie es Ingarden getan hatte. Leerstellen bezeichnen indes weniger eine Bestimmungslücke des intentionalen Gegenstandes bzw. der schematisierten Ansichten als vielmehr die Besetzbarkeit einer bestimmten Systemstelle im Text durch die Vostellung des Lesers."

72. – 246. lj.

"Im Repertoire präsentieren sich insofern Konventionen, als hier der Text eine ihm vorausliegende Bekanntheit einkapselt. Diese Bekanntheit bezieht sich nicht nur auf vorangegangene Texte, sondern ebenso, wenn nicht sogar in verstärktem Maße, auf soziale und historische Normen, auf den sozio-kulturellen Kontext im weitesten Sinne, aus dem der Text herausgewachsen ist – kurz auf das, was die Prager Strukturalisten als die außerästhetische Realität bezeichnet haben."

73. – 255. lj.
"Denn es kennzeichnet die Leerstellen eines Systems, daß sie nicht durch das System selbst, sondern nur durch ein anderes System besetzt werden können."

73. – 257. lj.
"Vielmehr stellt der fiktionale Text eine Reaktion auf die von ihm gewählten und in seinem Repertoire präsentierten Sinnsysteme dar."

"Literatur ist aber nicht nur kulturelle Praxis und Funktion, sondern auch ästhetische Darstellung [...]. Sie ist, anders gesagt, eine besondere Thematisierungs- und Perspektivierungsstrategie, durch die Bedeutungen erzeugt werden. Es wäre absurd, diese Bedeutungen nicht zum Gegenstand der Literatur zu machen. In ihnen verdichtet sich das Potential der Literatur als ausgezeichneter F o r m der Selbstbeobachtung von Gesellschaften."

84. – 275. lj.
"[...] das erste Kapitel ist immer die Hauptsache und in dem ersten Kapitel die erste Seite, beinah die erste Zeile. [...] Bei richtigem Aufbau muß in der ersten Seite der Keim des Ganzen stecken. Daher diese Sorge, diese Pusselei."

84 – 276. lj.
"In Front des schon seit Kurfürst Georg Wilhelm von der Familie Briest bewohnten Herrenhauses zu Hohen-Cremmen fiel heller Sonnenschein auf die mittagsstille Dorfstraße, während nach der Park- und Gartenseite hin ein rehtwinklig angebauter Seitenflügel einen breiten Schatte erst auf einen weiß und grün quadratierten Fliesengang und dann über diesen hinaus auf ein großes in seiner Mitte mit einer Sonnenuhr und an seinem Rande mit Canna indica und Rhabarberstauden besteztes Rondell warf."

86. – 289. lj.
"Das Publikum hat eine förmliche Leidenschaft, zu erkunden, was denn eigentlich 'an der Geschichte Wahres sei', nicht im ästhetischen, sondern in dem banausischen Sinne der hausbackenen Wahrheit; hat ein ganz absonderliches Gelüst zu wissen: wer denn eigentlich mit dieser oder jener Person 'gemeint' sei, und ist nicht wenig stolz und glücklich, wenn es das endlich herausgebracht hat, oder – herausgebracht zu haben glaubt. Werther war Goethe – das verstand sich ganz von selbst; er hatte sich freilich nicht totgeschossen, aber der junge Jerusalem hatte es für ihn gethan. Albert war Kestner, Lotte war Lotte – jede Größe ist sich selbst gleich;"

87. – 291. lj.

"Meinem herzlichen Dank will ich nur folgende kurze Angaben – freilich immer noch in bloßen Andeutungen – hinzufügen.
Innstetten ist ein Oberst Baron v. A., früher Husar, jetzt Dragoner.
Effi ist ein Fräulein, wenn ich recht berichtet bin, aus der Gegend von Paretz, nicht aus der Mark [...]."

87. – 292. lj.
"Der hiesige märkische Geschichtsverein, und Stephany mit demselben, hatte nämlich gestern eine Exkursion nach Ruppin hin gemacht, und in der Einladung zu dieser Exkursion war ausgesprochen worden: 'Fahrt über den See bis Schloß Wuthenow, das neuerdings durch Th.F. eine so eingehende Schilderung erfahren hat.' Durch diese Einladung hatte das Comité nun eine Art von Verpflichtung übernommen, den Teilnehmern 'Schloß Wuthenow' zu zeigen, ein Schloß, das nicht bloß nicht existiert, sondern überhaupt nie existiert hat. Denn Wuthenow war nie Rittergut, sondern Bauerndorf."

87. – 295. lj.
"In einem Roman stimmt nichts, die Blumen blühen falsch, die Vögel singen, wenn sie schon fort sind, und Schauspieler Fleck (in meinem Roman 'Vor dem Sturm') tritt als Lear auf, als er schon 7 Jahre todt war. Alle Kunst ist ein schöner Schein, und es kommt darauf an, daß man ihn für Wahrheit nimmt. Gute Menschen tun einem diesen Gefallen [...]."

88. – 296. lj.
"Mein Roman, der sich *Zum Zeitvertreib* betitelt, geht eben in *Dies Blatt gehört der Hausfrau* zu Ende und wird am 1. April als Buch ausgegeben. Ich trage das sonderbare Gefühl herum: wir haben aus derselben Quelle geschöpft. Will sagen: unser beiderseitiges Motiv ist dieselbe Ehetragödie, die sich vor einigen Jahren ereignete und in Folge der gesellschaftlichen Stellung der betr. Personen eine ziemliche Notorietät erlangte."

"So hat sich denn meine Vermutung vollauf bestätigt: wir haben beide aus derselben Quelle geschöpft. [...] ich habe die personae dramatis wohl gekannt, weitaus am besten die Frau, mit der ich sowohl vor als auch nach der Katastrophe in Korrespondenz stand."

91. – 301. lj.
"Take a possibility in which the bright object in the evening sky is a satellite around the earth, and in which Venus is visible and bright only in the morning. When we think of this possibility as a counterfactual way things might have been, we do not describe it as a possibility in which Hesperus is Mars, but as one in which Hesperus (and Phosphorus) is invisible in the evening. So relative to this possibility considered as counterfactual, 'Hesperus' picks out Venus. Correspondingly, the second-dimensional intensions of both 'Hesperus' and 'Phosphorus' both pick out Venus in this possibility, and in all possibilities in which Venus exists. It is this familiar sort of intension that yields the Kripkean gap between intension and cognitive significance."

93. – 306. lj.

"Am andern Morgen erschien Geheimrat Rummschüttel. Frau von Briest empfing ihn, und als er Effi sah, war sein erstes Wort: 'Ganz die Mama.'
Diese wollte den Vergleich ablehnen und meinte, zwanzig Jahre und drüber seien doch eine lange Zeit; Rummschüttel blieb aber bei seiner Behauptung, zugleich versichernd: nicht jeder Kopf präge ihm ein, aber wenn er überhaupt erst einen Eindruck empfangen habe, so bleibe der auch für immer."

95. – 319. lj.
"Goethe dagegen nennt sich einen Realisten, weil ihm seine Ideen Realität haben, ja weil sie ihm als das einzig Lebendige erscheinen. Die Urpflanze hat er nirgend gesehn, er konnte sie auch nicht sehn, weil sie nicht existiert, was man so gewöhnlich existieren nennt; aber das Bild seines Geistes war ihm höhere Gewißheit als das Zeugnis seiner Sinne."

95. – 321. lj.
"Es handelt sich hier von einer Welt, die von der schaffenden Phantasie vermittelt is, nicht von der gemeinen; sie schafft die Welt noch einmal, keine sogenannte phantastische Welt, d.h. keine zusammenhangslose, im Gegenteil, eine, in der der Zusammenhang sichtbarer ist als in der wirklichen, [...]. Ein Stück Welt, solchergestalt zu einer ganzen gemacht, in welcher Notwendigkeit, Einheit, nicht allein vorhanden, sondern sichtbar gemacht sind."

"Mit 'La fortune des Rougon' bin ich durch und fange heute noch 'La conquete de Plassans' an. Das Talent ist groß, aber durchaus unerfreulich. [...] es ist aber durchaus n i e d r i g in der Gesamtanschauung von Leben und Kunst. So i s t das Leben nicht, und wenn es so wäre, so müßte der verklärende Schönheitsschleier dafür geschaffen werden."

96. – 327. lj.
"In diesen Details nun ist Gustav Freytag Meister. Da wird im ersten Bande kein Nagel eingeschlagen, an dem im dritten Bande nicht irgend etwas, sei es ein Rock oder ein Mensch aufgehängt würde, und der blaue Ölfarbentopf, mit dem Karl Strum die Leiterwagen anstreicht, hat eine spätere Bedeutung."

99. – 336. lj.
"X relates that Y sees, that Z does."

97. – 337. lj.
"Die elementare Einheit eines narrativen Textes im Bereich der Handlung ist das Ereignis oder Motiv."

100. – 342. lj.

Operators			
Alethic	Deontic	Axiological	Epistemic
possible	permitted	good	known
impossible	prohibited	bad	unknown

necessary	obligatory	indifferent	believed

102. – 351. lj.
[Bismarck] "might have used the name directly to designate [himself] ... to ma[k]e a judgment about himself. [...] Here the proper name has the direct use which it always wishes to have, as simply standing for a certain object, and not for a description of the object. [...] [W]hen we make a statement about something known only by description, we often intend to make our statement, not in the form involving the description, but about the actual thing described. That is, when we say anything about Bismarck, we should like, if we could, to make the judgment which Bismarck alone can make, namely, the judgment of which he himself is a constituent. [But] in this we are necessarily defeated. [...] What enables us to communicate in spite of the varying descriptions we employ is that we know there is a true proposition concerning the actual Bismarck and that, however we may vary the description (as long as the description is correct), the proposition described is still the same. This proposition, which is described and is known to be true, is what interests us; but we are not acquainted with the proposition itself, and do not know it, though we know it is true."

103. – 353. lj.
"The main idea is that when a speaker uses a name intending to refer to an individual and predicate something of it, succesful reference will occur when there is an individual that enters into the historically correct explanation of who it is that the speaker intended to predicate something of."

"When the historical explanation of the use of a name (with the intention to refer) ends in this way with events that preclude any referent being identified, I will call it a "block" in the history."

106. – 357. lj.
"[narrativ worlds are] either homogeneous (uniregional) or heterogeous (pluriregional) – i.e. contain one or, side by side, more than one system of reality. Regions are either pure or contaminated (that is, ironized, estranged, verfremdet). Pure as wel as contaminated regions are either realistic or fantastic."

107. – 360. lj.
"For lack of better terms, I have called a narrator reliable when he speaks for or acts in accordance with the norms of the work (which is to say, the implied author's norms), unreliable when he does not."

108. – 364. lj.
"Consequently, the world view of a given community may divide into several ontological landscapes. [...] Ontological landscapes foster the plurality of worlds; freedom of choice nonetheless appears to be subject to certain constrains, since people have deep ontological commitments and a stable feeling that they live in an ontologically coherent world."

115. – 407. lj.

"In seinem schönen Essay *Die Kunst des Romans* hat Milan Kundera beschrieben: Zur Erfolgsgeschichte der exakten 'europäischen Wissenschaften' gehört die – 'den Geist der Theorie' durch den 'Geist des Humors' kompensierende – Parallelgeschichte des 'europäischen Romans', der 'europäischsten aller Künste'. [...]Weil die geschichtliche 'Lebenswelt' zugunsten der Welt der Objekte ausgeklammert wird, muß sie – kompensatorisch – festgehalten werden auch und gerade durch den Roman."

119. – 415. lj.
"Den Wortstatus untersuchen heißt, daß man die Artikulation des Wortes – als eines semischen Komplexes – in bezug auf die übrigen Wörter des Satzes untersuchen sollte, daß man dieselben Funktionen (Relationen) auf der Ebene der Artikulationen von umfangreicheren Sequenzen wiederfinden sollte."

"Auf diese Weise könnte als Hyposthese aufgestellt und bewiesen werden: jegliche entwicklung der literarischen Gattungen ist eine unbewußte Veräußerlichung der linguistischen Strukturen auf ihren verschiedenen Ebenen. So exteriorisiert der Roman den linguistischen Dialog."

120. – 421. lj.
"Ende des 19. Jahrhunderts hat sich eine Trennung vollzogen: der Dialog bei Rabelais, Swift oder Dostojewskij verharrt auf dem repräsentativen, fiktiven Niveau, während der polyphone Roman unseres Jahrhunderts sich "unlesbar" (Joyce) und der Sprache innerlich (Proust, Kafka) macht. Von nun an (nach dieser nicht nur literarischen, sondern auch gesellschaftlichen, politischen und philosophischen Trennung) stellt sich das Problem der Intertextualität (des intertextuellen Dialogs) als solches."

122. – 429. lj.
"Der Begriff Double [...] impliziert, daß die minimale Einheit der poetischen Sprache zumindest eine doppelte ist (nicht im Sinne der Dyade Signifikant/Signifikat, sondern im Sinne von 'die eine und die andere'), und er läßt das Funktionieren der poetischen Sprache wie ein 'tabellenartiges Modell' erscheinen, in dem jede Einheit (von nun an darf das Wort nur mehr in Anführungszeichen verwendet werden, denn jede Einheit ist eine doppelte) als mehrfach bestimmter Gipfel fungiert."

124. – 442. lj.
"... there are no texts, but only relationships between texts."

141. – 504. lj.
"Unwahrscheinlich ist es gar nicht, dergleichen kommt immer wieder vor, die Menschen können sich nicht trennen von dem, woran ihre Schuld haftet."

142. – 509. lj.
"Die Zerstückelung und Einschränkung des Realistischen blieb auch bei seinen [Goethes - Sz.E.] jüngeren Zeitgenossen und bei den nächsten Generationen das gleiche; bis gegen Ende des 19. Jahrhunderts blieben die bedeutendsten Werke, die überhaupt Gegenstände der zeitgenössischen Gesellschaft ernsthaft zu gestalten suchen, im halb Phantastischen oder Idyllischen oder doch im Bezirk des Lokalen; sie geben das Bild des

Wirtschaftlichen, Gesellschaftlichen und Politischen als ein ruhendes. [...] noch bei Fontane greift der gesellschaftliche Realismus kaum in die Tiefe."

144. – 518. lj.
"Man muß nicht *alles* sagen wollen. Dadurch wird die Phantasie des Lesers in den Ruhestand gesetzt, und dadurch wird wieder die Langeweile geboren."

Irodalom

Primérszövegek:

Borges, J. L. (1941): *El jardín de senderos que se bifurcan.* Magyarul (1986): *Az elágazó ösvények kertje*. Ford. Boglár, L. In: uő: *Az elágazó ösvények kertje*. Budapest.

Brinkmann, R. (Szerk.) (1973): *Theodor Fontane. Der Dichter über sein Werk.* Band 2. München.

Erler, G. (Szerk.) (1981a): *Theodor Fontane. Briefe in zwei Bänden.* Band I. München.

Erler, G. (Szerk.) (1981b): *Theodor Fontane. Briefe in zwei Bänden.* Band II. München.

Fontane, T. (1882/1997): Schach von Wuthenow. Erzählung aus der Zeit des Regiments Gensdarmes. Szerk. Seebacher, K. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 6. Berlin. Magyarul (1979): uő: *Porosz esküvő*. Ford. Kászonyi, Á. Budapest.

Fontane, T. (1894/1998): Effi Briest. Szerk. Hehle, C. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 15. Berlin. Magyarul (1975[5]): uő: *Effi Briest*. Ford. Vas, I. Budapest.

Fontane, T. (1896): Theodor Fontane über sich selbst. *Berliner Tageblatt 185.* (április 12.)

Fontane, T. (1898/1969): *Von Zwanzig bis Dreißig. Autobiographisches.* Lipcse.

Goethe, J. W. v. (1809/1998[14]): Die Wahlverwandtschaften. In: uő: *Werke. Hamburger Ausgabe in 14 Bänden. Band 6. Romane und Novellen I.* München. 242-490. Magyarul (2004): uő: *Vonzások és választások*. Ford. Vas, I. Budapest.

Keller, G. (1858/1940): An Berthold Auerbach. In: uő: *Briefe*. Szerk. Helbling, B. v. Zürich. 181f.

Mann, T. (1912/1988): Der Tod in Venedig. In: uő: *Erzählungen*. Drezda. 190-262. Magyarul (1993): Uő: Halál Velencében. Ford. Lányi, V. In: Szász, F. (Szerk.): *Thomas Mann. Három novella.* Budapest. 73-136.

Spielhagen, F. (1897): *Zum Zeitvertreib*. Lipcse.

Szekundérszövegek:

Aczel, R. (1998): Intertextualitätstheorien und Intertextualität. In: Nünning, A. (Szerk.): *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe.* Stuttgart, Weimar. 241-243.

Adams, E. (1970): 'Subjunctive and Indicative Conditionals'. *Inquiry 6.* 39-94.

Adams, F. és Stecker, R. (1994): Vacuous Singular Terms. *Mind and Language*, Vol. 9. 387-401.

Albaladejo, T. M. (1986): *Teoría de los mundos posibles y macroestructura narrativa. Análisis de las novelas cortas de Clarin.* Alicante. Magyar ismertetése (1997): Horváth, M.: A lehetséges világok elméletének szemiotikai, szövegnyelvészeti és világszemantikai alapjai Tomás Albaladejonál. *HELIKON 4.* 475-480.

Alcoff, L. M. (1996): *Real Knowing. New Versions of the Coherence Theory.* Ithaca.

Arisztotelész (i.e.40): *Peri poiétikész.* Magyarul (1997): *Poétika.* Ford. Ritoók, Zs. Budapest. 19-116.

Angyalosi, G. (1996): Az intertextualitás kalandja. *HELIKON 1-2.* 3-9.

Assmann, A. (1980): *Die Legitimität der Fiktion. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Kommunikation.* München.

Assmann, J. (1992): *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen.* München. Magyarul (1999): uõ: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest.

Auerbach, E. (1946/1964[3]): *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur.* München.

Aust, H. (1981): *Literatur des Realismus.* Stuttgart. (= Sammlung Metzler 157.)

Aust, H. (2000): Fontanes Poetik. In: Grawe, C. és Nürnberger, H. (Szerk.): *Fontane-Handbuch.* Stuttgart. 412-465.

Austin, J. L. (1962): *How to do Things with Words.* Oxford. Magyarul (1990): uõ: *A tetten ért szavak.* Ford. Pléh, Cs. Budapest.

Bachmann-Medick, D. (1998): Weltsprache der Literatur. *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft 41.* 463-469.

Bahtyin, M. (1963): *Problemi poetyiki Dosztojevszkovo.* Magyarul (2001): uõ: *Dosztojevszkij poétikájának problémái.* Budapest.

Bahtyin, M. (1965): *Tvorcseszto François Rabelais i narodnaja kultura szrednyevekovja i Reneszansza.* Moszkva. Magyarul (2002): uõ: *François Rabelais mûvészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Budapest.

Bal, M. (1981): Notes on Narrative Embedding. *Poetics Today 2.* 41-59.

Bal, M. (1991): Description as Narration. In: uõ: *On Story-Tellig. Essays in Narratology.* Sonoma California. 109-146. Magyarul (1998): uõ: A leírás mint narráció. Ford. Huszanagics, M. In: Thomka, B. (Szerk.): *Történet és fikció.* Budapest. 135-171. (= Narratívák 2.)

Banfield, A. (1986): *Unspeakable Sentences: Narration and Representation in the Language of Fiction.* London.

Barsch, A. (1997): Fiktionalität in der Sicht von Rezipienten. In: Oberwagner, C. és Scholz, C. (Szerk.): *Literaturwissenschaft als Wissenschaft über Fiktionalität.* Szeged. 93-109. (= Studia Poetica 10.)

Barthes, R. (1953): Le degré zéro de l'écriture. Párizs. Magyarul (1996): uõ: Az írás nulla foka. Ford. Romhányi Török, G. In: uõ: *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások.* Budapest. 5-49.

Barthes, R. (1957): *Mythologies.* Párizs. Magyarul (1983): *Mitológiák.* Ford. Ádám, P. Budapest. (= Mérleg könyvek)

Barthes, R. (1968): La mort de l'auteur. *Manteia* 12-17. Magyarul (1996): uõ: A Szerzõ halála. Ford. Babarczy, E. In: uõ: *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások.* Budapest. 50-55.

Barthes, R. (1994): Léffet de réel. In: uõ: *OEuvres complètes.* Bd. II. 1966-1973. Párizs. 479-484.

Barthes, R. (1970): *S/Z.* Paris. Magyarul (1997): *S/Z.* Ford. Mahler, Z. Budapest.

Bauer, M. (1997): *Romantheorie. Stuttgart és Weimar.* (= Samlung Metzler 305.)

Becker, S. (2003): *Bürgerlicher Realismus. Literatur und Kultur im bürgerlichen Zeitalter.* 1848-1900. Tübingen és Bázel.

Behrend, F. (1924): *Aus Theodor Fontanes Werkstatt. Zu "Effi Briest".* Berlin.

Benjamin, W. (1928/1955): *Einbahnstraße.* Frankfurt a/M. Magyarul részletek (2001): Egyirányú utca. Ford. Szabó, Cs. In: uõ: *"A szirének hallgatása". Válogatott írások.* Budapest. 165-173.

Benjamin, W. (1936/1977): Der Erzähler. Betrachtungen zum Werk Nikolai Lesskows. In: uõ: *Gesammelte Schriften.* II, 2. kötet. Frankfurt/M. 438-465.

Bernáth, Á. (1967): *Az alakok motivikus funkciója Heinrich Böll regényeiben.* Doktori értekezés. (Kézirat)
Bernáth, Á. (1971a): A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről. In: Hankiss, E. (Szerk.): *Formateremtõ elvek a költõi mûalkotásban.* Budapest. 439-468.
Bernáth, Á. (1971b): Szempontok elbeszélõ mûvek idõstruktúrájának leírásához. In. Hankiss, E. (Szerk): *Szempontok elbeszélõ mûvek idõstruktúrájának leírásához.* Budapest. 73-76.
Bernáth, Á. (1978): Narratív szövegek irodalmi magyarázata. *Literatura* 3-4. 191-196.
Bernáth, Á. (1979/1998): Arisztotelész "Poétikája" és magyar fordítása. In: uõ: *Építõkövek a lehetséges világok poétikájához. Tanulmánygyûjtemény.* Szeged. 151-160. (= deKON KÖNYVek 12.)
Bernáth, Á. (1980): Az elbeszélés vizsgálatának kérdései. *Literatura* 2. 205-210.
Bernáth, Á. (1981): Gottlob Frege jelentéselméletének irodalomelméleti vonatkozásai. *Magyar Filozófiai Szemle 5.* 632-653.
Bernáth, Á. (1990): Mûértelmezés, irodalomtörténet, irodalomtudomány. In: uõ. (Szerk.): *A mûértelmezés helye az irodalomtudományban.* Szeged. 103-108. (= Studia Poetica 9.)
Bernáth, Á. (1997): Fikcionalitás és értelmezés, avagy a nyelv mint a költészet nyelve (Egy sokrétû probléma vázlatos megközelítése). In: (1998): uõ: *Építõkövek a lehetséges világok poétikájához. Tanulmánygyûjtemény.* Szeged. 211-220. (= deKON KÖNYVek 12.)
Bernáth, Á. (1998a): Építõkövek a lehetséges világok poétikájához. In (1998): uõ: *Építõkövek a lehetséges világok poétikájához. Tanulmánygyûjtemény.* Szeged. 9-66. (= deKON KÖNYVek 12.)
Bernáth, Á. (1998b): A lehetséges világok poétikai elméletének szellemi gyökerei. In (1998): uõ: *Építõkövek a lehetséges világok poétikájához. Tanulmánygyûjtemény.* Szeged. 229-256. (= deKON KÖNYVek 12.)
Bernáth, Á. (2004): *Sind Romane narrative Produkte?* (kézirat – a wuppertali *Stimme(n) im Text. Narratologische Positionsbestimmungen* címû konferencia (Wuppertal, 2004. szeptember 24-26.) absztraktja)
Bernáth, Á. és Csúri, K. (1980): "Mögliche Welten" unter literaturtheoretischem Aspekt. In: Csúri, K. (Szerk.): *Literary Semantics and possible worlds.* Szeged. 44-63. (= Studia Poetica 2.)
Bernáth, Á. és Csúri, K. (1985): Remarks on Literary Text-Explanation. *Quaderni di Semantica 1.* 53-64.
Bhabha, H. K. (1990): DissemiNation: time, narrative and the margines of the modern nation. In: Uõ (Szerk.): *Nation and Narration.* London és New York. 104-129. Magyarul (1999): Disszemináció. a modern nemzet ideje, története és határai. In: Thomka, B. (Szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* 85-118.
Bloom, H. (1973): *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry.* New York.
Booth, W. C. (1961): *The Rhetoric of Fiction.* Chicago.
Bojtár, E. (1977): Utószó. In: Ingarden, R.: *Az irodalmi műalkotás.* Ford. Bonyhai, G. Budapest. 472-482.
Böhme, H. (1998): Zur Gegenstandsfrage der Germanistik und Kulturwissenschaft. *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft 41.* 476-485.
Böschenstein, R. (1996a): Caecilia Hexel und Adam Krippenstapel. Beobachtungen zu Fotanes Namengebung. *Fontane Blätter 62.* 31-57.

Böschenstein, R. (1996b): Namen als Schlüssel bei Hoffmann und bei Fontane. *Colloquium helveticum 23.* 67-91.

Braun, D. (2003): Names and Natural Kind Terms. In: Lepore, E. és Smith, B. C. (Szerk.): *Handbook of Philosophy of Language.* Oxford. (megjelenés alatt). Magyarul (2003): uõ: Nevek és természeti fajták nevei. Ford. Vincze, V. In: Szabó, E. és Vecsey, Z. (Szerk.): *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után.* Szeged. 22-52. (= Studia Poetica. Supplementum I. lingua Hungarica editum)

Braun, D. (megjelenés alatt): *Empty Names, Fictional Names, Mythical Names.* www.ling.rochester.edu/~braun/Papers/empficmyth.pdf

Bremond, C. (1964): Le Message narratif. *Communications 4.* 4-32. Németül (1972): uő: Die Erzählnachricht. In: Ihwe, J. (Szerk.): *Literaturwissenschaft und Linguistik.* 3. kötet: *Zur linguistischen Basis der Literaturwissenschaft II.* Frankfurt/M. 177-217.

Bremond, C. (1973): *Logique du récit.* Párizs.

Broich, U. (1985): Zur Einzeltextreferenz. In: Broich, U. és Pfister, M. (Szerk.): *Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien.* Tübingen. 48-52.

Broich, U. és Pfister, M. (Szerk.) (1985): *Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien.* Tübingen.

Brugmann, K (1904): *Die Demonstrativpronomina der indogermanischen Sprachen.* Lipcse.

Budjuhn, H. (1985): *Fontane nannte sie "Effi Briest". Das Leben der Elisabeth von Ardenne.* Berlin.

Bühler, K. (1934/1965[2]): *Sprachtheorie.* München.

Caplan, B. (2004a): Creatures of Fiction, Myth, and Imagination. *American Philosophical Quaterly 4.* 331-337.

Caplan, B. (2004b): Empty Names. In: Stainton, R. és Barber, A (Szerk.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Oxford. http://home.cc.umanitoba.ca/~caplanbd/empty_names.pdf

Carnap, R. (1928): *Der logische Aufbau der Welt.* Berlin-Schlachtensee 1928.

Carriere, M. (1859): *Ästhetik. Die Idee des Schönen und ihre Verwirklichung durch Natur, Geist und Kunst.* Leipzig.

Chalmers, D. J. (1996): *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory.* Oxford.

Chalmers, D. J. (2002a): *The Foundations of Two-Dimensional Semantics. http://www.u.arizona. edu/~chalmers/papers/foundations.html.* Magyarul részletek (2003): uõ: A kétdimenziós szemantika alapjai. Ford. Szabó, E. In: Szabó, E. és Vecsey, Z. (Szerk.): *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után.* Szeged. 70-83. (= Studia Poetica. Supplementum I. lingua Hungarica editum)

Chalmers, D. J (2002b): The Nature of Epistemic Space. *http://www.arizona.edu/~chalmers/papers/espace.html*

Chalmers, D. J. (2002c): *The Components of Content.* In: Uõ. (Szerk.): *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings.* Oxford. 608–633. *http://jamaica.u.arizona.edu/~chalmers/papers/content.html*

Chalmers, D. J. (2002d): On Sense and Intension. In: Tomberlin, J. E. (Szerk.): *Language and Mind.* Boston and Oxford. 135-82. (= Philosophical Perspectives 16.)

Chalmers, D. J. (2004): Epistemic Two-Dimensional Semantics. *Philosophical Studies 118.* 153–226.

Chatman, S. (1978): *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film.* Ithaca és London.

Chatman, S. (1987): "The Circle of Narrative". *Comparative Literature 39.* 162-168.
Chatman, S. (1990): *Coming to Terms. The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film.* Ithaca és London.
Chisholm, R. M. (1979): Identity through Possible Worlds: Some Questions. In: Loux, M. J. (Szerk.): *The Possible and the Actual. Readings in the Metaphysics of Modality.* Ithaca and London. 80-87.
Cohn, D. (1980): The Encirclement of Narrative. On Franz Stanzels "Theorie des Erzählens". *Poetics Today* 2. 157-182.
Cohn, D. (1989): Fictional versus Historical Lives: Borderlines and Borderline Cases. *Journal of Narrative Technique 1.* 3-24.
Cohn, D. (1990): Signposts of Fictionality. A Narratological Perspective. *Poetics Today 11.* 775-804.
Culler, J. (1975): *Structuralist poetics: Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature.* Ithaca.
Culler, J. (1985): Reading Lyric. *Yale French Studies 69.* 98-106. Magyarul (2004): uõ: Líraolvasás. Ford. Füzi, I. In: Füzi, I. és Odorics, F. (Szerk.). *Figurák.* Budapest. 119-131. (= Retorikai füzetek I.)
Csatár, P., Kertész, A. és Rákosi, Cs. (2004): Nevek a tudományban: Az elméleti terminusok problémájának tündöklése és bukása. In (2004): Szabó, E. és Vecsey, Z.: *Ki volt Sherlock Holmes? A tulajdonnév szemantikája.* Szeged. (megjelenés alatt)
Csúri, K. (1975): Zur semantischen Struktur eines Gryphius Sonetts. In: Bernáth, Á. és Kanyó, Z. (Szerk.): *Texttheorie und Interpretation. Untersuchungen zu Gryphius, Borchert und Böll.* Kronberg. 129-174.
Csúri, K. (1978): *Die frühen Erzählungen Hugo von Hofmannsthals. Eine generativ-poetische Untersuchung.* Kronberg.
Csúri, K. (1980): Modell-Strukturen und mögliche Welten. Eine literaturtheoretische Untersuchung zu Borcherts Kurzgeschichte "Die Küchenuhr". In: Kanyó, Z. (Szerk.). *Studies in the Semantics of Narrative – Beiträge zur Semantik der Erzählung.* Szeged. 243-305. (= Studia Poetica 3.)
Csúri, K. (1985): Vázlat az elbeszélés irodalmi magyarázatához. In: Bernáth, Á. és Csúri, K. (Szerk.): *Az elbeszélés értelmezésének stratégiái.* Szeged. 88-134. (= Studia poetica 6.)
Csúri, K. (1990): Lehetséges világok vizsgálata mint mûértelmezés. In: Bernáth, Á. (Szerk.): *A mûértelmezés helye az irodalomtudományban.* Szeged. 109-120. (= Studia Poetica 9.)
Csúri, K. (1996): Ein Präzendenzfall für die Internationalisierung der Wissenschaften: Zur semiotischen Literaturtheorie von Zoltán Kanyó. In: Danneberg, L. és Vollhardt, F. (Szerk.): *Wie international ist die Literaturwissenschaft? Methoden- und Theoriediskussion in den Literaturwissenschaften.* Stuttgart. 403-424.
Davis, M. K. és Humberstone, I. L. (1980): Two Notions of Necessity. *Philosophical Studies* 58, 1-30.
Davies, M. és Stoljar, D. (2004): Introduction. In: *Philosophical Studies* 118. 1-10.
de Man, P. (1979a): Autobiography as De-facement. *MLN 5.* 919-930. Magyarul (1997): uő: Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. Fogarasi, Gy. *Pompei 2-3.* 93-107.
de Man, P. (1979b): *Allegories of Reading.* New Haven. Magyarul (1997): *Az olvasás allegóriái.* Ford. Fogarasi, Gy. Szeged.
de Man, P. (1982): Introduction. In: Jauß, H. R.: *Toward an Aesthetic of Reception.* Ford. Bahti, T. Minnesota. vii-xxv. Magyarul (1997): Bevezetés. Ford. Molnár, G. T. In:

Jauß, H. R.: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Budapest. 407-430.
de Man, P. (1984): Anthropomorphism and Trope in the Lyric. In: uő: *The Rhetoric of Romanticism.* New York. 239-262. Magyarul (2002): uő: Antropomorfizmus és trópus a lírában. In: uő: *Olvasás és történelem. Válogatott írások.* Ford. Nemes, P. Budapest. 369-394.
de Man, P. (1986): The Resistance to Theory. In: uő: *The Resistance to Theory.* Minneapolis. 3-20. (= Theory and History of Literature 33.). Magyarul (é.n.): Ellenszegülés az elméletnek. Ford. Huba, M. In: Bacsó, B. (Szerk.): *Szöveg és interpretáció.* Budapest. 97-114.
Demetz, P. (1964): Die Kunst der Namen. In: uő: *Formen des Realismus: Theodor Fontane.* München. 193-203. (= Literatur als Kunst)
Derrida, J. (1967a): *De la grammatologie.* Párizs. Magyarul (1991): uő: *Grammatológia.* Ford. Molnár, M. Budapest-Párizs.
Derrida, J. (1967b): La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines. In: uõ.: *L'écriture et la différance.* Paris. 409-428. Magyarul (1994): uõ: A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. Ford. Gyimesi, T. *HELIKON 1-2.* 21-35.
Derrida, J. (1972a): *La différance.* In: uõ: *Marges de la Philosophie.* Paris. 1-29. Magyarul (é.n.): Az el-különbözõdés. Ford. Gyimesi, T. In: Bacsó, B. (Szerk.): *Szöveg és interpretáció.* Budapest. 43-65.
Derrida, J. (1972b): Signature événement contexte. In: uõ. *Marges de la philosophie.* Paris: 365-393.
Devine, M. C. (1979): Erzähldistanz in Fontanes "Effi Briest". In: Thunecke, J. (Szerk.): *Formen realistischer Erzählkunst. Festschrift for Charlotte Jolles.* Nottingham: 544-549.
Devitt, M. (1981): *Designation.* New York.
Divers, J. (1999): A Modal Fictionalist Result. *Nous 3.* 317-346.
Doležel, L. (1980): Truth and Authenticity in Narrative. *Poetics Today 1.* 7-25.
Doležel, L. (1982): Mukařovský and the Idea of Poetic Truth. *Russian Literature 12/13.* 283-297.
Doležel, L. (1988): Mimesis and Possible Worlds. *Poetics Today 3.* 475-496.
Doležel, L. (1989): Possible Worlds and Literary Fictions. In: Allén, S. (Szerk.): *Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences. Proceedings of Nobel Symposium 65.* Berlin, New York. 221- 242. (= Research in text theory 14)
Doležel, L. (1998): *Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds.* Baltimor and London. (= Parallax. Re-Visions of Culture and Society)
Donellan, K. S. (1966): Reference and Definite Descriptions. *The Philosophical Review* 75, 281-304.
Donnellan, K. S. (1974): Speaking of Nothing. *The Philosophical Review* 83, 3-31.
Downes, D. (2000): Effi Briest. In: Grawe, C. és Nürnberger, H. (Szerk.): *Fontane-Handbuch.* Tübingen. 633-650.
Dummett, M. (1991, 2000): Jelentés, tudás és megértés. Ford. Komorjai, L. In: uő: *A metafizika logikai alapjai.* Budapest. 95-117.
Eco, U. (1962): *Opera aperta.* Milánó. Magyarul (1976): uő: *A nyitott mű: válogatott tanulmányok.* Ford. Zentai, É. Budapest.

Eco, U. (1979): *Lector in fabula. La cooperazione interpretativa nei testi narrativi.* Milano. Németül (1990): uő: *Lector in fabula. Die Mitarbeit der Interpretation in erzählenden Texten.* Ford. Held, H-G. München.

Eco, U. (1993/1995): *Six Walks in the Fictional Woods.* Cambridge. Magyarul: *Hat séta a fikció erdejében.* Ford. Schéry, A. és Gy. Horváth, L. Budapest.

Eco, U. (1992): Between Author and Text. In (sz.n.): *Interpretation and Overinterpretation.* Cambridge. 67-88.

Ehlich, K. (Szerk.) (2002): *Fontane und die Fremde. Fontane und Europa.* Würzburg.

Eisele, U. (1976): *Realismus und Ideologie: Zur Kritik der literarischen Theorie nach 1848 am Beispiel des "Deutschen Museums".* Stuttgart.

Erler, G. (1969a): "Effi Briest". Die Ardenne-Affäre bei Fontane und Spielhagen. *Fontane-Blätter 2.* 64-68.

Erler, G. (1969b): Erste Niederschriften. In: *Theodor Fontane. Romane und Erzählungen in acht Bänden. 7. Effi Briest* Szerk. Goldammer, P. et.al. Berlin. 536-545.

Erler, G. (2000): Druck- und Editionsgeschichte. In: Grawe, C. és Nürnberger, H. (Szerk.): *Fontane-Handbuch.* Stuttgart. 889-901.

Evans, G. (1973): The causal theory of names. *Proceedings of the Aristotelian Society* 47, 187-208.

Evans, G. (1979/1985): Reference and Contingency. In: uő: Collected Papers. Ocford. 178-213. [első megjelenés *The Monist* 62, 161-189.]

Evans, G. (1982): *The Varieties of Reference.* Oxford.

Farkas, K. és Kelemen, J. (2002): *Nyelvfilozófia.* Budapest.

Farkas, K. (2003): What is externalism? *Philosophical Studies 3,* 187-208.

Fassbinder, R. W. (1974): Bilder, die der Zuschahuer mit seiner eigenen Phantasie füllen kann. *Kino 18-19.* Magyarul (1996): uő: Képek, amelyeket a néző a saját képzeletével tölthet meg. Beszélgetés Kraft Wetzellel. Ford. Orosz, M. In: Zalán, V. (Szerk.): *Rainer Werner Fassbinder. Írások, beszélgetések.* Budapest. 107-118.

Fehér, M. (2000): Jelentésváltozás és tudományos realizmus. In: Ruzsa, I. (Szerk.): *Tertium non datur. Válogatott logikai-metodológiai tanulmányok 1984-1990.* Budapest. 85-122.

Fludernik, M. (1993): *The Fictions of Language and the Languages of Fiction. The Linguistic Representation of Speech and Consciousness.* London, New York.

Fludernik, M. (1996): *Towards a 'Natural' Narratology.* London és New York.

Fogarasi, Gy. és Odorics, F. (Szerk.) (1998): *A szerző neve. ~~DEkonFERENCIA IV.~~* Szeged. (= deKON-KÖNYVEK 11)

Fontane, T. (1853/1963): Unsere lyrische und epische Poesie seit 1848. In: uõ: *Literarische Essays und Studien.* Tl.1. München. 7-33.

Fontane, T. (1855/1963): Gustav Freytag: "Soll und Haben". In: uõ:. *Literarische Essays und Studien.* Tl.1. München. 214-230.

Fontane, T. (1875/1963): Gustav Freytag: "Die Ahnen". In: uõ: *Literarische Essays und Studien.* Tl.1. München. 231-248.

Fontane, T. (1882/1963): Wilhelm Raabe. "Fabian und Sebastian". In: uő: *Literarische Essays und Studien.* Tl.1. München. 272-274.

Fontane, T. (1886/1974): Paul Lindau: "Der Zug nach Westen". In: uõ: *Literarische Essays und Studien.* Tl.1. München. 652-655.

Foucault, M. (1969): Qu'est-ce qu'un auteur? Magyarul (1999): uő: Mi a szerző? Fordította Erős, F. és Kicsák, L. In: uő.: *Nyelv a végtelenhez.* Debrecen. 119-145.

Foucault, M. (1966): *Les mots et les choses. Archéologie des sciences humaines.* Párizs. Magyarul (2000): uő: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája.* Ford. Romhányi Török, G. Budapest.

Foucault, M. (1984): What is Enligthenment? ("Qu'est-ce que les Lumičres?"). In: Rabinow. P. (Szerk.): *The Foucault Reader.* New York. 32-50.

Frank, M. (1985): Was ist ein literarischer Text, und was heißt es, ihn zu verstehen? In: Kolkenbrock-Netz, J., Plumpe, G. és Schrimpf, H. J. (Szerk.): *Wege der Literaturwissenschaft.* Bonn. 10-25. Magyarul (2001): uő: Mi az irodalmi szöveg, és mit jelent annak megértése? In: *A stílus filozófiája.* Ford. Weiss, J. Budapest. 111-186.

Franke, M. (1994): *Leben und Roman der Elisabeth von Ardenne, Fontanes "Effi Briest".* Düsseldorf.

Frege, G. (1892/1986): Über Sinn und Bedeutung. In: uő: *Funktion, Begriff, Bedeutung.* Göttingen. 40-65. Magyarul (2000): uő: Jelentés és jelölet. Ford. Máté, A. In: Máté, A. (Szerk.): *Gottlob Frege: Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok.* Budapest. 118-147.

Friedemann, K. (1910): *Die Rolle des Erzählers in der Epik.* Berlin.

Friedmann, N. (1975): *Form and Meaning in Fiction.* Athens.

Fues, W. M. (1990): *Poesie der Prosa. Prosa als Poesie: Eine Studie zur Geschichte der Gesellschaftlichkeit bürgerlicher Literatur von der deutschen Klassik bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts.* Heidelberg. [= Probleme der Dichtung 22]

Füzi, I. (2004): A figurák jelelmélete. In: Füzi, I. és Odorics, F. (Szerk.): *Figurák.* Budapest, Szeged. 9-42. (= Retorikai füzetek I.)

Gabriel, G. (1975): *Fiktion und Wahrheit. Eine semantische Theorie der Literatur.* Stuttgart.

Gadamer, H.-G. (1960/1990[6]): *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik.* Tübingen. Magyarul (1984): *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Ford. Bonyhai, G. Budapest.

Gadamer, H.-G. (1981): Philosophie und Literatur. In: uő.: *Was ist Literatur?* Freiburg-München 18-45. Magyarul (1995): Filozófia és irodalom. Ford. Poprády, J. In: Bacsó, B. (Szerk.): *Az esztétika vége – vagy se vége, se hossza?* Budapest. 41-62.

Genette, G. (1972): *Discours du récit.* Paris. Magyarul részletek (1996): uő: Az elbeszélő diszkurzus. Ford. Lovas, E. In: Thomka, B. (Szerk.). *Az irodalom elméletei I.* Pécs. 61-67. Németül (1994): uő: Diskurs der Erzählung. Ein methodologischer Versuch. Ford. Knop, A. In: Vogt, J. (Szerk.): *Die Erzählung.* München. 15-192.

Genette, G. (1982): *Palimpsestes, la littérature au second degré.* Párizs. Magyarul részletek (1996): uő: Transztextualitás. Ford. Burján, M. *HELIKON 1-2.* 82-90.

Genette, G. (1983): *Nouveau Discours du récit.* Paris. Németül (1994): uő: Neuer Diskurs der Erzählung. Ford. Knop, A. In: Vogt, J. (Szerk.): *Die Erzählung.* München. 193-310.

Genette, G. (1987): *Seuils.* Paris. Németül (1992): uő: *Paratexte. Das Buch vom Beiwerk des Buches.* Ford. Hornig, D. Frankfurt a/M., New York.

Genette, G. (1991): *Fiction et diction.* Párizs. Németül (1992): uő: *Fiktion und Diktion.* Ford. Jatho, H. München.

Gilbert, M.-E. (1930): *Das Gespräch in Fontanes Gesellschaftsromanen.* Lipcse. (=Palaestra 174).

Goodman, N. (1978): *Ways of Worldmaking.* Indianapolis. Magyarul (1994): uő: Szavak, művek, világok. *HELIKON 4.* 394-409.

Goodman, J. (2003): Where Is Sherlock Holmes? *Southern Journal ofPhilosophy* 41. 183-198.
Goodman, J. (2004): A Defense of Creationism in Fiction. *Grazer Philosophische Studien* 67. 131–155.
Graevenitz, G. v. (1993): Memoria und Realismus. Erzählende Literatur in der deutschen "Bildungspresse" des 19. Jahrhunderts. In: Haverkamp, A. és Lachmann, R (Szerk.): Memoria – Vergessen und Erinnern. München. 283-304. (= Poetik und Hermeneutik 15.)
Grawe, C. (1996[6]): *Theodor Fontane: "Effi Briest"*. Frankfurt a/M. (= Grundlagen und Gedanken zum Verständnis erzählender Literatur 6040.)
Grésillon, A. (1999): *Literarische Handschriften. Einführung in die "critique génétique"*. Bern. (= Arbeiten zur Editionswissenschaft 4.)
Greter, H. E. (1973): *Fontanes Poetik*. Frankfurt a/M.
Grice, P. H. (1975): Logic and conversation. In: Cole, P. és Morgan, J. (Szerk.): *Syntax and Semantics 3. Speech acts*. New York. 41-58. Magyarul (1997): uõ: A társalgás logikája. Ford. Pléh, Cs. In: Pléh, Cs., Síklaki, I. és Terestyéni, T. (Szerk.): *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Budapest. 213-228.
Haller, R. (1986): *Facta und Ficta. Studien zu ästhetischen Grundlagenfragen*. Stuttgart.
Halliwell, S. (1986): Action and Character. In: uő: *Aristotle's Poetics*. London. Magyarul (2002): uő: Cselekmény és jellem. *Helikon 1-2*. 56-82.
Hamann, E. (1984): *Theodor Fontanes "Effi Briest" aus erzähltechnischer Sicht*. Bonn.
Hamburger, K. (1957/1987[3]): *Die Logik der Dichtung*. München.
Hamburger, K. (1965): Noch einmal: Vom Erzählen. *Euphorion 59*. 46-71.
Hárs, E. (1996/2004): Én avagy a narratív ész kritikája. In: uő: *Én – Túl a nyelven. Irodalom, antropológia, kultúra*. Budapest. 98-121. (= deKON-könyvek 28.)
Hárs, E. (2000/2004): Fikció = Önéletrajz. Filozófiai antropológiai vázlat. In: uő: *Én – Túl a nyelven. Irodalom, antropológia, kultúra*. Budapest. 60-78. (= deKON-könyvek 28.)
Hartmann, T. (1999): Zwischen Lokalisierung und Deplazierung. Zur diskursiven Neuverhandlung kultureller Identitäten in den Kulturwissenschaften. *Germanistische Mitteilungen. Zeitschrift für deutsche Sprache, Literatur und Kultur 50*. 17-40.
Hegel, G. W. F. (1935-1938/1986-1999): *Vorlesungen über die Ästhetik*. 1-3. kötet. Szerk. Moldenhauer, E. Frankfurt a/M. Magyarul (1980): uő: *Esztétikai előadások*. Ford. Zoltai, D. Budapest.
Hehle, C. (1998a): Paradiesgarten und Spukhaus: Die Geschichte der Effi Briest. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 15. "Effi Briest". Berlin. 362-371.
Hehle, C. (1998b): Anmerkungen. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 15. "Effi Briest". Berlin. 407-515.
Hehle, C. (1998c): Überlieferung. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 15. "Effi Briest". Berlin. 392-406.
Hehle, C. (1998d): Wirkung. In: *Theodor Fontane. Grosse Brandenburger Ausgabe*. Szerk. Erler, G. Bd. 15. "Effi Briest". Berlin. 382-392.
Helmstetter, R. (1997): *Die Geburt des Realismus aus dem Dunst des Familienblattes. Fontane und die öffentlichkeitsgeschichtlichen Rahmenbedingungen des Poetischen Realismus*. München.
Hempfer, K.W. (1976): *Poststrukturale Texttheorie und narrative Praxis*. München.

Hintikka, J. (1971): Some Main Problems of Deontic Logic. In: Hilpinen, R. (1971): *Deontic Logic. Introductory and Systematic Readings*. Dordrecht. 59-104.
Holdenried, M. (2000): *Autobiographie*. Stuttgart.
Holland, N. N. (1980): Unity Identity Text Self. In: Tompkins, J. P. (Szerk.): *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism.* Baltimor és London. 118-134. Magyarul (1996): uő: Egység Identitás Szöveg Én. Ford. Török, A. In: Kiss, A. A., Kovács, S. és Odorics, F. (Szerk.): *Testes Könyv I.* Szeged. 283-306. (= deKON KÖNYVek 8.)
Horváth, M. (2001): Kísérletek az esszéizmusról. Robert Musil esszéi. *Forrás 11.* 111-118.
Hubig, C. (1998): Zeichenkonzeptionen in der Ästhetik vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart. In: Posner, R., Klaus R. és Sebeok, T. A.: *Semiotik: Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur.* Berlin, New York. 1466-1482. (= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 13.)
Humberstone, L. (2004): Two-Dimensional Adventures. *Philosophical Studies 118.* 17-65.
Huoranszki, F. (2001): *Modern metafizika*. Budapest.
Ingarden, R. (1931/1972[4]): *Das literarische Kunstwerk.* Tübingen. Magyarul (1977): uő: *Az irodalmi műalkotás*. Ford. Bonyhai, G. Budapest.
Ingarden, R. (1937): *O poznawaniu dzieła literackiego*. Varsó. Németül (1968): uő: *Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks*. Tübingen.
Ingarden, R. (1947a/1967): Dwuwymiarowa budowa dzieła sztuki literackiej. In: Markiewicz, H. (Szerk): *Problemy teorii literatury*. Boroszló, Varsó, Krakkó. 7-19. Magyarul (1988): uő: Az irodalmi műalkotás kétdimenziós szerkezete. Ford. Csevenits, J. In: Bojtár, E. (Szerk.): *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban.* Budapest. 283-291.
Ingarden, R. (1947b/1967): Schematyczność dzieła literackiego. In: Markiewicz, H. (Szerk): *Problemy teorii literatury*. Boroszló, Varsó, Krakkó. 20-45. Magyarul (1988): uő: Az irodalmi mű sematikus jellege. Ford. Bojtár, E. In: Bojtár, E. (Szerk.): *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban.* Budapest. 292- 311.
Ingarden, R. (1966): in: *Przeżycie – dzieło – wartość*. Krakkó. Magyarul (1995): Az esztétikai tapasztalat ismeretelméleti vizsgálatának alapelvei. Ford. (a német fordítás alapján) Bonyhai, G. In: Bacsó, B. (Szerk.): *Az esztétika vége – vagy se vége, se hossza?* Budapest. 29-40.
Inwagen, P. v. (1977): Creatures of fiction. *American Philosophical Quarterly 4.* 299-308.
Iser, W. (1970): *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*. Konstanz.
Iser, W. (1972): *Der implizite Leser. Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett*. München. (= Theorie und Geschichte der Literatur und schönen Künste 31.)
Iser, W. (1975): Die Wirklichkeit der Fiktion – Elemente eines funktionsgeschichtlichen Textmodells. In: Warning, R. (Szek.): *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis.* München. 277-324.
Iser, W. (1976/1990[3]): *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung.* München. Magyarul (1996): uő: Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete. 4. fejezet. Ford. Hárs, E. In: Kiss, A. A., Kovács, S. és Odorics, F. (Szerk.): *Testes könyv I.* Szeged. 241-264.

Iser, W. (1991): *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie.* Frankfurt a/M. Magyarul (1997): uő: A fikcionálás aktusai. Ford. Katona, G. In: Thomka, B. (Szerk.): *Az irodalom elméletei IV.* Pécs. 51-83, illetve a mű angol fordítása alapján (2001): uő: *A fiktív és az imaginárius.* Ford. Molnár, G. T. Budapest.

Jackson, F. C. (1994): Armchair Metaphysics. In: Hawthorne, J. O'L. és Michael, M. (Szerk.): *Philosophy in Mind.* Dordrecht. 23–42. Újranyomva in (1998): *Mind, Method and Conditionals.* London. 154–176.

Jackson, F. (1998): *From Metaphysics to Ethics: A Defence of Conceptual Analysis.* Oxford.

Jahn, M. (1997): Frames, preferences, and the reading of third-person narratives: Towards a cognitive narratology. *Poetics Today 18.4.* 441-468.

Jahn, M. (1998): Narratologie: Methoden und Modelle der Erzähltheorie. In: Nünning, A.. (Szerk.): *Literaturwissenschaftliche Theorien, Modelle und Methoden. Eine Einführung.* Trier. 29-50.

Jakobson, R. (1960): Concluding statement: Linguistics and poetics. In: Sebeok, T. (Szerk): *Style in language.* New York. 350-377. Magyarul (1971): uő: Nyelvészet és poétika. In: uő: *Hang – Jel – Vers.* Budapest. 229-276.

Janik, D. (1973): *Die Kommunikationsstruktur des Erzählwerks. Ein semiologisches Modell.* Bebenhausen.

Jannidis, F., Lauer, G., Martinez, M., Winko, S: Rede über den Autor an die Gebildeten unter seinen Verächtern. Historische Modelle und systematische Perspektiven. In: uők. (Szerk.) (1999): *Rückkehr des Autors. Zur Erneuerung eines umstrittenen Begriffs.* Tübingen. 3-36.

Jannidis, F., Lauer, G., Martinez, M., Winko, S. (Szerk.) (2000): *Texte zur Theorie der Autorschaft.* Stuttgart.

Jauß, H. R. (1984): Die Partialität des rezeptionsästhetischen Zugangs. In: uő: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik.* Frankfurt a/M. 704-752. Magyarul (1997): uő: A recepcióesztétikai megközelítés részlegessége. Ford. Katona, G. In: uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest. 85-138.

Jauß, H. R. (1980): Der poetische Text im Horizontwandel der Lektüre. (Baudelaires Gedicht: "Spleen II."). *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte 4.* 228-274. Magyarul (1997): uő: A költői szöveg az olvasás horizontváltásában. (Baudelaire: *Speel II.*) Ford. Kulcsár-Szabó, Z. In: uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest. 320-372. (a magyar fordítás alapjául a következő kiadás szolgált: uő (1984): *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik. Teil III.* Frankfurt a/M. 813-865.)

Jauß, H. R. (1989). Brief an Paul de Man. In: Godzich, W. és Waters, L. (Szerk.): *Reading de Man Reading.* Minneapolis. 202-208. Magyarul (1997): Levél Paul de Manhez. Ford. Kulcsár-Szabó, Z. In: uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest. 396-404.

Jenny, L. (1976): La stratégie de la forme. *Poétique* 27. 257-281.

Jeshion, R. (2004): Descriptive Descriptive Names. In: Reimer, M. és Bezuidenhout, A. (Szerk.): *Descriptions and Beyond.* Oxford. 591-612.

Juhász, J. (et.al.) (Szerk.) (1987[7]a): *Magyar értelmező kéziszótár. A-Ly.* Budapest.

Juhász, J. (et.al.) (Szerk.) (1987[7]b): *Magyar értelmező kéziszótár. M-Zs.* Budapest.

Kahn, E. (1973): Finite-state models of plot complexity. *Poetics 9.* 5-20.

Kanyó, Z. (1980a): Narrativik und mögliche Welten. In: Csúri, K. (Szerk.): *Literary Semantics and possible worlds*. Szeged. 17-22. (= Studia Poetica 2.)
Kanyó, Z. (1980b): Die Verwendung der Semiotik der möglichen Welten in der Analyse literarischer narrativer Texte. In: Csúri, K. (Szerk.): *Literary Semantics and possible worlds*. Szeged. 23-31. (= Studia Poetica 2.)
Kanyó, Z. (1980c): Semantik für heimatlose Gegenstände. Die Bedeutung von Meinongs Gegenstandstheorie für die Theorie der Fiktioalität. In: uő. (Szerk.): *Studies in the Semantics of Narrative / Beiträge zur Semantik der Erzählung*. Szeged. 3-114. (= Studia Poetica 3.)
Kanyó, Z. (1980d): The main views of fictionality in the logico-semantic tradition. In: uő. (Szerk.): *Studies in the semantics of narrative*. Szeged. 115-124. (= Studia Poetica 3.)
Kanyó, Z. (1990a): Stílus és konnotáció. Ford. Orosz, M. In: Bernáth, Á. és Csúri, K. (Szerk.): *Kanyó Zoltán. Szemiotika és irodalomtudomány. Válogatott tanulmányok.* Szeged. 209-227.
Kanyó, Z. (1990b): Beszédmód, műnem, műfaj. In: Bernáth, Á. és Csúri, K. (Szerk.): *Kanyó Zoltán. Szemiotika és irodalomtudomány. Válogatott tanulmányok.* Szeged. 229-246.
Kaplan, D. (1978): 'Dthat'. In P. Cole (Szerk.): *Syntax and Semantics*, New York.
Kaplan, D (1989a): Demonstratives. In: Almog, J.,. Perry, J. és Wettstein, H. (Szerk.): *Themes from Kaplan.* Oxford és New York. 481-563.
Kaplan, D. (1989b): Afterthoughts. In: Almog, J., Perry, J.és Wettstein, H. (Szerk.): *Themes from Kaplan.* Oxford and New York. 565-614.
Kayser, W. (1954): Die Anfänge des modernen Romans im 18. Jahrhundert und seine heutige Krise. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 4.* 417-446. Magyarul (1998): uő: A modern regény keletkezése és válsága. Ford. (a 2. kiadás alapján) V. Horváth, K. In: Thomka, B. (Szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Budapest. 173-202.
Kayser, W. (1957/2000): Wer erzählt den Roman? In: Jannidis, F. (Szerk.): *Texte zur Theorie der Autorschaft*. Stuttgart. 127-137.
Kayser, W. (1961): *Das sprachliche Kunstwerk*. Bern-München.
Kerekes, G. (1991): Gragger, Fontane und die Fakten. *Fontane Blätter 52*. 91-106.
Kertész, A. (2004): *Cognitive Semantics and Scientific Knowledge. Case studies in the cognitive science of science.* Amsterdam & Philadelphia.
Kirchmann, J. H. v. (1868/1997^2): Der Begriff der Idealisierung. In: Plumpe, G. (Szerk.): *Theorie des bürgerlichen Realismus: Eine Textsammlung.* Stuttgart. 74-78.
Kolbe, J. (1968): *Goethes "Wahlverwandtschaften" und der Roman des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart.
Kricker, G. (1912/1973): *Theodor Fontane: Von seiner Art und epischen Technik* Hildesheim. (=Bonner Forschungen 4.)
Kripke, S. A. (1963): *Semantical Considerations on Modal Logic*. In: *Acta Philosophica Fennica* 16, 83-94. Újranyomva In (1971): Linsky, L. (Szerk.): *Reference and Modality*. London. 63-72. (= Oxford Readings in Philosophy)
Kripke, S. A (1972, 1981^2): *Naming and Necessity*. Cambridge, Massachusetts. Magyarul (1997): uő: *Névadás és szükségszerűség.* Részlet az első előadásból. Ford. Wappel, M. *HELIKON* 4, 410-425. A magyar fordítás alapja a mű 1980-ban Oxfordban megjelent átdolgozott kiadása.

Kripke, S. A (1976): A Puzzle about belief. In (1979): Margalit, A. (Szerk.): *Meaning and Use. Papers Presented at the Second Jerusalem Philosophical Encounter, April 1976*. Jerusalem. 239-283. (= Synthese Language Library 3.)

Kripke, S. A. (1977): Speaker's Reference and Semantic Reference. *Midwest Studies in Philosophy* 2, 281-304.

Kristeva, J. (1967): Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman. *Critique 4* 438-465. Németül (1997): uő: Bachtin, das Wort, der Dialog und der Roman. Ford. Korinman, M. és Stück, H.. In: Kimmich, D., Renner, R.G. és Stiegler, B. (Szerk.): *Texte zur Literaturtheorie der Gegenwart*. Stuttgart. 334-348.

Kristeva, J. (1968): *Problemes de la structuration du texte*. In: Théorie d'ensemble. Paris, Seuil. 297-316. Magyarul (1996): uő: A szövegstrukturálás problémája. Ford. Kovács, T. *HELIKON* 1-2. 14-22. (A magyar fordítás a 297-303, és a 311-316. oldalak fordítását tartalmazza)

Kristeva, J. (1969): *Sčméiotikč: recherches pour une sémanalyse*. Paris.

Kristeva, J. (1970): *Le Texte du roman: Approche sémiologique d'une structure discursive transformationelle*. The Hague. (= Coll. "Approaches to semiotics," 6.)

Kristeva, J. (1974): *La Révolution du langage poétique : l'avant-garde ŕ la fin du XIXe siĉcle, Lautréamont et Mallarmé*. Paris. Magyarul (2002): uő: A költői nyelv forradalma (részletek). Ford. Horváth, K. In: Bókay, A. (Szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*. Budapest. 106-126.

Kroon, F. (1987): Causal Descriptivism. *Australasian Journal of Philosophy 65*. 1-17.

Kroon, F. (1996): Characterizing Non-existents. *Grazer Philosophische Studien 51*. 163-193.

Kulcsár-Szabó, Z. (1995): Intertextualitás: létmód és/vagy funkció? *Irodalomtörténet 4* 495-541.

Kulcsár-Szabó, Z. (1997): Az esztétikai tapasztalat apologétája. Hans Robert Jaußról. In: Hans Robert Jauß: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest. 431-451.

Kutschera, F.v. (1976): *Einführung in die intensionale Semantik*. Berlin és New York.

Kutschera, F.v. (1993^2): *Sprachphilosophie*. München.

Labov, W. és Waletzky, J. (1973): Erzählanalyse: Mündliche Versionen persönlicher Erfahrung. In: Ihwe, J. (Szerk.): *Literaturwissenschaft und Linguistik*. 2. kötet. Frankfurt a/M. 78-126.

Lachmann, R. (1990): *Gedächtnis und Literatur. Intertextualität in der russischen Moderne*. Frankfurt a/M.

Lamarque, P. és Olsen, S. H. (1994): *Truth, Fiction, and Literature. A Philosophical Perspective*. Oxford.

Lanser, S. S. (1981): *The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction*. Princeton.

Lanser, S. S. (1999): Sexing Narratology. Toward a Gendered Poetics of Narrative Voice. In: Grünzweig, W. és Solbach, A. (Szerk.): *Grenzüberschreitungen. Narratologie im Kontext*. Tübingen. 167-183.

Lämmert, E. (1955/1967^4): *Bauformen des Erzählens*. Stuttgart.

Levin, S. R. (1989): Duality and Deviance: Two Semantic Modes. Discussion of Thomas Pavel's paper "Fictional Worlds and the Economy of the Imaginary". In: Allén, S. (Szerk): *Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences*. Berlin, New York. 260-266.

Lévi-Strauss, C. (1960): La structure et la forme. Réflexions sur un ouvrage de Vladimir Propp. In: uő: *Anthropologie structurale II.* Párizs. 139-173. Németül (1975): uő: Die Struktur und die Form. Reflexionen über ein Werk von Vladimir Propp. In: Propp, V.: Morphologie des Märchens. Frankfurt a/M. 181-213.

Lewis, D. (1968): Counterpart Theory and Quantified Modal Logic. *Journal of Philosophy* 65. 113-126. Újranyomva In (1979): Loux, M. J. (Szerk.): *The Posible and the Actual. Readings in the Metaphysics of Modality.* Ithaca and London. 110-128.

Lewis, D. (1973): *Counterfactuals.* Cambridge, Mass.

Lewis, D. (1986): *On the Plurality of Worlds.* Oxford, New York.

Linsky, L. (1962): Reference and referents. In: Caton, C. E. (Szerk.): *Philosophy and ordinary language.* Urbana. 74-89.

Lomb, K. (1988): *Bábeli harmónia. Interjúk Európa híres soknyelvű embereivel.* Budapest.

Lotman, J. M. (1970): *Struktura hudozhestvennogo teksta.* Moszkva. Németül (1973): *Die Struktur des künstlerischen Textes.* Ford. Eimermacher, K. Frankfurt a/M.

Lubbock, P. (1921): *The Craft of Fiction.* London.

Ludwig, H.-W. (1982): Problemfeld V: Figur und Handlung. In: uő. (Szerk.): *Arbeitsbuch Romananalyse.* Tübingen. 106-144.

Ludwig, O. (1871/1997[2]): Der poetische Realismus. In: Plumpe, G. (Szerk.): *Theorie des bürgerlichen Realismus. Eine Textsammlung.* Stuttgart. 148-150.

Ludwig, O. (1891): Formen der Erzählung. In: uő: *Epische Studien. Gesammelte Schriften.* Bd. 6. Lipcse.

Lycan, W. (1988): Review of Lewis's "On the Plurality of Worlds". *Journal of Philosophy 85.* 42-47.

Lyotard, J-F. (1979): La condition postmoderne. Párizs. Magyarul (1993): uő: A posztmodern állapot. In: Bujalos, I. (Szerk.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard, Richard Rorty tanulmányai.* Budapest. 7-145. (= Horror Metaphysicae)

Machery, E., Mallon, R., Nichols, S., Stich, S. P. (2004): Semantics, cross-cultural style. *Cognition 3.* B1-B12. (http://www.cofc.edu/~nichols/SemanticIntuitions.htm)

MacIntyre, A. (1981): *Afte Virtue. A Study in Moral Theory.* London. Magyarul (1999): *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány.* Ford. Bíróné Kaszás, É. Budapest.

Mandelartz, M. (1997): "Das erste Kapitel ist immer die Hauptsache". Paradies und Sündenfall der Effi Briest. *Doitsu Bungaku 99.* 71-79.

Mann, T. (1910/2002): Der alte Fontane. In: Detering, H. (Szerk): *Große kommentierte Frankfurter Ausgabe, Werke - Briefe – Tagebücher. Band 14/1. Essays.* 1893-1924. Frankfurt a/M.

Manthey, J. (1989): Die zwei Geschichten in einer: Über eine andere Lesart der Erzählung "Schach von Wuthenow". In: Arnold, H. L. (Szerk.): *Theodor Fontane. TEXT + KRITIK Sonderband.* München. 117-130.

Margolin, U. (1990): Individuals in Narrative Worlds: An Ontological Perspective. *Poetics Today* 11, 843-871.

Marquard, O. (1989): Kunst als Antifiktion – Versuch über den Weg der Wirklichkeit ins Fiktive. In: uő: *Aesthetica und Anaesthetica. Philosophische Überlegungen.* Paderborn. 82-99. Magyarul (1998): uő: A művészet mint antifikció. Ford. Schein, G. *Pannonhalmi Szemle* 3. 83-100.

Marquard, O. (2000): Narrare necesse est. In: uő: *Philosophie des Stattdessen.* Stuttgart. 60-65. Magyarul (2001): uő: Narrare necesse est. Ford. Miklós, T. In: uő: *Az egyetemes történelem és más mesék.* Budapest. 389-393.

Martinez, M. (1997): Dialogizität, Intertextualität, Gedächtnis. In: Arnold, H. L. és Detering, H. (Szerk.): *Grundzüge der Literaturwissenschaft.* München. 430-445.

Martínez-Bonati, F. (1976): Erzählstruktur und ontologische Schichtenlehre. In: Haubrichs, W. (Szerk.): *Erzählforschung: Theorien, Modelle und Methoden der Narrativik* 3. Göttingen. 175-183.

Martínez-Bonati, F. (1981): *Fictive Discours and the Structure of Literature. A Phenomenological Approach.* Ithaca és London. Magyar nyelvű ismertetése (1997): Balogh, A: *Fictive Discours and the Structure of Literature. A Phenomenological Approach. HELIKON 4.* 532-534.

Martínez-Bonati, F. (1984): Towards a Formal Ontology of Fictional Worlds. *Philosophy and Literature 7.* 182-195.

Martínez-Bonati, F. (1990): On Fictional Discourse. In: Mihailescu, C.-A. és Hamarneh, W. (Szerk.): *Fiction Updated: Theories of Fictionality, Narratology, and Poetics.* Toronto és Buffalo. 65-75. (= Theory/Culture)

McHale, B. (1987): *Postmodernist Fiction.* London és New York.

Mecklenburg, N. (1998): *Theodor Fontane: Romankunst der Vielstimmigkeit.* Frankfurt a/M.

Menke, B. (2000): *Prosopopoiia. Stimme und Text bei Brentano, Hoffmann, Kleist und Kafka.* München. Magyarul a második fejezet (2004): uő: Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében. Ford. Török, E. In: Füzi, I. és Odorics, F. (Szerk.). *Figurák.* Budapest. 87-118. (= Retorikai füzetek I.)

Mihailescu, C. A. (1991): Mind the Gap: Dystopia as Fiction. *Style 2.* 211-222.

Mihailescu, C. A. és Hamarneh, W. (1990) (Szerk.): *Fiction Updated: Theories of Fictionality, Narratology, and Poetics.* Toronto és Buffalo. (= Theory/Culture)

Mill, J. S. (1843): *A System of Logic.* London.

Morrison, S. K. (1961): James's and Lubbock's Differring Points of View. *Nineteenth-Century Fiction 16.* 245-255.

Mukařovský, J. (1935): Magyarul (1988): uő: Az esztétikai funkció, norma, érték mint társadalmi tények. In: Bojtár, E. (Szerk): *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban.* Budapest. 54-107.

Mukařovský, J. (1966): *Studie z estetiky.* Prága. Németül (2000): uő: Die Persönlichkeit in der Kunst. In: Jannidis, F. és mások (Szerk.): *Texte zur Theorie der Autorschaft.* Stuttgart. 65-83.

Müller-Seidel, W. (1975): Effi Briest. In: uő: *Theodor Fontane. Soziale Romankunst in Deutschland.* Stuttgart. 351-377.

Nelson, M. (2002): Descriptivism Defended. *Noűs 3.* 408-435.

Neumann, M. (2000): Vorwort. In: uő. (Szerk.): *Erzählte Identitäten. Ein interdisziplinäres Symposion.* München. 7-20.

Niemirowsky, W. (2000): Fontanerezeption im osteuropäischen Raum (1891-1995). In: Grawe, C. és Nürnberger, H. (Szerk.): *Fontane-Handbuch.* Stuttgart. 976-981.

Nolan, D. (1997): Impossible Worlds: A Modest Approach. *Notre Dame Journal of Formal Logic 4.* 535–572.

Norenzayan, A., Smith, E. és Kim, B. (2002): Cultural preferences for formal versus intuitive reasoning. *Cognitive Science 26.* 653–684.

Norris, C. (1983): Deconstruction, Naming and Necessity: Some Logical Options. In: uő (Szerk): *The Deconstructive Turn: Essays in the Rhetoric of Philosophy*. London. 114-162. Magyarul (1994): uő: Dekonstrukció, megnevezés és szükségszerűség: néhány logikai lehetőség. Ford. Bocsor, P. *HELIKON 1-2*. 149-164.

Nöth, W. (2000[2]): *Handbuch der Semiotik*. Stuttgart, Weimar.

Nünning, A. (1993): Renaissance eines anthropomorphisierten Passepartouts oder Nachruf auf ein literaturkritisches Phantom? Überlegungen und Alternativen zum Konzept des "implied author". *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 67*. 1-25.

Nürnberger, H. (1968/1994[20]): *Theodor Fontane mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reibeck bei Hamburg.

Nürnberger, H (2000): Goethes "Wahlverwandtschaften" und Fontanes Romane. Erster Teil: Unter Palmen. Zweiter Teil: Ottilie und Effi. *Deutsches Adelsbatt 8. és 9*. 200-203; 228-231.

Odorics, F. (2002): A dialógus tropológiája. Hogyan olvasódik Kanyó Zoltán Paul de Mannal? In: Ármeán, O., Odorics, F. és Fried, I. (Szerk.): *Irodalomelmélet az ezredvégen*. Budapest – Szeged. 31-42. (= deKON KÖNYVek 25.)

Ohl, H. (1968): *Bild und Wirklichkeit: Studien zur Romankunst Raabes und Fontanes*. Heidelberg.

Orosz, M. (1985): E.T.A. Hoffmann fantasztikus meséinek szerkezete. In: Bernáth, Á. és Csúri, K. (szerk.): *Az elbeszélés értelmezésének stratégiái*. Szeged. 134-150. (= Studia poetica 6.)

Orosz, M. (1997): *Intertextualität in der Textanalyse*. Wien.

Orosz, M. (2002a): *Identität, Differenz, Ambivalenz. Erzählstrukturen und Erzählstrategien bei E.T.A. Hoffmann*. Frankfurt a/M. (= Budapester Studien zur Literaturwissenschaft 1.)

Orosz, M. (2002b): Szöveg, fikció, intertextualitás. In: Ármeán, O., Fried, I. és Odorics, F. (Szerk.): *Irodalomelmélet az ezredvégen*. Budapest-Szeged. 56-71. (= deKON-KÖNYVek 25.)

Orosz, M. (2003): *"Az elbeszélés fonala". Narráció, intertextualitás, intermedialitás*. Budapest.

Parsons, T. (1980): *Nonexistent Objects*. New Haven.

Pavel, T. G. (1979): Fiction and the causal theory of names. *Poetics* 8, 179-191.

Pavel, T. G. (1986): *Fictional Worlds*. Cambridge. Magyarul (1997): uő: Fikcionális világok. 3. fejezet. Kiszögellő világok. Ford. Medgyes Tamás. *HELIKON* 4, 448-473.

Pavel, T. G. (1989): Fictional Worlds and the Economy of the Imaginary. In: Allén, S. (Szerk): *Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences*. Berlin, New York. 250-259.

Petersen, J. H. (1993): *Erzählsysteme: Eine Poetik epischer Texte*. Stuttgart.

Petersen, J. H. (2000): *Mimesis – Imitation – Nachahmung. Eine Geschichte der europäischen Poetik*. München.

Petőfi, S. J. (1974): Grammatische Beschreibung, Interpretation, Intersubjektivität. (Umriß einer partiellen Texttheorie). In: uő. és Rieser, H. (Szerk.): *Probleme der modelltheoretischen Interpretation von Texten*. Hamburg. 29-59.

Petőfi, S. J. (2004): *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegnyelvészetbe*. Budapest.

Pfeiffer, K. L. (1990): Zum systematischen Stand der Fiktionstheorie. *Journal for General Philosophy of Science 21*. 135-156.

Pfister, M. (1977): *Das Drama: Theorie und Analyse*. München.
Pfister, M. (1985): Konzepte der Intertextualität. In: Broich, U. és Pfister, M. (Szerk.): *Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*. Tübingen. 1-30.
Plantinga, A. (1976): Actualism and Possible Worlds. *Theoria 42*. 139-160.
Platon (i.e. 380): *Politeia*. Magyarul (1984): uő: Állam. Ford. Szabó, M. In: *Platón összes művei 2*. Budapest. 5-711.
Plett, B. (1986): *Die Kunst der Allusion: Formen literarischer Anspielungen in den Romanen Theodor Fontanes*. Köln, Bécs. (= Kölner Germanistische Studien 23.)
Plett, H. F. (1991): Intertextualities. In: Plett, H. F. (Szerk.): *Intertextuality*. Berlin, New York. 3-29.
Plumpe, G. (1996a): Einleitung. In: uõ. és McInnes, E. (Szerk.). *Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Bd.6. *Bürgerlicher Realismus und Gründerzeit 1848-1890*. München. 17-83.
Plumpe, G. (1996b): Roman. In: uõ. és McInnes, E. (Szerk.). *Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Bd.6. *Bürgerlicher Realismus und Gründerzeit 1848-1890*. München. 529-689.
Plumpe, G. (1997²a): Einleitung. In: uõ. (Szerk.): *Theorie des bürgerlichen Realismus: Eine Textsammlung*. Stuttgart. 9-40.
Plumpe, G. (Szerk.) (1997²b): *Theorie des bürgerlichen Realismus: Eine Textsammlung*. Stuttgart.
Popper, K. R. (1935): *Logik der Forschung*. Bécs. Magyarul (1997): uő: *A tudományos kutatás logikája*. Ford. Petri, Gy. és Szegedi, P. Budapest.
Posner, R. (2003): Kultursemiotik. In: Nünning, A. és Nünning V. (Szerk.): *Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven*. Stuttgart és Weimar. 39-72.
Preisendanz, W. (1963): Voraussetzungen des poetischen Realismus in der deutschen Erzählkunst des 19. Jahrhunderts. In: uõ: *Formkräfte der deutschen Dichtung vom Barock bis zur Gegenwart. Vorträge, gehalten im Deutschen Haus, Paris 1961/1962*. Göttingen. 187-210.
Preisendanz, W. (1976): *Humor als dichterische Einbildungskraft: Studien zur Erzählkunst des poetischen Realismus*. München.
Priest, G. (1997): Sylvan's Box. *Notre Dame Journal of Formal Logic 4*. 573-582.
Prince, G. (1973): *A Grammar of Stories*. The Hague.
Propp, V. J. (1928): Морфология сказки. Magyarul (1995²): A mese morfológiája. Ford. Soproni, A. Budapest.
Putnam, H. (1971): Is Semantics Possible? In: Steinberg, L. D. D. és Jakobovits, A. (Szerk.): *Semantics. An interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge. 102-118. Újranyomás (1970): Kiefer, H. E. és Munitz, M. K. (Szerk.): *Language, Belief and Metaphysics*. New York. 50-63.
Putnam, H. (1973): Meaning and Reference. *The Journal of Philosophy* 19. 699-711.
Putnam, H. (1975): The meaning of 'meaning'. In: uő: *Mind, Language and Reality*. Phil. Papers vol. 2, Cambridge. 215-271. Elsõ megjelenés In (1975): Gunderson, K. (Szerk.): *Language, Mind and Knowledge*. Minnesota Studies in the Philosophie of Science VII. Minneapolis. 131-193.
Putnam, H. (1981): *Reason, Truth and History*. Cambridge.
Putnam, H. (1988): *Representation and Reality*. Cambridge. Magyarul (2000): uő: *Reprezentáció és valóság*. Ford. Imre Anna. Budapest.

Putnam, H. (2000): The Model-Theoretic Argument and the Search for Common Sense Realism. In: Willaschek, M. (Szerk.): *Realismus*. Paderborn. 125-142.
Quabius, R. (1970): Die Gestaltung des Raumes in Theodor Fontanes Roman "Effi Briest". *Acta Germanica 5.* 133-152.
Quine, W. V. O. (1951): Two Dogmas of Empiricism. *Philosophical Review,* 20-43. Újranyomva (1961): uő: *From a Logical Point of View*. London. Magyarul (1973): uő: Az empirizmus két dogmája. Ford. F. Szabó, I. *Magyar Filozófiai Szemle* 1-2.
Quine, W. V. O. (1968): Propositional Objects. *Critica* 2(5). 3-22.
Quintilianus (i.e. 90): *Institutio oratoria*. Magyarul (1913): uő: *Szónoklattan*. Ford. Prácser, A. Budapest.
Read, S. (1995): *Thinking about logic*. Oxford, New York. Magyarul (2001): uő: *Bevezetés a logika filozófiájába*. Ford. Bánki, D. Budapest.
Reimer, M. (2001): The Problem of Empty Names. *Australasian Journal of Philosophy* 79. 491-506.
Reimer, M. (2004): Descriptively Introduced Names. In: Reimer, M. és Bezuidenhout, A. (Szerk.): *Descriptions and Beyond*. Oxford. 613-629.
Renz, C. (1999): *Geglückte Rede: Zur Erzählstrukturen in Theodor Fontanes "Effi Briest", "Frau Jenny Treibel" und "Der Stechlin"*. München.
Rescher, N. (1969): *Introduction to Value Theory*. Englewood Cliffs.
Rescher, N. (1975): *A Theory of Possibility: A Constructivistic and Conceptualist Account of Possible Individuals and Possible Worlds*. Oxford.
Ricoeur, P. (1970): Qu'est-ce qu'un texte? Expliquer et Comprendre. In: Bubner, et al (Szerk.): *Hermeneutik und Dialektik*. Tübingen. 181-200. Magyarul (1990): uő: Mi a szöveg? Magyarázni és megérteni. Ford. Jeney, É. In: Szegedy, M.M. (Szerk.): *Paul Ricoeur. Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest. 9-32.
Ricoeur, P. (1972): A métaphore et le problčme central de l'herméneutique. *Revue philosophique de Louvain* 70. 93-112. Németül (1997): uő: Die Metapher und das Hauptproblem der Hermeneutik. Ford. Christmann, U. In: Kimmich, D. (Szerk.): *Texte zur Literaturtheorie der Gegenwart*. Stuttgart. 56-70.
Ricoeur, P. (1975): La métaphore vive. Párizs. Magyarul részletek (1999): Szegedy, M. M. (Szerk.): *Paul Ricoeur. Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest. 163-254.
Ricoeur, P. (1983): *Temps et récit I. L'intrigue et le récit historique*. Párizs. Németül (1988): *Zeit und Erzählung. Zeit und historische Erzählung*. Ford. Rochlitz, R. München. (= Übergänge 18/I.). Magyarul részletek (1999): Szegedy, M. M. (Szerk.): *Paul Ricoeur. Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest. 255-309.
Ricoeur, P. (1984): *Temps et récit II. La configuration dans le récit de fiction*. Párizs. Németül (1989): uő: *Zeit und Erzählung. Zeit und literarische Erzählung*. Ford. Rochlitz, R. München. (= Übergänge 18/II.)
Ricoeur, P. (1985): *Temps et récit III. Le temps raconté*. Párizs. Németül (1991): uő: *Zeit und Erzählung III. Die erzählte Zeit* . Ford. Knop, A. München. (= Übergänge 18/III.). Magyarul részletek (1999): Szegedy, M.M. (Szerk.): *Paul Ricoeur. Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest. 310-372.
Ricoeur, P. (1990): *Soi-même comme un autre*. Párizs. Németül (1996): Das Selbst als ein Anderer. Ford. Greisch, J. München. Magyarul a 6. fejezet (1999): uő: Az én és az elbeszélt azonosság. Ford. Jeney, É. In: Szegedy, M.M. (Szerk.): *Paul Ricoeur. Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest. 373- 411.
Riffaterre, M. (1979): La syllepse intertextuelle. *Poétique 40.* 496-501.

Riffaterre, M. (1980): La trace de l'intertexte. *La Pensée 215.* 4-19. Magyarul (1996): uő: Az intertextus nyoma. Ford. Sepsi, E. *HELIKON 1-2.* 67-81.
Rimmon-Kenan, S. (1983): *Narrative Fiction.* New York.
Ronen, R. (1994): *Possible worlds in literary theory.* Cambridge. (=Literature, Culture, Theory 7)
Ronen, R. (2002): *Representing the Real.* Amsterdam, New York.
Rosen, G. (1990): Modal Fictionalism. *Mind 395.* 327-354.
Rosenberg, J.F. (1984): *The practice of Philosophy. A Handbook for Beginners.* New Yersey. Németül (1989[2]): uő: *Philosophieren. Ein Handbuch für Anfänger.* Ford. Flickinger, B. Frankfurt a/M.
Routley, R. (1980): *Exploring Meinong's Jungle and Beyond. An investigation of noneism and the theory of items.* Canberra.
Ruprecht, H.-G. (1991): The Reconstruction of Intertextuality. In: Plett, H. F. (Szerk.): *Intertextuality.* Berlin, New York. 60-77.
Russell, B. (1905): On Denoting. *Mind XIV.* 479-493. Magyarul (1985): A denotálásról. In: Copi, I. M. és Gould, J. A. (Szerk.): *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről.* Ford. Bánki, D. és mások. Budapest. 143-166.
Russell, B. (1912): *Problems of Philosophy.* Oxford. Magyarul (1996): Uő: *A filozófiai alapproblémái.* Ford. Bánki, D. Budapest.
Russell, B. (1917/1957): Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description. In: *Mysticism and Logic.* London. 152-167.
Russell, B. (1919): *Introduction to Mathematical Philosophy.* London.
Rusterholz, P. (1997): Zum Verhältnis von Hermeneutik und neueren antihermeneutischen Strömungen. In: Arnold, H. L. és Detering, H. (Szerk.): *Grundzüge der Literaturwissenschaft.* München. 157-178.
Rühling, L. (1996): Fiktionalität und Poetizität. In. Arnold, H.-L. és Detering, H. (Szerk.): *Grundzüge der Literaturwissenschaft.* München. 25-51.
Ryan, M.-L. (1984): Fiction as a Logical, Ontological, and Illocutionary Issue. *Style 18,* 121-139.
Ryan, M.-L. (1991): *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory.* Bloomington. Magyar nyelvű kritikai ismertetése (1994): Wappel, M.: A narratívák elmélete Marie-Laure Ryan értelmezésében. *HELIKON 4.* 502-511.
Ryan, M.-L. (1992): Possible World in Recent Literary Theory. *Style 4.* 528–553.
Salmon, N. (1998): Nonexistence. *Nous 9.* 277-319.
Sainsbury, R. M. (2005): Reference without Referents. Oxford.
Schaeffer, J.-M (1987): Fiction, feinte et narration. *Critique 6.* 555-576. Angolul: (1998): uő: Fiction, pretense, and narration – critique of "The Logic of Literature". Ford. Gorman, D. *Style 1.* 151-160.
Schapp, W. (1953): *In Geschichten verstrickt. Zum Sein von Mensch und Ding.* Hamburg.
Scheffel, M. (1997): *Formen selbstreflexiven Erzählens. Eine Typologie und sechs exemplarische Analysen.* Tübingen. (= Studien zur deutschen Literatur 145)
Scheffel, M. (2003): Käte Hamburgers *Logik der Dichtung* – ein "Grundbuch" der Fiktionalitäts- und Erzähltheorie? In: Bossinade, J. és Schaser, A. (Szerk.): *Käte Hamburger. Zur Aktualität einer Klassikerin.* Göttingen. 140-155.
Scheffel, M. (2004): *Wer spricht? Überlegungen zur 'Stimme' in fiktionalen und faktualen Erzählungen.* (kézirat – a wuppertali *Stimme(n) im Text. Narratologische*

Positionsbestimmungen című konferencia (Wuppertal, 2004. szeptember 24-26.) absztraktja).
Scheffel, M. és Martinez, M. (1999): *Einführung in die Erzähltheorie*. München.
Schmidt, E. M. J. (1989): War Effi Briest blond? Bildbeschreibungen und kritische Gedanken zu vier "Effi Briest"-Verfilmungen. In: Albersmeier, F.-J. és Roloff, V. (Szerk.): *Literaturverfilmungen*. Frankfurt a/M. 122-154.
Schmidt, J. (1856/1997[2]): Der neueste englische Roman und das Prinzip des Realismus. In: Plumpe, G. (Szerk.): *Theorie des bürgerlichen Realismus. Eine Textsammlung*. Stuttgart. 113-118.
Schmidt, S. J. (1984): The Fiction Is That Reality Exists. A Constructivist Model of Reality, Fiction and Literature. *Poetics Today 2*. 253-374.
Schneider, N. (2002): Roman Ingarden. In: uő: *Geschichte der Ästhetik von der Aufklärung bis zur Postmoderne*. Stuttgart. 149-153.
Schöne, A. (1964): *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. München.
Schroeter, L. (2004): The Rationalist Foundations of Chalmers's 2-D Semantics. *Philosophical Studies* 118. 227–255.
Schuster, I. (1979): Akribie und Symbolik in den Romananfängen Fontanes. In: Thunecke, J. és Sagarra, E. (Szerk.): *Formen realistischer Erzählkunst. Festschrift for Charlotte Jolles. In Honour of her 70th Birthday*. Nottingham. 318-324.
Schuster, P.-K. (1978): *Theodor Fontane: "Effi Briest" – Ein Leben nach christlichen Bildern*. Tübingen. (= Studien zur deutschen Literatur 8.)
Schwartz, S. P. (Szerk.) (1977): *Naming, necessity and natural kinds*. Ithaca and London.
Searle, J. R. (1958): Proper Names. *Mind 67*. 166–73. (Újranyomva: uő. (1969): *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge. 162-174.)
Searle, J. R. (1969): *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge.
Searle, J. R. (1974/75): The Logical Status of Fictional Discourse. *New Literary History* 6. 319-332.
Seiffert, H. W. (1964): Fontanes "Effi Briest" und Spielhagens "Zum Zeitvertreib". Zeugnisse und Materialien. In: uő (Szerk.): *Studien zur neueren deutschen Literatur*. 255-300.
Semino, E. (1997): *Language and World Creation in Poems and Other Texts*. London, New York.
Sengle, F. (1971): *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution. 1815-1848*. 1. kötet. Stuttgart.
Šklovškij, V. (1916): *Iszkussztvo kak priem*. Németül (1969): uő: Die Kunst als Verfahren. In: Striedter, J. (Szerk.): *Texte der russischen Formalisten. Bd. I. Texte zur allgemeinen Literaturtheorie und zur Theorie der Prosa*. München. 3-35.
Smith, B. (1979): Roman Ingarden: Ontological Foundations for Literary Theory. In: Odmark, J. (Szerk.): *Language, Literature and Meaning I. Problems of Literary Theory*. Amsterdam. 373-390.
Smith, B. H. (1978): *On the Margins of Discourse. The Relation of Literature to Language*. Chicago.
Soames, S. (2002): *Byond Rigidity. The unfinished semantic agenda of "Naming and Necessity"*. Oxford, New York. Magyarul részletek (2003): uő: A "Névadás és szükségszerűség" befejezetlen szemantikai programja. Ford. Vecsey, Z. In: Szabó, E. és Vecsey, Z.: *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után*. Szeged. 53-69. (= Studia Poetica. Supplementum I. lingua Hungarica editum).

Spielhagen, F. (1883/1967a): Finder oder Erfinder? (1871). In: uő: *Beiträge zur Theorie und Technik des Romans*. Faksimiliendruck. Göttingen. 3-34.
Spielhagen, F. (1883/1967b): Der Ich-Roman? (1882). In: uő: *Beiträge zur Theorie und Technik des Romans*. Faksimiliendruck. Göttingen. 131-241.
Spielhagen, F. (1883/1967c): Roman oder Novelle? Gelegentlich der Novellen von Marie v. Olfers. (1876). In: uő: *Beiträge zur Theorie und Technik des Romans*. Faksimiliendruck. Göttingen. 243-294.
Spielhagen, F. (1883/1967d): *Beiträge zur Theorie und Technik des Romans*. Faksimiliendruck. Göttingen. (= Deutsche Neudrucke)
Spielhagen, F. (1896): Goethes "Wahlverwandtschaften" und Fontanes "Effi Briest". *Magazin für die Literatur des In- und Auslandes* 65. 408-420. Később in: uő (1898): *Neue Beiträge zur Theorie und Technik der Epik und Dramatik*. Lipcse.
Stalnaker, R. (1976): Possible Worlds. *Nous* 10. 65-75.
Stalnaker, R. (1978): Assertion. In: P. Cole (Szerk.): *Syntax and Semantics: Pragmatics 9*. New York. 315-332.
Stalnaker, R. (1999): *Context and Content*. New York.
Stalnaker, R. (2001/2003): On concidering a possible world as actual. In: uő: *Ways a World Might Be. Metaphysical and Anti-Metaphysical Essays*. Oxford. 188-200. [első megjelenés: *Proceedings of the Aristotelian Society*. Supplementary volume 65. 141-156.] Magyarul (2003): uő: A lehetséges világok mint aktuális világok. Ford. Vecsey, Z.. In: Szabó, E. és Vecsey, Z.: *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után*. Szeged. 106-120. (= Studia Poetica. Supplementum I. lingua Hungarica editum).
Stalnaker, R. (2003): Conceptual Truth and Metaphysical Necessity. In: uő: *Ways a World Might Be. Metaphysical and Anti-Metaphysical Essays*. Oxford. 201-216.
Stanzel, F. K. (1979/1995[6]): *Theorie des Erzählens*. Göttingen.
Steiner, U. C. (1997): Können die Kulturwissenschaften eine neue moralische Funktion beanspruchen? – Eine Bestandsaufnahme. *Deutsche Vierteljahresschrift 71*. 5-38.
Sterelny, K. (1983): Natural Kind Terms. *Pacific Philosophical Quarterly* 64. 110-125.
Stiegler, B. (1997): Intertextualität. Einleitung. In: Kimmich, D. (Szerk.): *Texte zur Literaturtheorie der Gegenwart*. Stuttgart. 327-333.
Stierle, K. (1983): Werk und Intertextualität. In: Schmidt, W. és Stempel, W.-D. (Szerk.): *Dialog der Texte*. Wien. 7-26. (= Wiener slawischer Almanach 11.)
Strawson, P. F. (1950): On referring. *Mind LIX*. 320-344. Magyarul (1985): A referálásról. In: Copi, I. M. és Gould, J. A. (Szerk.): *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Ford. Bánki, D. és mások. Budapest. 167-215.
Strawson, P. F. (1959): *Individuals*. London.
Surkamp, C. (2002): Narratologie und *possible-worlds theory*: Narrative Texte als alternative Welten. In: Nünning, A. és Nünning, V. (Szerk.): *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*. Trier. 153-184. (= WVT-Handbücher zum literaturwissenschaftlichen Studium 4.)
Sutrop, M. (2000): *Fiction and Imagination. The Anthropological Function of Literature*. Paderborn.
Sydney, Sir P. (1595): *The Defence of Poesie*. Ponsonby. Magyarul (1990): uő: A költészet védelmében. Ford. Földényi, F. L. *PoLíSZ 6.*
Szabó, E. (1996): Theodor Fontane: "Effi Briest". In: Ambrus, É. (Szerk.): *Huszonöt fontos német regény*. Budapest. 96-107.
Szabó, E. (1998): Bedeutungskonstitution in den Ehebruchromanen von Theodor Fontane. In: Csúri, K. és Horváth, G. (Szerk.): *Erzählstrukturen. Studien zur Literatur*

der Jahrhundertwende. Szeged. 23-35. (=Acta Germanica 7.)
Szabó, E. (1999): In Geschichten verstrickt: Zu Fontanes "Effi Briest" und Goethes "Die Wahlverwandtschaften". In: Csúri, K. és Horváth, G. (Szerk.): *Erzählstrukturen II. Studien zur Literatur der Jahrhundertwende*. Szeged. 47-61. (=Acta Germanica 10.)
Szabó, E. (2001): "Gezählt, gewogen und hinweggetan". Theodor Fontanes *Schach von Wuthenow*. In: Bassola, P. és Gaál-Baróti, M. (Szerk.): *"Millionen Welten". Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*. Budapest. 243-251.
Szili, J. (1997): *A poétikai műnemek interkulturális elmélete*. Budapest.
Tegtmeyer, H. (1997): Der Begriff der Intertextualität und seine Fassungen – Eine Kritik der Intertextualitätskonzepte Julia Kristevas und Susanne Holthuis'. In: Klein, J. és Fix, U. (Szerk): *Textbeziehungen: linguistische und literaturwissenschaftliche Beiträge zur Intertextualität*. Tübingen. 49-82.
Tengelyi, L. (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest.
Thielking, S. (2000): Denkmal, Turm, Grab und Gruft: Orte der "Memoria" und des "Kultur-Bildlichen" bei Theodor Fontane. In: Wolzogen, H. D. v. és Nürnberger, H. (Szerk.): *Theodor Fontane. Am Ende des Jahrhunderts. Internationales Symposium des Theodor-Fontane-Archivs zum 100. Todestag Theodor Fontanes 13.-17. September 1998 Potsdam*. III. kötet. Würzburg. 15-28.
Thomasson, A. L. (1999): *Fiction and Metaphysics*. Cambridge.
Thomka, B. (2001): *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Budapest.
Titzmann, M. (1991): Skizze einer integrativen Literaturgeschichte und ihres Ortes in einer Systematik der Literaturwissenschaft. In: uő (Szerk): *Modelle des literarischen Strukturwandels*. Tübingen. 395-439.
Todorov, Tz. (1966): Les catégories du récit littéraire. *Communications* 8. 125-151.
Todorov, Tz. (1969): *Grammaire du "Décaméron"*. The Hague, Paris.
Todorov, Tz. (1970): *Introduction ŕ la littérature fantastique*. Magyarul (2002): uő.: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Budapest.
Todorov, Tz. (1971): *Poétique de la prose*. Párizs. Angolul (1977): uő: *The Poetics of Prose*. Ford. Howard, R. New York.
Tomasevszkij, B. V. (1925/1985): *Theorie der Literatur: Poetik*. Wiesbaden. Magyarul (2001): uő: Irodalomelmélet. A szüzsé szerkezete. Ford. Szántó G. A. In: Bókay, A. és Vilcsek, B. (Szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Budapest. 268-286.
Turk, H. (1965): Realismus in Fontanes Gesellschaftsroman. *Jahrbuch der Wittheit zu Bremen* 11. 407-456.
Unger, P. (1984): Minimizing Arbitrariness: Toward a Metaphysics of Infinitely Many Isolated Concrete Worlds. *Midwest Studies in Philosophy* 9. 29-51.
Yablo, S. (1999): Concepts and consciousness. *Philosophy and Phenomenological Research 59*. 455-463.
Yagisawa, T. (1988): Beyond Possible Worlds. *Philosophical Studies 53*. 175-204.
Vaihinger, H. (1911): *Philosophie des Als Ob: System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit*. Berlin.
Vlach, F. (1973): *'Now' and 'Then': A Formal Study in the Logic of Tense Anaphora*. PhD Thesis, University of California, Los Angeles.
Vecsey, Z. (2003): Az intuíció problémája a kétdimenziós szemantikában. In: Szabó, E. és Vecsey, Z.: *A jelentés dimenziói. Modális elméletek Kripke után*. Szeged. 121-137. (= Studia Poetica. Supplementum I. lingua Hungarica editum)

Vecsey, Z. (2004): A tulajdonnevek mint indexikus kifejezések. In: Szabó, E. és Vecsey, Z. (Szerk.): *Ki volt Sherlock Holmes? A tulajdonnév szemantikája.* Szeged. (megjelenés alatt)
Vischer, F. T. (1846-1857): *Ästhetik als Wissenschaft des Schönen.* 6 Bde. Stuttgart/Reutlingen.
Vischer, F. T. (1857): *Ästhetik als Wissenschaft des Schönen. Kunstlehre, Dichtkunst.* 6. Bd. Stuttgart/Reutlingen.
Vogt, J. (1998[8]): *Aspekte erzählender Prosa. Eine Einführung in Erzähltechnik und Romantheorie.* Opladen.
Voss, L. (1985): *Literarische Präfiguration dargestellter Wirklichkeit bei Fontane: Zur Zitatstruktur seines Romanwerkes.* München.
Voßkamp, W. (1998): Die Gegenstände der Literaturwissenschaft und ihre Einbindung in die Kulturwissenschaften. *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft 42.* 503-507.
Voßkamp, W. (2003): Literaturwissenschaft als Kulturwissenschaft. In: Nünning, A. és Nünning, V. (Szerk.): *Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven.* Stuttgart, Weimar. 73-85.
Wahl, F. (1972): Le texte comme productivité. In: O. Ducrot és T. Todorov (Szerk.): *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage.* Paris, Seuil. 443-448. Magyarul (1996): A szöveg mint produktivitás. Ford. Kovács Tímea. *HELIKON 1-2.* 10-13.
Walton, K. (1990): *Mimesis as Make-Believe.* Cambridge, Mass.
Walzel, O. (1929): *Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters.* Potsdam.
Waniek, E. (1982): Beim zweiten Lesen: der Beginn von Fontanes "Effi Briest" als verdinglichtes "tableau vivant". *German Quaterly* 55. 164-174.
Warning, R. (1975): Rezeptionsästhetik als literaturwissenschaftliche Pragmatik. In: uő. (Szerk): *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis.* München. 9-41.
Warning, R. (1982): Imitatio und Intertextualität. In: Oelmüller, W. (Szerk.): *Ästhetischer Schein.* Kolloquium Kunst und Philosophie II. Paderborn. 168-207.
Waugh, P. (1984): *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction.* London.
Weimar, K. (1974): Kritische Bemerkungen zur "Logik der Dichtung". *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 48.* 10-24.
Weinrich, H. (1964/1985[4]): *Tempus – Besprochene und erzählte Welt.* Stuttgart. (= Sprache und Literatur 16.)
Weinrich, H. (1975): Fiktionssignale. In: uő. (szerk.): *Positionen der Negativität.* München.
Wellek, R. és Warren, A. (1949): *Theory of Literature.* New York. Magyarul (2002): uők: *Az irodalom elmélete.* Ford. Szili, J. Budapest.
White, H. (1978): The Historical Text as Literary Artifact. In: uő: *Tropics of Discourse.* Baltimore/London. 51-80. Magyarul (1997): A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. Ford. Heil, T. In: uő: *A történelem terhe.* Budapest. 68-102.
White, H. (1987): The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory. In: uő: *The Content of the Form.* Baltimore/London. 26-57. Magyarul (1997): Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben. Ford. Berényi, G. In: uő: *A történelem terhe.* Budapest. 143-204.
Wilhelm, G. (1981): *Die Dramaturgie des epischen Raumes bei Theodor Fontane.* Frankfurt a/M. (= Saarbrückener Beiträge zur Literaturwissenschaft 4.)
Wilson, M. (1982): Predicate Meets Property. *Philosophical Review 91.* 549-589.

Wimsatt, W. K. és Beardsley, M. (1946): The Intentional Fallacy. *The Sewanee Review 54.* 468–488. Németül (2000): uő: Der intentionale Fehlschluss. In: Jannidis, F., Lauer, G., Martinez, M., Winko, S. (Szerk.) (2000): *Texte zur Theorie der Autorschaft.* Stuttgart. 84-105.

Winkgens, M. (1998): Palimpsest. In: Nünning, A. (Szerk.): *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie.* Stuttgart, Weimar. 411.

Wittgenstein, L. (1953): *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations.* Oxford. Magyarul: Uő. (1992): *Filozófiai vizsgálódások.* Ford. Neumer, K. Budapest.

Wolterstorff, N. (1980): *Works and Worlds of Art.* Oxford.

Wright, G. H. (1957): Deontic Logic. In: uő: *Logical Studies.* New York. 58-74. Magyarul (1985): In: Deontikus logika. In: Copi, I. M. és Gould, J. A. (Szerk.): *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről.* Ford. Bánki, D. és mások. Budapest. 531-554.

Wright, G. H. (1968): *An Essay in Deontic Logic and the General Theory of Action.* Amsterdam.

Yablo, S. (2003): *Beyond Rigidification: The Importance of Being ReallyActual.* Barcelona Conference on General Terms. (http://www.mit.edu/~yablo/beyondrig.pdf)

Yagasiwa, T. (1988): Beyond Possible Worlds. *Philosophical Studies 53.* 175-204.

Yagasiwa, T. (2001): Against Creationism in Fiction. *Philosophical Perspectives 15.* 153-172.

Zeller, H. (1971): Befund und Deutung. Interpretation und Dokumentation als Ziel und Methode der Edition. In: Martens, G. és Zeller, H. (Szerk.): *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation.* München. 45-89.

Zerweck, B. (2002): Der *cognitive turn* inder Erzähltheorie: Kognitive und 'natürliche' Narratologie. In: Nünning, A. és Nünning, V. (Szerk.): *Neue Ansätze in der Erzähltheorie.* Trier. 219-242. (= WVT Handbücher zum literaturwissenschaftlichen Studium 4.)

Zimmermann, R. C. (1997): Was hat Fontanes "Effi Briest" noch mit dem Ardenne-Skandal zu tun? Zur Konkurrenz zweier Gestaltungsvorgaben bei der Entstehung des Romans. *Fontane Blätter 64.* 89-109.

Zipfel, F. (2001): *Fiktion, Fiktivität, Fiktionalität. Analysen zur Fiktion in der Literatur und zum Fiktionsbegriff in der Literaturwissenschaft.* Berlin. (= Allgemeine Literaturwissenschaft – Wuppertaler Schriften 2.)